
De seksuele opvoeding van jonge kinderen

Ervaringen van moeders en leidsters

Channah Shanon Zwiép

De seksuele opvoeding van jonge kinderen

De begeleidingscommissie:

Dr. Henny Bos (Universitair docent, Universiteit van Amsterdam, afdeling POW)

Mw. Leonie Heutz (Manager pedagogiek, Kinderopvang Humanitas)

Dr. Jany Rademakers (programmaleider Vraaggestuurde zorg, NIVEL)

Drs. Nel van Son-Schoones (bestuurslid Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Seksualiteit)

Drs. Monique Velthoen (Docent ROC ID-college)

De seksuele opvoeding van jonge kinderen Ervaringen van moeders en leidsters

Channah Shanon Zwiep

In samenwerking met drs. Astrid Onderwater
Onder begeleiding van prof.dr. Jo Hermanns

Inhoud

Voorwoord (mw. dr. Jany Rademakers)

Dankwoord

1.	<i>Inleiding</i>	11
1.1	De seksuele ontwikkeling	11
1.2	De seksuele opvoeding	11
1.3	Probleemstelling en onderzoeksvragen	13
2.	<i>Theoretisch kader</i>	15
2.1	De ontwikkeling en opvoeding als interactiemodel	15
2.2	De (seksuele) ontwikkeling	16
2.3	Visies op (seksuele) opvoeding	18
3.	<i>Onderzoeksmethode</i>	21
3.1.	Dataverzameling en onderzoeksinstrument	21
3.2.	Samenstelling onderzoeksgroep	24
3.3.	Data-analyse	26
3.4.	Reden deelname	27
4.	<i>De seksuele ontwikkeling</i>	29
4.1	Seksueel getint gedrag	30
4.2	Vragen over seksualiteit	36
5.	<i>De seksuele opvoeding</i>	45
5.1	Ideeën over opvoeding	45
5.2	Opvoedgedrag	52
5.3	Het klimaat van de seksuele opvoeding	68
5.4	Het pedagogisch beleid in de kinderopvang	81
6.	<i>Beleving van de seksuele opvoeding</i>	91
6.1	De ervaring met de seksuele opvoeding	92
6.2	Vragen en zorgen over de ontwikkeling en opvoeding	96
6.3	De behoefte aan opvoedingsondersteuning	101
7.	<i>Discussie</i>	111
7.1	De seksuele ontwikkeling	111
7.2	De seksuele opvoeding	113
7.3	Het klimaat van de seksuele opvoeding	116
7.4	Het pedagogisch beleid in de kinderopvang	118
7.5	De beleving van de opvoeding en de behoefte aan ondersteuning	119
7.6	Nabeschouwing	121
8.	<i>Aanbevelingen</i>	123
	<i>Literatuur</i>	127
	<i>Bijlagen</i>	133
	A. Interviewtopics en vragenlijst	
	B. Vragenlijst seksuele ontwikkeling	
	C. Codeboom	

Voorwoord

De woorden 'kinderen' en 'seksualiteit' vormen in combinatie een beladen thema. Wat volwassenen onder seksualiteit verstaan laat zich niet of moeilijk rijmen met het beeld van het onschuldige kind. Al gauw wordt de associatie gelegd met grensoverschrijdend gedrag of zelfs met seksueel misbruik. Over de gewone seksuele ontwikkeling van kinderen voor de puberteit is nog weinig bekend. Toch blijkt uit onderzoek dat kinderen al voor hun 12^e jaar gedrag vertonen en gevoelens hebben die volwassenen seksueel zouden noemen of die later als zodanig worden herinnerd. Ook worden er globale verbanden gevonden tussen het opvoedingsklimaat en het verdere verloop van de seksuele ontwikkeling, met gunstige of minder gunstige uitkomsten.

Het is daarom niet verwonderlijk dat ouders en professionele opvoeders wel seksuele gedragingen bij kinderen zien maar niet altijd weten hoe daarop te reageren. Er is immers niet bekend wat nu precies 'normaal' is en waar kinderen die grenzen overschrijden. En evenmin wat je daar als opvoeder mee kunt of moet, welke aspecten van het opvoeden er toe doen en hoe een optimale seksuele opvoeding eruitziet. Elke ouder en opvoeder probeert daar zelf een weg in te vinden.

In dit onderzoek is aan moeders en pedagogisch medewerkers in kinderdagverblijven gevraagd hoe ze de seksuele opvoeding van hun kind(eren) vormgeven en welke gevoelens en vragen ze daarbij hebben. Omdat het een kwalitatief onderzoek betreft bij een specifieke groep kunnen de resultaten niet gegeneraliseerd worden naar de hele Nederlandse bevolking. Daar staat tegenover dat het onderzoek -door de openheid van de respondenten tijdens de interviews- een grote rijkdom aan materiaal heeft opgeleverd over het seksuele opvoedingsgedrag en de intenties, vragen en onzekerheden die daarbij op de achtergrond meespelen. Bij de kinderopvang is ook gekeken naar de aan- of afwezigheid van een beleid op dit punt.

De resultaten van het onderzoek zullen voor veel opvoeders een bron van herkenning zijn. Maar ze zijn meer: de inzichten vormen een goed uitgangspunt voor verdere activiteiten op het terrein van de opvoedingsondersteuning en pedagogische beleidsontwikkeling rondom de seksualiteit van kinderen voor de puberteit. Zodat ouders en opvoeders het niet meer helemaal zelf hoeven uit te zoeken.

Dr. Jany Rademakers

Voorzitter begeleidingscommissie

Dankwoord

Seksualiteit is een boeiend onderwerp. Het doet de gemoederen opleven en iedereen heeft er wel een mening over. Dat maakte het onderzoek aantrekkelijk en interessant om uit te voeren. Natuurlijk was dit rapport niet tot stand gekomen zonder de medewerking van anderen. Via deze weg dank ik allereerst alle moeders en pedagogisch medewerkers voor hun deelname aan het onderzoek. Zij gaven ons tijdens de interviews een schat aan waardevolle informatie waardoor het onderzoek inhoudelijk vorm kreeg. Ook dank ik het management van diverse overkoepelende instellingen voor kinderopvang die ons aan deelnemers hebben geholpen. Hun inspanning gaf blijk van het belang dat zij hechten aan een onderzoek naar het onderwerp seksualiteit. Mijn dank gaat onder meer uit naar het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Seksualiteit dat het onderzoek financieel mogelijk maakte. Ik dank Hermine Brinkman die als bestuursassistente de laatste nuttige taalkundige correcties gaf. Vervolgens dank ik hierbij de begeleidingscommissie van het onderzoek voor de vele opbouwende en kritische opmerkingen tijdens het onderzoeksproces. Ook dank ik Henny Boeije voor haar heldere methodologische adviezen in de fase van rapportage. Voor hun inzet bij de uitwerking van een aantal interviews dank ik: Sven Cune, Rianne van Middelaar, Eveline Molenaar, Lotte Mulder, Lisette Kruit en Roseanne van Wijk.

Daarnaast dank ik enkele mensen waarmee ik nauw heb samengewerkt en die mij in de persoonlijke sfeer hebben ondersteund. Allereerst dank ik Jo Hermanns voor zijn inspirerende en opbouwende opmerkingen en het vertrouwen dat hij vanaf het begin in het onderzoek stelde. Ook ben ik dankbaar voor de onvoorwaardelijke praktische en emotionele steun en betrokkenheid van: Anouk Zwiep, Ruud van Vessem, Isabelle Zwiep en Hannah de Vries. Last but not least dank ik via deze weg Astrid Onderwater voor haar enthousiasme, kritische blik en inzet door dik en dun tijdens alle fasen van het onderzoek.

Amsterdam, november 2008

Channah Zwiep

1. Inleiding

1.1 De seksuele ontwikkeling

Kinderen hebben als onderdeel van hun bredere algemene ontwikkeling een *seksuele* ontwikkeling. Met de seksuele ontwikkeling bedoelen we het proces dat leidt tot en vorm geeft aan de latere volwassen seksualiteit (De Graaf & Rademakers, 2003). Een seksuele ontwikkeling impliceert dat kinderen vanaf de geboorte seksuele gevoelens kunnen hebben, seksueel getint gedrag kunnen vertonen en vragen kunnen stellen over seksualiteit. Kinderen leren tijdens hun seksuele ontwikkeling lichamelijke, intimiteit en seksualiteit zinvol in hun leven te integreren (Bancroft, 1994). We vatten de seksuele ontwikkeling op als onderdeel van een cognitief en sociaal-emotioneel ontwikkelingsproces waarin kinderen met seksualiteit in brede zin experimenteren (Slob, Vink, Moors & Everaerd, 1998). Deze ontwikkeling wordt deels van binnen uit 'gestuurd' en daarnaast in interactie met de omgeving gevormd (Verhofstadt-Denève, Geert & Vuyt, 2003).

De seksuele ontwikkeling is van invloed op de (latere) seksuele beleving. Dat betekent dat zowel positieve als negatieve seksuele ervaringen in de jeugd voor een groot deel (nu en later) bepalen hoe iemand seksualiteit in brede zin ervaart (Delfos, 2002). Kinderen ontwikkelen zich verder door ruimte te krijgen voor een seksuele oriëntatie en gaandeweg een seksuele en relationele moraal en attitude te verwerven (zie onder meer Klai, 2005). Een positieve seksuele ontwikkeling leidt tot een gezonde *seksuele basis* (zie onder meer De Graaf & Rademakers, 2003). Dat betekent dat iemand in staat is seksualiteit op een open en respectvolle manier te beleven, met voldoende kennis, besef van en respect voor de eigen behoeften en gevoelens en die van anderen. Een positieve seksuele ontwikkeling heeft ook preventieve functies. Zo veronderstelt men dat deze kan bijdragen aan de preventie van seksueel misbruik (Frenken, 2001). Zo zouden kinderen die voldoende kennis hebben over seksualiteit minder vaak slachtoffer worden, omdat zij bijvoorbeeld eerder herkennen dat er grenzen worden overschreden en ook eerder om hulp vragen. Daarnaast is er een positieve relatie tussen de mate van kennis en vaardigheden over seksualiteit en de leeftijd waarop kinderen met seksueel gedrag beginnen. Kinderen met geruime kennis beginnen op latere leeftijd met seksueel gedrag en anticiperen ook beter op risico's van seksualiteit (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005).

1.2 De seksuele opvoeding

De seksuele ontwikkeling is onlosmakelijk verbonden met de seksuele opvoeding. In de seksuele opvoeding ondersteunen opvoeders kinderen bij hun seksuele ontwikkeling (Klai, 2005). De seksuele ontwikkeling van jonge kinderen van tot twaalf jaar vindt voor een groot deel plaats binnen het gezin en op andere plekken waar het kind grote delen van zijn tijd doorbrengt, zoals in de kinderopvang (Zwiep, 2005). Binnen deze opvoedingssituaties zou ook de seksuele opvoeding kunnen plaatsvinden.

Uit onderzoek blijkt dat ouders gemiddeld weinig doen aan seksuele opvoeding. Zij vatten die opvoeding bovendien vooral op als seksuele voorlichting. Als ouders al voorlichten zijn dit vooral de moeders (zie bijvoorbeeld Koblinsky & Atkinson, 1982; Te Poel & Ravesloot, 1994; Dilorio, Kelly & Hockenberry-Eaton, 1999; De Graaf et al., 2005; Klai, 2005). Toch blijkt seksuele opvoeding vaak wél een topic voor ouders maar doen zij hiermee vervolgens weinig in de praktijk (Strengers, 2006). Veel ouders weten niet waarover, wanneer en hoe zij met hun kind kunnen praten over seks (zie o.a. Vermeire, 2005). Te Poel

& Ravesloot (1994) veronderstellen dat de dit komt doordat de meeste ouders in hun eigen jeugd geen seksuele voorlichting hebben gehad en daardoor niet weten hoe dit te doen bij hun kinderen. Veel moeders rekenen op de school en de media als belangrijke informatiebron over seksualiteit voor hun kinderen. Wat betreft de media is bekend dat deze over het algemeen echter een onrealistisch en sterk overtrokken beeld van seksualiteit geven (Nikken, 2002).

De seksuele opvoeding wordt vooral opgevat als voorlichting. De voorlichting door ouders heeft verschillende kenmerken. Zo geven ouders als zij voorlichten, eerder zogenaamde 'technische' seksuele voorlichting dan dat zij praten over de emotionele en genotvolle aspecten van seksualiteit (zie o.a. De Graaf & Rademakers, 2003; Brilleslijper-Kater, 2005). De seksuele voorlichting van ouders kan daarnaast vaak gekleurd zijn door angst, bijvoorbeeld voor seksueel misbruik. De seksuele opvoeding is bovendien voor veel ouders beperkt tot een *passieve* vorm van reageren op vragen van kinderen (Ravesloot, 1997). Door een eenzijdige, angstige of afwachtende houding of door seksualiteit juist helemaal *niet* te bespreken, geven ouders aan hun kind een kind een op zijn minst emotioneel geladen of zelfs een negatieve boodschap over seksualiteit mee.

Over de seksuele opvoeding door professionele opvoeders in de kinderopvang is nog weinig bekend. Wel ziet men de laatste jaren in toenemende mate aandacht voor het belang van de seksuele ontwikkeling en opvoeding in de kinderopvang. Een groeiend aantal organisaties beschrijft het onderwerp in het *Pedagogisch Beleidsplan* (Zwiep, 2002; 2007; Van der Bijl, 2005). Ook ontwikkelen pedagogisch medewerkers¹ vaak gaandeweg een manier om de seksuele ontwikkeling te begeleiden. De seksuele ontwikkeling past daarnaast goed in de *Wet Kinderopvang* waarin de ontwikkeling van kinderen beschreven wordt vanuit vier ontwikkelingsgebieden (Ministerie SZW, 2005; Riksen-Walraven, 2002; Vroom, 2005). Volgens Riksen-Walraven (2002) moeten kinderen een gevoel van emotionele veiligheid ontwikkelen, persoonlijke en sociale competenties opdoen en daarnaast waarden en normen eigen maken. De seksuele ontwikkeling past binnen alle vier de gebieden. Ook bij de ontwikkeling van het *Curriculum Kinderopvang* komt de seksuele ontwikkeling van jonge kinderen globaal aan de orde (www.curriculumkinderopvang.nl, zie *Verzorging en verschoning*). Toch blijft seksualiteit een ingewikkeld thema. De invulling van de seksuele opvoeding is dan ook vaak afhankelijk van het belang dat de individuele leidinggevende of leidster hieraan hecht (Zwiep, 2007). Er zijn echter genoeg redenen om juist in de kinderopvang ruimte te maken voor een seksuele opvoeding. Allereerst verblijft een toenemend aantal jonge kinderen enkele dagen per week in de groepsopvang (Boekhoorn & De Jong, 2008). De groepsopvang biedt kinderen volop de gelegenheid zich in sociaal-emotioneel en cognitief opzicht te ontwikkelen in de nabijheid van leeftijdgenootjes. De seksuele ontwikkeling past goed in dit kader. Daarnaast zijn er redenen op beleidsniveau om aandacht te besteden aan de seksuele ontwikkeling. Mede door de groei van het aantal kindplaatsen zien we de laatste jaren ook de vraag naar en groei in de kwaliteit van de kinderopvang stijgen (Min. SZW, 2005). De groepsopvang wordt steeds meer gezien als een belangrijke professionele opvoedingsomgeving waarbij de dagelijkse structuur van het 'gewone' gezinsleven model staat. Leidsters zijn professionele opvoeders die de verantwoordelijkheid delen met ouders (Riksen-Walraven, 2002; Tavecchio, 2001). Zij kunnen zich juist in de kinderopvang profileren door professioneel om te gaan met de seksuele ontwikkeling.

---

¹ We vervangen vanwege de leesbaarheid hierna het woord *pedagogisch medewerker* voor het woord *leidster*.

1.3 Probleemstelling en onderzoeksvragen

De seksuele ontwikkeling en seksuele opvoeding zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zowel onderzoekers als beleidsmakers benadrukken het belang van een seksuele opvoeding (zie onder andere staatssecretaris Ross in een brief aan de Tweede Kamer, 2003). Er is echter nog weinig bekend over hoe ouders en leidsters kinderen concreet begeleiden bij de seksuele ontwikkeling. Het doel van dit onderzoek naar seksuele ontwikkeling en opvoeding is meer inzicht te verkrijgen in de concrete seksuele opvoeding door ouders en professionele opvoeders, hun beleving hiervan en hun behoefte aan professionele opvoedingsondersteuning hierbij. Op basis van voorgaande inleiding en vooruitlopend op het theoretisch kader (zie hoofdstuk twee) is de volgende vraagstelling geformuleerd.

Hoe verloopt de concrete seksuele opvoeding door moeders en leidsters in de kinderopvang en in welke mate ervaren zij hierbij knelpunten en hebben zij behoefte aan opvoedingsondersteuning?

De globale vraagstelling is onderverdeeld in de volgende drie thema's met bijbehorende subvragen:

A. De seksuele ontwikkeling

1. Welk seksueel (getint) gedrag bemerken moeders en leidsters bij kinderen?
2. Welke vragen rond seksualiteit krijgen moeders en leidsters van kinderen?
3. Op welke leeftijd en hoe vaak komen het gedrag en de vragen voor?
4. In welke mate zien opvoeders sekseverschillen bij kinderen in de seksuele ontwikkeling?

B. De seksuele opvoeding

1. Welke ideeën over de seksuele opvoeding hebben opvoeders?
2. Hoe reageren moeders en leidsters concreet op seksueel gedrag en vragen van kinderen?
3. In welke mate beïnvloedt de sekse van het kind de opvoeding?
4. Op welke wijze dragen opvoeders bij aan de vorming van een seksueel script?
5. Voor de kinderopvang: in welke mate is er een beleid of een werkwijze rond seksualiteit?

C. De beleving van de seksuele opvoeding en de behoefte aan opvoedingsondersteuning

1. Hoe beleven moeders en leidsters de seksuele ontwikkeling en opvoeding?
2. In welke mate hebben zij vragen en/of zorgen rond de seksuele opvoeding?
3. In welke mate is er materiaal aanwezig en hebben zij eerder informatie gezocht?
4. In welke mate en in welke vorm hebben opvoeders behoefte aan ondersteuning?

Door antwoord te geven op deze onderzoeksvragen willen wij enerzijds bijdragen aan verdere theorievorming over de seksuele opvoeding van ouders en leidsters in de kinderopvang. Anderzijds richt dit onderzoek zich op een terugkoppeling naar de praktijk van de seksuele opvoeding. We bieden in dit rapport zowel beleidsmakers als opvoeders handvatten om de seksuele opvoeding op hun manier vorm te kunnen geven. Ook doen we aanbevelingen voor eventuele opvoedingsondersteuning bij de seksuele opvoeding.

2. Theoretisch kader

Het theoretisch kader biedt een houvast voor de eerder beschreven onderzoeksvragen. Het kader is beschreven vanuit drie invalshoeken die relevant zijn voor het onderhavige onderzoek: de ontwikkeling als interactiemodel, de seksuele ontwikkeling, de seksuele opvoeding en opvoedingsondersteuning. Het theoretisch kader is van breed naar smal beschreven waarbij de relevantie voor dit onderzoek wordt aangegeven. We beschrijven overkoepelende ontwikkelingsmodellen die de ontwikkeling van kinderen, de plaats van opvoeding en van opvoedingsondersteuning in kaart brengen. Van daaruit wordt de specifieke seksuele ontwikkeling en andere ontwikkelingsmodellen die hierop van toepassing zijn beschreven en gaan we in op relevante modellen voor opvoeding.

2.1. Ontwikkeling en opvoeding als interactiemodel

Kinderen worden zonder enige kennis van de wereld om zich heen geboren. Zij zijn afhankelijk van de naaste opvoeders om betekenis te verlenen aan hun ervaringen en een beeld te vormen van hun omgeving (Van Zessen, 1995). Kinderen zijn echter niet slechts passieve 'ontvangers' in de opvoeding. We zien zowel de (seksuele) ontwikkeling van kinderen als de (seksuele) opvoeding als processen in een bredere sociale context die wederzijds beïnvloed worden door diverse factoren, volgens de twee volgende overkoepelende ontwikkelingsmodellen.

In het eerste ontwikkelingsmodel, het Biologisch-ecologisch model (Bronfenbrenner, 1979; Bronfenbrenner & Ceci, 1995) is de ontwikkeling van kinderen het product van psychologische, biologische en sociale (opvoedings-) processen. Hierop zijn drie verschillende systemen van invloed: het micro-, het meso- en het macrosysteem. Het eerste niveau in de ontwikkeling is van belang voor ons onderzoek. Het *microsysteem* omvat activiteiten van het kind en gaat daarnaast over de persoonlijke (opvoedings-) relaties tussen opvoeders en kind. Binnen het microsysteem heeft zowel het emotionele klimaat in het gezin of de instelling voor kinderopvang, als de opvoeding invloed op de (seksuele) ontwikkeling van kinderen (Van Zessen, 1995; Riksen-Walraven, 2002). Vanuit het microsysteem zal het kind langzaamaan participeren in de wereld om zich heen en die leren kennen én begrijpen. In zijn latere werk geeft Bronfenbrenner het kind een (inter-)actieve rol, waarmee het actief bijdraagt aan zijn eigen ontwikkeling. Het model vertoont daarmee overeenkomsten met een tweede ontwikkelingsmodel dat we als kader gebruiken: het *transactionele* model (Sameroff & Chandler, 1975; Sameroff & MacKenzie, 2003). Ook hierin is de ontwikkeling van kinderen een dynamisch interactief proces, waarbij kind-, opvoeder- en omgevingsfactoren elkaar positief (in de vorm van protectieve factoren) dan wel negatief (in de vorm van risicofactoren) kunnen beïnvloeden (Hermanns, 1992).

Binnen bovenstaande ontwikkelingsmodellen past ook de invloed van sociale ondersteuning bij de opvoeding en de invloed hiervan op de ontwikkeling. Opvoedingsondersteuning is een vorm van professionele steun die via de opvoeder de opvoedingssituatie kan verbeteren (Hermanns, 1992; Vandenmeulebroecke, Van Crombrugge, Janssens & Colpin, 2004). Een grote mate van ondersteuning heeft een gunstige invloed op de *draagkracht* (dat wat opvoeders aankunnen) en beperkt de *draaglast* (dat wat opvoeders te dragen krijgen tijdens de opvoeding). Wanneer de draaglast en de draagkracht in de opvoeding uit balans zijn, kan ondersteuning van de opvoeder de vaardigheden (weer) versterken (Bakker, Bakker, Van Dijke & Terpstra, 1998). Volgens een model om de opvoedingssituatie in kaart te

brengen is de balans tussen draagkracht en draaglast in evenwicht als opvoeders opvoedingsvragen hebben die naar tevredenheid zijn op te lossen (Kousemaker & Timmers-Huigens, 1985; Zeijl et al., 2005). De opvoeder voelt zich hierbij competent maar heeft wel behoefte aan informatie en het uitwisselen van ervaringen. Door ondersteuning die bijvoorbeeld aansluit op opvoedingsvragen krijgen opvoeders een gunstiger beeld van zichzelf en meer zelfvertrouwen bij de opvoeding (Wilcox & Vernberg, 1985). We zien opvoedingsondersteuning als een omgevingsfactor in het mesosysteem, die het microsysteem (de opvoeder) beïnvloedt en daarmee ook een positieve invloed heeft op de (seksuele) ontwikkeling van het kind (vrij naar Deković, Groenendaal, Noom & Gerrits, 1996; Bakker et al., 1998). Opvoedingsondersteuning richt zich in eerste instantie op ouders. Daarnaast hebben ook professionele opvoeders zoals in de kinderopvang recht op ondersteuning bij hun uitvoerende taken (Tavecchio, 2002).

De hiervoor beschreven overkoepelende ontwikkelingsmodellen zijn onder andere van nut om de plek van de seksuele ontwikkeling binnen de algemene ontwikkeling te beschrijven. We beschrijven hierna concepten over de ontwikkeling van kinderen en de rol van opvoeding daarin.

2.2. De seksuele ontwikkeling

Met de seksuele ontwikkeling bedoelen we het proces dat leidt tot en vorm geeft aan de latere volwassen seksualiteit (De Graaf & Rademakers, 2003). Tijdens de seksuele ontwikkeling leren kinderen lichamelijke, intimiteit en seksualiteit in hun leven integreren (Bancroft, 1994). Kinderen richten zich op het *gehele* lichaam als bron van lust of plezier, terwijl volwassenen zich meer op specifieke onderdelen van het lichaam richten (Rademakers, Laan & Straver, 2000). Seksualiteit bij kinderen gaat dan ook om een heel brede beleving. Hieronder vallen allerlei soorten van seksueel (getint) gedrag maar ook vragen van kinderen over seksualiteit.

De seksuele ontwikkeling van kinderen kent drie dimensies. Er is de seksuele differentiatie tot man of vrouw, de seksuele responsiviteit en seksueel gedrag en het (leren) omgaan met intimiteit en relaties (naar Bancroft, 1994; De Graaf & Rademakers, 2003). De ontwikkelingstaken van het kind vanaf de geboorte tot aan het begin van de puberteit zijn gerelateerd aan deze dimensies. De ontwikkelingstaken overlappen elkaar in de verschillende ontwikkelingsfasen. De seksuele ontwikkeling houdt in dat een kind vanaf jonge leeftijd op de drie concepten impliciete interne *werkmodellen* ontwikkelt. Deze groeien in de puberteit uit tot een meer geïntegreerd *seksueel script* (Rademakers et al., 1986; Gagnon & Simon, 1999). De seksuele ontwikkeling is op te vatten als een cognitief en sociaal leerproces ((Bancroft, 1994; Slob, Vink, Moors & Everaerd, 1998). Daarbij zien we een cognitief zwaartepunt bij heel jonge kinderen overgaan naar een sociaal-emotioneel zwaartepunt bij wat oudere kinderen (Rademakers, et al., 2000). Enerzijds wordt de seksuele ontwikkeling van binnenuit 'gestuurd', zoals beschreven in het theoretisch model voor de cognitieve theorie volgens Piaget (Piaget & Inhelder, 1969). Kinderen hebben daarin een aangeboren neiging zich te adapteren (via assimilatie en accommodatie) aan de omgeving. De mens organiseert daarom bestaande kennis in de vorm van *schema's*, om zich die vervolgens eigen te maken. Hoe meer gestructureerde kennis een kind heeft, hoe beter het nieuwe ervaringen daarin kan plaatsen. Anderzijds leren kinderen in wisselwerking met de omgeving (Bandura, 1965; 1971; Bandura, Ross, & Ross, 1963; Sameroff & MacKenzie, 2003). Dit doen zij door volwassenen te observeren en te imiteren (*modelling*), afhankelijk van de positieve (beloning) of de negatieve gevolgen (straf) die dit gedrag heeft. De meest vertrouwde opvoeders hebben daarbij een

belangrijke voorbeeldfunctie voor het jonge kind. Zo ontwikkelen zij een zelfbeeld, een gevoel van eigenwaarde en een bewustzijn van hun omgeving (Verhofstadt-Denéve et al., 2003). Kinderen ontwikkelen via *sociaal leren* ook de sociaal-emotionele kant van seksualiteit (Schaffer, 2003). Zo leren zij omgaan met zichzelf, relaties en intimiteit, in overeenstemming met de wensen van de sociale omgeving. We kunnen dit hierna nader omschrijven als de ontwikkeling van een seksueel script.

2.2.1 De ontwikkeling van een seksueel script

Een seksueel script is een verzameling informatie waarmee een individu eigen ideeën, waarden en verwachtingen rond seksualiteit organiseert in seksueel gedrag (Gagnon & Simon, 1977; 1999). Kinderen ontwikkelen seksuele scripts in een interactieproces met hun omgeving: zowel de sociale en maatschappelijke context als de betrokkene zelf beïnvloeden de ontwikkeling van het script. Gagnon en Simon nemen hiermee afstand van de naturalistische visie op de seksuologie zoals opgevat door onder andere Freud en Kinsey (Van Kerkhof, 1997). Scripts ontwikkelen zich volgens Gagnon en Simon (1999) op drie niveaus. Het *culturele* schema biedt richtlijnen en voorschriften over hoe men zich in een bepaalde samenleving seksueel dient te gedragen. Het *interpersoonlijke* schema reguleert op het niveau van de sociale interactie de wijze waarop mensen in seksuele ontmoetingen met elkaar omgaan. In het *intrapsychische* schema worden persoonlijke verwachtingen, behoeftes en emoties verbonden met sociale waarden en betekenissen uit de andere twee schema's.

Een seksueel script ontwikkelt zich vanaf jonge leeftijd doordat kinderen volwassenen observeren, kennis en ervaring rond seksualiteit opdoen en vaardigheden ontwikkelen. Het is bepalend voor het betekenis- en gedragssysteem dat het kind op latere leeftijd over seksualiteit heeft (Rademakers & Straver, 1986). Seksuele scripts zijn daarnaast nooit afgerond maar veranderen wanneer zich nieuwe situaties en ervaringen voordoen (Van Zessen, 1995). Kinderen leren bijvoorbeeld dat in de Westerse cultuur vormen van seksueel getint gedrag niet openbaar zijn maar tot het privé-domein behoren. Binnen een seksueel script ontwikkelen kinderen ook een geslachtsidentiteit met daarbij behorende sekserollen.

2.2.2 Sekseverschillen van kinderen

Sekserollen zijn zowel biologisch als cultureel bepaald. Zo zijn er bijvoorbeeld aangeboren verschillen. Delfos (2002) stelt dat jongens als baby al voorwerpen eerst met hun ogen onderzoeken en vervolgens met hun lichaam. Meisjes gebruiken hun aangeboren neiging tot empathie om veiligheid te scheppen terwijl jongens hun aangeboren neiging tot agressie inzetten via competitie (Delfos, 2002). Ook bij oudere kinderen lijken sekseverschillen invloed te hebben op het gedrag. Jongens houden, wanneer ze worden gedwarsboomd, langer vol bij het proberen hun zin te krijgen. Meisjes laten hun doelen eerder schieten of ze gaan huilen (Slob, et al., 1998). Hierbij komt het nurture aspect vermoedelijk al om de hoek kijken omdat opvoeders dit gedrag vaak ook weer positief bevestigen.

Ook in de seksuele ontwikkeling bestaan er sekseverschillen tussen jongens en meisjes. Rademakers (geciteerd in: Kerkhof, 1999) stelt dat meisjes over het algemeen sociaal vaardiger zijn dan jongens. Daarnaast zijn jongens op het gebied van seksualiteit gemiddeld stoerder en nemen zij vaker het initiatief, terwijl meisjes afwachten en verleiden. Opvallend is dat meisjes zich minder schuldig voelen dan jongens als zij seksuele fantasieën hebben. Jongens hebben weer een grotere woordenschat met

betrekking tot seksualiteit dan meisjes. Ook beleven meisjes seks vaker als negatief en zijn vaker slachtoffer van misbruik (Rademakers, 1995). Verondersteld wordt dat ook de geslachtsidentiteit (het gevoel een meisje of een jongen te zijn) invloed heeft op gedrag van kinderen en op de ontwikkeling van een seksuele identiteit. Ook hierbij zien we een combinatie van aangeboren en aangeleerde factoren. Gagnon en Simon (1999) stellen dat de geslachtsidentiteit eerst ontwikkeld wordt en dat de seksuele identiteit vervolgens ontwikkelt in de context van die geslachtsidentiteit.

Sekseverschillen van kinderen beïnvloeden vervolgens het (opvoed-)gedrag. Zo reageren meisjes vanaf de babytijd positief op knuffelen waarmee ze het gedrag van opvoeders belonen en daardoor weer vaker worden geknuffeld (Delfos, 2002). Ouders praten daarnaast ook meer tegen hun babydochter en houden ze op een andere manier vast dan een zoon (Slob, et al., 1998). Deze reactie van opvoeders versterkt vervolgens weer een 'aangeleerde' reactie van het kind. Ook de ideeën en verwachtingen van ouders beïnvloeden de manier waarop ze op hun baby reageren (Cole & Cole, 2001). Fagot (1995) constateert daarnaast dat verschillen in reacties van volwassenen op jongens en meisjes voortkomen uit het feit dat opvoeders *geloven* dat er verschillende mannen- en vrouwenrollen zijn. Maatschappelijke waarden spelen hierbij een rol. Van meisjes accepteren opvoeders bijvoorbeeld gemiddeld minder druk en vervelend gedrag dan van jongens. Terwijl opvoeders bij jongens competitief gedrag eerder stimuleren, grijpen zij bij meisjes eerder in als ze elkaar in de haren vliegen. Daarnaast moedigen mannen seksueel gedrag van jongens aan terwijl mannen én vrouwen seksueel gedrag van meisjes ontmoedigen.

Ook binnen de seksuele opvoeding blijken er verschillen tussen vrouwelijke en mannelijke opvoeders. Zo praten moeders vaker met meisjes dan met jongens (Zie onder andere Koblinsky & Atkinson, 1982; Te Poel & Ravesloot, 1994). Uit onderzoek blijkt dat vrouwen het gemiddeld toch gemakkelijker vinden om met hun dochter over seksualiteit te praten dan met hun zoon. Zij hebben met een dochter eerder een gevoel van herkenning en kunnen zich in hen beter inleven dan in hun zoon (Te Poel & Ravesloot, 2004).

Moeders hebben meer moeite om met een zoon te praten over seksualiteit. Als zij dit wél doen leren zij hem hoofdzakelijk respectvol om te gaan met meisjes. Uit een ander onderzoek blijkt dat veel vaders een dochter anders dan een zoon informeren over seksualiteit (Groen, 2006). Zij geven bovendien aan voorzichtiger te zijn met dochters dan met zonen. Toch zijn het niet alleen opvoeders die kinderen op deze manier socialiseren. De kinderen zijn hierin zelf 'actief' doordat zij volwassenen imiteren en daarnaast een proces van 'zelfsocialisatie' doormaken. Kinderen die weten dat ze een meisje of jongen zijn, hebben ander gedrag dan kinderen die dat nog niet weten (Fagot, 1995). Meisjes die als peuter weten dat zij een meisje zijn vertonen bijvoorbeeld minder agressie. Ook kiezen zij bewuster voor seksespecifiek speelgoed als poppen.

2.3. Visies op (seksuele) opvoeding

Opvoeders hebben een grote invloed op de seksuele ontwikkeling (Bancroft, 1994). Ook andere factoren zoals het emotionele klimaat van de opvoeding beïnvloeden die ontwikkeling en de latere betekenisgeving aan seksualiteit (Van Zessen, 1995; Klai, 2005). Een optimale seksuele opvoeding is bovendien belangrijk, zodat kinderen zich op dit gebied positief kunnen ontwikkelen. De seksuele ontwikkeling en seksuele opvoeding horen daarom bij elkaar en zijn een onderdeel van overige ontwikkelings- en opvoedingprocessen.

Opvoeding begint in de wieg (Hermanns, 2007). Opvoeding is te beschrijven als 'alles wat de ouder doet' om kinderen te begeleiden bij hun weg naar volwassenheid (Himelstein, Graham & Weiner, 1991). Dat betekent dat opvoeders een kind ruimte en mogelijkheden bieden om zich lichamelijk en geestelijk te vormen en hen stimuleren tot een optimale ontwikkeling. Daarbij is het belangrijk dat opvoeders een stabiele, veilige omgeving voor kinderen creëren waarin zij de kans krijgen om te leren, te ontwikkelen en te groeien (Larner & Philips, 1994).

Essentieel in de opvoeding is het *gedrag* dat opvoeders vertonen tegenover kinderen. We kunnen dit opvoedgedrag typeren in twee dimensies die aansluiten bij de functies van opvoeden (Deković et al., 1996). Opvoeders bieden in enige mate *ondersteuning* (zoals affectie, acceptatie, bemoediging, warmte en responsiviteit) en *ouderlijke controle*. De ouderlijke controle is te verdelen in autoritaire controle (door machtsuitoefening, negeren, straf, verbieden, restricties) en autoritatieve controle (door informatie en uitleg, stimuleren van zelfstandigheid en verantwoordelijkheid). De mate waarin er ondersteuning en ouderlijke controle is, bepaalt grotendeels de kwaliteit van de opvoeding. Het is voor ons onderzoek van belang een onderscheid te maken tussen de opvoeding die *intentioneel* (bewust) en *functioneel* (onbewust) plaatsvindt. Opvoeders die intentioneel handelen anticiperen bijvoorbeeld op de ondersteuning van een kind bij alle fasen van de ontwikkeling. Aan intentioneel handelen liggen cognities van opvoeders ten grondslag. Dat houdt in dat opvoeders nadenken over opvoedingsdoelen, -voorwaarden en -middelen die de ontwikkeling van kinderen kunnen stimuleren. Uit bestaand onderzoek blijkt dat ouders rond de seksuele opvoeding bijvoorbeeld *doelen* voor ogen hebben die zijn te verdelen in waarden, vaardigheden en kennis rond seksualiteit (Vermeire, 2005). Toch constateren anderen niet altijd een direct verband tussen opvoedingsdoelen en opvoedgedrag (Pels & Nijsten, 2006; Strengers, 2006). Dit is deels te verklaren doordat opvoeders ook onbewust ofwel functioneel handelen.

Op basis van de mate waarin opvoeders ondersteuning en controle bieden kunnen we het opvoedgedrag indelen in vier opvoedingsstijlen: de autoritaire opvoedingsstijl, de permissieve opvoedingsstijl, de verwaarlozende opvoedingsstijl en de autoritatieve stijl (Vrij naar: Brink, 1997; Baumrind, 1971; 1996; Maccoby & Martin, 1983). De autoritatieve stijl is voor het onderhavige onderzoek het meest interessant omdat deze in positieve zin bijdraagt aan een optimale sociale en cognitieve ontwikkeling van kinderen (Vandemeulebroecke, Combrugge, Janssens & Colpin, 2002). Dit geldt ook voor de seksuele ontwikkeling (zie o.a. Klai, 2005; Strengers, 2006; Vermeire, 2005). In de *autoritatieve* opvoedingsstijl is sprake van een grote mate van ondersteuning en een grote mate van controle. Er is een positief klimaat waarin opvoeders bijvoorbeeld aandacht hebben voor de emotionele behoeftes en eigenheid van het kind. Opvoeders bieden duidelijke regels en structuur en hanteren die consequent door opvoedingsvaardigheden als belonen en corrigeren. Het autoritatieve gezin kenmerkt zich verder door een positief, stimulerend, warm, affectief, respectvol en emotioneel opvoedingsklimaat (Baumrind, 1996). De autoritatieve opvoeder biedt een gevoel van vertrouwen door sensitief en affectief te zijn, open te communiceren en een onbaatzuchtige belangstelling voor het kind te tonen (Gerris, 1991).

De seksuele opvoeding vormt een onderdeel van de algemene opvoeding. De seksuele opvoeding wordt echter vaak opgevat als het geven van voorlichting over (negatieve kanten van) seksualiteit (Klai, 2005). De seksuele opvoeding is echter ook: de ondersteuning bij het ontwikkelen van een geslachtsidentiteit en een positief gevoel van lichamelijkheid en seksualiteit. Ook de ondersteuning bij

de ontwikkeling van de omgang met intimiteit en een relationele moraal is daarbij belangrijk. Kinderen moeten daarnaast van opvoeders leren keuzes te maken op seksueel gebied, waarden en normen meekrijgen en verantwoordelijkheid leren dragen voor zichzelf en anderen én leren omgaan met risico's (Klai, 2005). Om goed aan te sluiten bij de seksuele ontwikkeling hebben opvoeders hiervan een zekere kennis nodig (De Graaf & Rademakers, 2003).

Een autoritatieve opvoedingsstijl zoals hiervoor beschreven blijkt ook positieve effecten te hebben op de seksuele ontwikkeling (zie o.a. Klai, 2005; Vermeire, 2005; Strengers, 2006). In de seksuele opvoeding betekent dit dat de autoritatieve opvoeder ervoor zorgt dat de seksuele ontdekkingstocht van kinderen op het eigen niveau en in het eigen tempo veilig kan verlopen. Opvoeders kunnen dit doen door het geven van heldere informatie over seksualiteit, eerlijk in te gaan op vragen van kinderen, ruimte te bieden voor de seksuele ontwikkeling en kinderen leren respectvol om te gaan met de persoonlijke behoeftes van zichzelf en die van anderen. Daarnaast kan de opvoeder kinderen vanaf jonge leeftijd aanmoedigen om keuzes te maken. Opvoeders kunnen kinderen hierbij helpen door te praten met kinderen, hen alternatieven aan te bieden en door de beslissingen van kinderen te respecteren.

Het hiervoor genoemde theoretisch kader is gebruikt om de onderzoeksvragen te beantwoorden aan de hand van de bevindingen. De methoden van het onderzoek worden beschreven in hoofdstuk 3.

3. Onderzoeksmethode

Dit onderzoek naar de seksuele ontwikkeling en opvoeding heeft een explorerend, inventariserend en beschrijvend karakter. De keuze voor dit type onderzoek is gemaakt omdat er nog relatief weinig bekend is over de *concrete* ervaringen van ouders en professionele opvoeders met de (begeleiding van de) seksuele ontwikkeling van jonge kinderen. We willen met de resultaten van dit onderzoek aan zowel de praktijk als de theorie bijdragen. Door een onderscheid te maken in intenties over opvoeding en concreet opvoedgedrag krijgen we meer inzicht in hoe mensen willen opvoeden en hoe zij dit daadwerkelijk dóen. Wij zien dit kwalitatief onderzoek naar de seksuele ontwikkeling en opvoeding van kinderen daarnaast als een aanzet tot verder kwantitatief onderzoek. Het onderzoek is gebaseerd op de methode van de *grounded theory*, waarbij we aan de hand van de bevindingen willen bijdragen aan de theorievorming op het gebied van de seksuele opvoeding (Glaser & Strauss, 1967).

3.1 Onderzoeksinstrument en dataverzameling

De gegevens zijn verzameld door interviews aan de hand van een topiclijst bij twee groepen opvoeders: ouders en leidsters in de kinderopvang (zie bijlage). Voor deze vorm van dataverzameling is gekozen omdat door de techniek van 'doorvragen' veel onderliggende informatie verkregen kan worden (Baarda, De Goede, & Van der Meer-Middelburg, 1996; Baarda, De Goede & Teunissen, 2005; De Leeuw, 1992; Emans, 1986). Uit de literatuur is bekend dat seksuele voorlichting en opvoeding hoofdzakelijk door vrouwelijke opvoeders gegeven wordt. Daarom hebben wij ervoor gekozen de interviews met moeders te houden. In de kinderopvang richten we ons op de vrouwelijke leidster, mede omdat er relatief weinig mannen werken in de kinderopvang.

Op basis van eerder onderzoek en literatuurstudie zijn de interviewtopics samengesteld (Rispen, Meeus & Hermanns, 1996; Ravesloot, 1997; Zwiep, 1998; 2005; De Graaf & Rademakers, 2003; Van der Doef, 2004; Groen, 2005; Vermeire, 2005; Klai, 2005; Brilleslijper-Kater, 2005; Strengers, 2006). Voor beide groepen geïnterviewden is eenzelfde topiclijst gebruikt. Aan de leidsters hebben we daarnaast gevraagd naar het pedagogisch beleid en de werkwijze van de instelling en hun tevredenheid hierover. De topiclijst is wat betreft structuur opgebouwd van 'breed' naar 'smal', volgens het zogenaamde trechtermodel (Baarda et al., 2005). Daarbij is in principe rekening gehouden met een opbouw van emotioneel gemakkelijk te beantwoorden vragen naar wat meer gevoelige en moeilijker te beantwoorden vragen. Om het interview echter zo natuurlijk mogelijk te laten verlopen is de structuur van de topiclijst per interview zonodig los gelaten. De interviewtopics zijn ingedeeld naar de volgende onderwerpen:

- De waargenomen realiteit rondom de seksuele ontwikkeling
- De intenties van geïnterviewden over de (seksuele) opvoeding
- Concreet opvoedgedrag bij de (seksuele) ontwikkeling
- De beleving van de (seksuele) opvoeding door opvoeders
- De behoefte aan opvoedingsondersteuning hierbij

Het interview bestaat uit zogenaamde *open vragen*, waarbij we herhaaldelijk vragen naar concrete voorbeelden van (opvoed-)gedrag rond de seksuele ontwikkeling. Daarnaast is samen met de geïnterviewde tijdens het interview (en soms aan het einde daarvan) een lijstje doorgenomen met voorbeelden van seksueel (getint) gedrag en vragen van kinderen (zie bijlage). Deze vragenlijst leverde vaak nog méér voorbeelden van seksueel getint gedrag van kinderen op waar de geïnterviewde eerst niet op gekomen was.

Een bijkomend verschijnsel bij interviewen is dat de interviewers zélf het instrument zijn. Dit vraagt veel van de interviewer (Boeije, 2005; Emans, 1986; Wester & Peters, 2004). De interviewer moet zorg dragen voor een prettige en open sfeer waarin de ondervraagde zich zoveel mogelijk vrij voelt (persoonlijke) informatie te geven. Om zoveel mogelijk vertrouwd te raken met de interviewtechniek en overeenstemming te krijgen in de interviewstijl is er voorafgaand aan de dataverzameling getraind met de topiclijst. Ook is er een *pilot* gedaan onder vier ouders en leidsters. Sommige topics zijn aan de hand van onze ervaring hierna bijgesteld.

De geïnterviewden zijn vervolgens benaderd via een aselechte *steekproef* van instellingen voor kinderopvang, overkoepelende organisaties voor kinderopvang en een enkele welzijnsorganisatie. We hebben ons bij de werving gericht op opvoeders in grotere en kleinere gemeenten in de Randstad (Amsterdam en omgeving en Utrecht en omgeving) en daarnaast op zowel grote als kleinere organisaties. De instellingen zijn eerst telefonisch en daarna schriftelijk benaderd. In totaal zijn 37 instellingen benaderd: 19 in Amsterdam en omgeving en 18 in Utrecht en omgeving. Van de benaderde instellingen wilde in totaal 25 procent (Amsterdam: 11 procent en Utrecht: 14 procent) meewerken aan de werving van moeders en leidsters. Een aantal instellingen wilde op voorhand of na ontvangst van ons informatiepakket niet meedoen. Zij gaven hiervoor als redenen dat de werkdruk al te hoog was of dat men ouders niet met onderzoek wilde belasten. Ook gaven enkele leidinggevendenden aan dat er veel allochtone ouders waren die slecht Nederlands spraken, of dat seksualiteit op de betreffende instelling niet 'speelde'.

Er zijn bij benadering in totaal 1230 brieven (in Amsterdam en omgeving 690 brieven en in Utrecht en omgeving 540 brieven) verspreid onder moeders en leidsters. De geïnterviewden konden via een antwoordstrook reageren op ons verzoek of ons per mail bereiken. De respons was ruim 12 procent. Dit is vrij laag. We vermoeden dat hiervoor de volgende oorzaken kunnen zijn. Allereerst was de wervingsbrief tamelijk vrijblijvend en vroegen we mensen óns te benaderen. Toen bleek dat we vooral van de moeders weinig respons kregen, hebben we daarnaast op een minder gestructureerde manier geworven door mensen persoonlijk te benaderen of hen door anderen persoonlijk te laten benaderen. Dit leverde diverse interviewafspraken op. Daarnaast vermoeden we dat de relatief lage respons te verklaren is doordat het onderwerp seksualiteit voor veel mensen moeilijk bespreekbaar is.

We hebben bij de werving van moeders zoveel mogelijk getracht de verscheidenheid van de Nederlandse samenleving te representeren. Hiervoor is extra nadrukkelijk geworven onder welzijnsinstellingen en organisaties voor kinderopvang die werken met (tweede generatie) moeders met een allochtone achtergrond en moeders met een laag opleidingsniveau. Echter, vanwege het vrijwillige karakter van de deelname kregen we hoofdzakelijk respons van 'witte' hoger opgeleide moeders. Waar mogelijk zullen wij in de discussie deze groep moeders vergelijken met onderzoek onder andere ouders in Nederland. We hebben bij de werving zoveel mogelijk gelet op een gelijke vertegenwoordiging van

ouders en leidsters van alle leeftijdsgroepen van de kinderen en bij de moeders op de verdeling van sekse.

3.1.1 De werving en de interviews

De *moeders* kregen meestal via de postvakjes van hun kind in de kinderopvang de wervingsbrief. De moeders konden ons daarnaast zelf per e-mail of telefoon benaderen wanneer zij mee wilden werken aan het onderzoek. Daarnaast hebben we via *mond tot mond* reclame geworven. Dit werkte goed en leverde ongeveer vijftien geïnterviewden op. Met alle moeders werd een afspraak voor het interview gemaakt op een plek die de moeders prettig vonden. Dit was over het algemeen bij hen thuis en vijf keer bij de onderzoekers thuis. Gemiddeld duurden de interviews met de moeders anderhalf à twee uur. Voor en na het interview was vaak ruimte voor een informeel gesprekje bij een kopje thee. Een enkele keer waren er (heel jonge) kinderen aanwezig die nu en dan wat aandacht vroegen, waardoor het interview wat langer duurde. Dit leverde voor de kwaliteit van het interview echter geen problemen op. Na afloop ontvingen de geïnterviewde moeders als dank een presentje voor hun kind.

De leidsters ontvingen allen via hun leidinggevende een brief over het onderzoek en konden zich vervolgens vrijwillig aanmelden voor het interview. Een paar keer is een groepsleidster persoonlijk benaderd door de leidinggevende of door een collega. Het interview is tijdens werkuren en op de werkplek door ons afgenomen. Soms zijn meerdere leidsters van één instelling geïnterviewd. Door deze geïnterviewden meteen na elkaar te interviewen, hebben we voorkomen dat zij tussentijds onderling konden overleggen. Enkele organisaties die op meerdere locaties zorgden voor geïnterviewden ontvingen per organisatie als dank een boek over de seksuele ontwikkeling. Het interview vond plaats op een rustige plek in de instelling, waarbij geen kinderen aanwezig waren. Gemiddeld duurde het interview met een leidster ruim een uur. Dit was vaak het maximale wat de leidsters binnen werktijd konden bieden zonder hun collega op de groep teveel te belasten. Meestal vond het interview plaats tijdens de rusttijd van de jonge kinderen en bij de buitenschoolse opvang voordat de kinderen uit school kwamen.

De interviews vonden plaats in de periode april - december 2007. Over de sfeer van de interviews kunnen we verder een aantal zaken opmerken. Het is bekend dat seksualiteit en de seksuele ontwikkeling van jonge kinderen nog steeds een ongemakkelijk thema is in onze samenleving. Voor veel mensen is het ingewikkeld om over seksualiteit te praten. Dit is vermoedelijk niet alleen van invloed geweest op de werving maar is mogelijk ook een gegeven tijdens het interview zelf. We kregen echter de indruk dat de geïnterviewden die meewerkten aan ons onderzoek opvoeders zijn voor wie seksualiteit wat minder beladen is dan voor de gemiddelde opvoeder. Toch is ook voor deze groep opvoeders een interviewsetting vrij persoonlijk en intiem en op dát moment niet anoniem. We bemerkten in het begin van het interview af en toe enige reserve bij beide groepen geïnterviewden. De moeders leken zich bijvoorbeeld soms zorgen te maken of het seksueel getinte gedrag van hun kind wel 'normaal' was binnen de seksuele ontwikkeling en hielden zich daardoor in het begin wat 'op de vlakte'. Sommige leidsters leken in eerste instantie bevreesd de instelling voor kinderopvang een slechte naam te bezorgen door aan te geven dát kinderen met seksualiteit bezig zijn. Het opbouwen van een zekere vertrouwensband en intimiteit met de geïnterviewden tijdens het interview was dan ook heel belangrijk voor de kwaliteit ervan. Het was daarbij heel prettig dat we de structuur van de interviewtopics konden

loslaten waardoor het interview een vrij natuurlijk verloop had. De geïnterviewde had daardoor zelf veel invloed op het verloop van het gesprek. Ook hebben we aangeboden na het interview op vragen over de seksuele ontwikkeling of opvoeding in te gaan. Daarnaast hebben we een kleine literatuurlijst uitgedeeld als opvoeders hieraan behoefte hadden. Van beide vormen van informatie werd door veel geïnterviewden gebruik gemaakt. De sfeer van de interviews met de moeders was over het algemeen gezellig, ontspannen en open en had vaak het karakter van een 'onderonsje'. Ook de sfeer van de interviews met de leidsters was goed. Ondanks een zekere tijdsdruk op de werkvloer waren zij enthousiast, openhartig en positief.

3.2 Samenstelling van de onderzoeksgroep

3.2.1 De moeders

De moeders (n=51) in dit onderzoek zijn gemiddeld 37 jaar. De jongste moeder is 24 en de oudste is 50 jaar. Bijna de helft van de moeders heeft een wetenschappelijke opleiding afgerond. Dit opleidingsniveau is vergelijkbaar met andere studies naar ouders in de kinderopvang (Gevers Deynoot-Schaub, 2006). Eenentwintig moeders volgden een HBO opleiding, één moeder de Havo en vijf moeders een lagere of middelbare beroepsopleiding. De helft van de universitair opgeleiden werkt binnen de sociaal-wetenschappelijke sector, bijvoorbeeld als communicatiedeskundige, onderwijskundige of (ortho-) pedagoog. Twaalf van de geïnterviewden met een hoge opleiding hebben een baan binnen het (para-) medische circuit, bijvoorbeeld als arts of fysiotherapeut. Een drietal moeders heeft een technisch beroep, drie een kunstzinnig beroep en verder werkt een enkeling als winkelmedewerker, sorteerder, leerkracht of vrijwilligster. Vrijwel alle moeders werken parttime en één moeder is volledig huisvrouw.

Tabel 3.1 Hoogst genoten opleiding moeders en leidsters

Opleiding	Aantal moeders	Aantal leidsters
Lager en Middelbaar onderwijs	1	0
Nog in opleiding	0	2
MBO	5	36
HBO	21	9
WO	24	3
Totaal	51	50

De meeste moeders hebben geen geloofsovertuiging. Daarnaast heeft de meerderheid van de moeders een Nederlandse achtergrond. Er zijn een paar uitzonderingen: er is een Duitse moeder, een Zuid-Afrikaanse, een Antilliaanse, een Surinaamse en twee moeders met een Indonesische achtergrond. De meeste moeders hebben een Nederlandse partner. Vijf van de partners van de moeders hebben een buitenlandse achtergrond (Spanje, Antillen, Colombia, Bosnië en Iran).

Het grootste deel van de geïnterviewde moeders voedt de kinderen op met de (biologische) vader. Van deze groep zijn 28 moeders getrouwd en 15 moeders wonen samen met de andere ouder van het kind. Daarnaast zijn enkele van de geïnterviewde moeders gescheiden. Een zestal moeders voedt de

kinderen (deels) alleen op. De gezinnen bestaan gemiddeld uit moeder en vader en twee kinderen per gezin. Enkele ouderstellen bestaan uit twee moeders.

Het kleinste gezin heeft één kind en het grootste gezin heeft vijf kinderen. We hebben de moeders in eerste instantie zoveel mogelijk laten kiezen over welk kind in het gezin zij wilden praten. Dit was vaak het kind in het gezin waar zij recent iets van de seksuele ontwikkeling opgemerkt hadden. In een later stadium van de dataverzameling hebben we zoveel mogelijk gekeken naar een gelijke spreiding van de leeftijd en sekse van de kinderen in onze onderzoeksgroep.

Tabel 3.2 Culturele achtergrond van moeders en leidsters

Culturele achtergrond	Aantal moeders	Aantal leidsters
Nederlandse	40	35
Indonesië	3	0
Surinaamse	1	7
Antilliaanse	2	3
Afrikaanse	2	2
Europese (maar niet NL)	3	3
Totaal	51	50

De helft van de moeders is geïnterviewd over haar oudste kind en zeventien moeders over hun enig kind. Bij sommige van deze moeders was er een tweede kind op komst. Acht moeders zijn geïnterviewd over hun jongste kind en één over de middelste. Ruim de helft van de moeders zijn over een zoon en iets minder dan de helft over een dochter geïnterviewd. De leeftijd van de kinderen waarover de moeders zijn geïnterviewd ligt tussen de acht maanden en twaalf jaar. In onderstaande tabel ziet de verdeling sekse en leeftijd van het kind er als volgt uit:

Tabel 3.3 Aantal kinderen van moeders per leeftijd en sekse

Leeftijd / sekse	0-4 jaar	4-8 jaar	8-12 jaar	Totaal:
Jongens	10	9	8	27
Meisjes	7	8	9	24
Totaal:	17	17	17	51

3.2.2 De leidsters

De gemiddelde leeftijd van de leidsters (n=50) is dertig jaar. De jongste leidster is twintig jaar en de oudste leidster is 58 jaar. De meeste leidsters hebben zelf geen kinderen. Een kleinere groep heeft één of meerdere kinderen. De meeste leidsters hebben een Nederlandse achtergrond. Sommige van hen hebben een Surinaamse, een Noord-Afrikaanse, Zuid-Europese of Antilliaanse achtergrond.² De meeste leidsters zijn niet gelovig. Drie leidsters hebben wel een geloofsovertuiging. De leidsters werken gemiddeld zes jaar en tien maanden in de kinderopvang. De leidster met de minste werkervaring werkt sinds vier maanden en de groepsleidster met de meeste werkervaring twintig jaar. De meeste leidsters hebben een opleiding *Sociaal Pedagogisch Werk* gevolgd. Negen van hen hebben een hogere

² Geïnterviewden met een niet-autochtone achtergrond hebben in ieder geval één ouder die geboren is buiten Nederland.

beroepsopleiding gevolgd (meestal gerelateerd aan hun huidige beroep), drie leidsters hebben een wetenschappelijke opleiding gevolgd en twee leidsters zijn nog in opleiding.

Ruim de helft van de leidsters werkt met kinderen van nul tot vier jaar en iets minder dan de helft van de leidsters werkt met kinderen van vier tot twaalf jaar. Het aantal kinderen dat zij per dag op de groep hebben is afhankelijk van de leeftijd van de kinderen en van de hoeveelheid leidsters waarmee er op de groep gewerkt wordt. Hierbij houden de instellingen voor kinderopvang zich aan de wettelijk vastgestelde norm. Het totale aantal kinderen dat zij per week zien wisselt per centrum voor kinderdagopvang.

Tabel 3.4 Aantal kinderen per leeftijd

Leeftijd van de kinderen	Leidsters (n=50)
0-2	7
0-4	3
1-4	6
2-4	11
4-8	4
4-12	14
7-12	3
8-12	2

Over de samenstelling van de groep zeggen de leidsters het volgende. Ongeveer de helft van de leidsters geeft aan dat het aantal meisjes en jongens in de groep gelijk verdeeld is of per dag wisselt. Ongeveer een kwart van de leidsters geeft aan meer meisjes in de groep te hebben en hetzelfde percentage leidsters vertelt dat zij juist meer jongens in de groep hebben. Het merendeel van de leidsters werkt overigens met kinderen van autochtone Nederlandse en hoogopgeleide ouders. Slechts een paar leidsters werken met kinderen van uitkeringsgerechtigden waarvan de ouders een verschillende achtergrond hebben.

3.3 Data-analyse

Alle informatie van de geïnterviewden is als geluidsbestand (MP3-bestanden) opgenomen en vervolgens op de computer opgeslagen. De interviews zijn daarna volledig uitgetypt. Dit is voor het grootste deel door de onderzoekers zelf gedaan en voor een deel uitbesteed aan derden die bekend zijn op het terrein van de psychologie en pedagogiek. Bij het uittypen zijn persoonlijke gegevens anoniem gemaakt. De interviews zijn gecodeerd en gestructureerd met behulp van *MaxQDA2 (VERBI GmbH, 2005)* en vervolgens geanalyseerd. De analyse werd gestart met een open codering. Hiermee hebben we een eerste uiteenraffing van de interviewteksten in gang hebben gezet door het selecteren en categoriseren van fragmenten aan de hand van thema's uit de vragenlijst. Het doel was de data zoveel mogelijk te (her-)structureren. Een groot aantal codes is direct te herleiden uit de topiclijst en gekoppeld aan de theorie uit hoofdstuk 2. We maken bij het structureren en coderen van het kwalitatieve materiaal op basis van de interviewtopics in ieder geval een onderscheid tussen het *gedrag* (en vragen) van het kind (de seksuele ontwikkeling) en de *intentionele én functionele* reacties van opvoeder hierop (de seksuele opvoeding) en de *beleving* van de seksuele opvoeding en seksuele ontwikkeling.

Het coderen van de data is bij de eerste zes interviews door de twee onderzoekers samen gedaan om zoveel mogelijk overeenstemming te krijgen. De codeboom (zie bijlage) is op basis hiervan bijgesteld en aangevuld. Daarna zijn een vijftal interviews afzonderlijk van elkaar gecodeerd en vervolgens weer door de ander becommentarieerd. Toen bleek dat er onderling veel overeenstemming was over de aanpak zijn de onderzoekers apart van elkaar verder gegaan met coderen.

Wanneer fragmenten gevarieerde informatie bevatten kregen deze meerdere codes tegelijk toebedeeld. Vervolgens hebben we in de tweede fase van analyseren samen de codes weer opgedeeld in subcodes (axiaal coderen) om de data vervolgens op te delen in kleinere fragmenten aan de hand van thema's. Zodoende werden de gegevens inzichtelijker en analyseerbaar. De fasen van open en axiaal coderen hebben elkaar verder afgewisseld: enerzijds was er sprake van een eerste structurering van de gegevens uit de interviews en anderzijds zijn er tussentijds onderverdelingen en ordeningen aangebracht en interpretaties gedaan om weer verder te analyseren. De beschrijvingen per thema vormden echter een eerste stap van het beschrijven van de resultaten.

Rapportage

Er zijn verschillende manieren om kwalitatieve data te beschrijven (Boeije, 2005; Sandelowski, 2001). Om de resultaten in dit verslag te beschrijven kiezen wij voor globale aanduidingen van de groepen. We beschrijven de onderzoeksgroepen in hun geheel maar ook de subgroep in termen als 'sommige' (2 tot 5 geïnterviewden), 'een kleine groep' (6 tot 14 geïnterviewden), 'de minderheid' (15 tot 24 geïnterviewden), 'een grote groep' (25 tot 34 geïnterviewden) en 'de meerderheid' (35 tot 51 geïnterviewden). De lezer krijgt zo een globale indruk van het gedeelte van de groep waarover het gaat. We benadrukken dat de gegevens uit dit onderzoek niet gebruikt kunnen worden om naar een grotere populatie te generaliseren. Om een indruk te geven van aantallen vermelden we die waar interessant in tabellen in de tekst.

We zijn bij de beschrijving van de data steeds uitgegaan van een vaste structuur in de opbouw van de tekst. We beschrijven de ervaringen van de moeders en de leidsters steeds per thema. Om het materiaal zoveel te benutten zijn de beide groepen geïnterviewden verdeeld in subgroepen naar de leeftijdscategorieën van de kinderen: moeders van een kind van nul tot vier jaar ($n=17$), van vier tot acht ($n=17$) en van acht tot twaalf jaar ($n=17$) en leidsters van kinderen van nul tot vier jaar ($n=27$) en van vier tot twaalf jaar ($n=23$). De groep moeders is ook verdeeld in moeders van een dochter of van een zoon.

3.4 Reden deelname

Beide groepen opvoeders hebben diverse en vaak meerdere redenen voor hun deelname aan het onderzoek. Zij vertellen bovendien vaak na afloop van het interview dat de interviewvragen hen stimuleren tot verder nadenken over de seksuele opvoeding.

Een groot deel van de geïnterviewden doet mee aan het onderzoek vanuit *persoonlijke interesse*. Zij vinden de seksuele ontwikkeling een belangrijk onderwerp om onderzoek naar te doen en zijn bovendien nieuwsgierig naar de resultaten. Een moeder van een zoon van vijf jaar beschrijft dit zo:

Ik doe mee omdat ik het überhaupt interessant vind dat er onderzoek naar gedaan wordt. Het is een onderwerp dat volgens mij veel ouders bezig houdt van: hoe en op welke leeftijd ga je dingen uitleggen en wat voor antwoorden geef je op bepaalde vragen van kinderen?

Een groot deel van de opvoeders doet mee aan het onderzoek omdat zij denkt dat het nuttig kan zijn voor henzelf. De opvoeders hopen dat het interview hen *(meer) kennis op kan leveren* over de seksuele ontwikkeling en opvoeding van kinderen. Een leidster van de oudste groep kinderen geeft het als volgt aan:

Waarom ik mee doe? Omdat ik hoop dat ik er een beetje wijzer uit kom. Ik hoop dat ik hoor hoe ik meer te weten kom over hoe ik kinderen moet aanspreken op seksueel gedrag.

Tabel 3.5 Reden deelname

Reden deelname	Moeders n=51	Leidsters n=50
Interesse in (onderzoek naar) seksualiteit	28	27
Vergroten van kennis	20	19
Algemeen belang van onderzoek	18	8
Gevraagd door anderen	15	5
Het 'speelt' / vragen over begeleiding	15	5
Nieuwsgierigheid	11	5

Het *hebben van concrete vragen* over de seksuele opvoeding is voor een kleine groep opvoeders ook een reden om aan het onderzoek mee te doen. Dit blijkt vooral te gelden voor opvoeders die te maken hebben met seksueel getint gedrag van kinderen. Opvallend is dat dit gegeven voor de leidsters vaker een rol speelt dan voor de moeders. Daarnaast doet een grote groep opvoeders altijd mee aan onderzoek. Het maakt hen niet veel uit over welk onderwerp het gaat.

In de volgende hoofdstukken beschrijven we de resultaten aan de hand van de opbouw van de onderzoeksvragen. In hoofdstuk 4 beschrijven we wat de geïnterviewden opmerken van de seksuele ontwikkeling van jonge kinderen. In hoofdstuk 5 gaan we in op hoe opvoeders denken over en vorm geven aan de seksuele opvoeding. Hierbij besteden we indien van toepassing aandacht aan verschillen tussen meisjes en jongens. Ook gaan we in op factoren die van invloed zijn op de seksuele opvoeding, zoals het emotionele klimaat en de ervaringen van leidsters met het pedagogisch beleid in de kinderopvang. In hoofdstuk 6 beschrijven we hoe opvoeders de seksuele opvoeding beleven en de mate en vorm waarin opvoeders behoefte hebben aan opvoedingsondersteuning. Voor precieze aantallen verwijzen we naar de tabellen in de tekst. We willen hierbij opnieuw benadrukken dat we geen generaliserende uitspraken kunnen doen over de onderzoeksgroepen.

4. De seksuele ontwikkeling

In deze paragraaf geven we een omschrijving van de seksuele ontwikkeling volgens de beide onderzoeksgroepen. Vervolgens beschrijven we het seksueel (getinte) gedrag dat geïnterviewden opmerken bij jonge kinderen, de gevoelens die zij waarnemen en ten slotte de vragen die zij van kinderen krijgen over seksualiteit, lichamelijkeheid en intimiteit.

Een omschrijving van de seksuele ontwikkeling

De moeders en leidsters vinden het lastig de seksuele ontwikkeling te omschrijven maar vatten het begrip tegelijkertijd ruim op. Beide groepen omschrijven de seksuele ontwikkeling als: het ontdekken en bewust worden van het lichaam en bijbehorende gevoelens, seksueel getint gedrag en fasen in de ontwikkeling. De moeders en leidsters geven in hun omschrijving hierbij vaak meerdere aspecten van de seksuele ontwikkeling tegelijk aan. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar geeft hiervan een voorbeeld:

Voor kinderen is seksualiteit als ze klein zijn nog een natuurlijk ding. Ze stellen een vraag en dan gaan ze weer door met tekenen. Kijk, alles eromheen hoort natuurlijk bij seksualiteit. Erover praten, je lichaam ontdekken, spelen met ideeën erover. Voor kinderen is het niet puur seks maar juist het schemergebied waarmee ze bezig zijn. Je leert ze hiermee omgaan voor later.

Zowel de moeders als de leidsters omschrijven unaniem de seksuele ontwikkeling als het ontdekken en bewust worden van geslachtsdelen. Een moeder van een zoon van tien jaar zegt hierover het volgende:

Ik denk dat het te maken heeft met een groeiend soort gewaarwording van genotbeleving in het seksuele. Dat je plezier beleeft met aan jezelf zitten, of met jezelf spelen of door vieze plaatjes te bekijken op internet. Dat soort ontwikkelingen. En het begint natuurlijk heel jong; met plezier aan jezelf zitten. En dan uiteindelijk is dat meer gericht op anderen, denk ik.

De groepen verschillen op de volgende punten. Zo omschrijven moeders de seksuele ontwikkeling vaak als interesse voor seksualiteit, terwijl de leidsters dit helemaal niet noemen. De leidsters definiëren de seksuele ontwikkeling echter vaker dan moeders in fasen. Een groepsleidster van kinderen van vier tot twaalf jaar geeft dit als volgt weer:

Ik denk toch wel dat ze fasen hebben, ja. Dat je al bij baby's ziet dat er een soort lichamelijkeheid is: het willen ontdekken van hun lichaam. En dat peuters elkaar en het verschil tussen jongens en meisjes gaan ontdekken. En ik denk dat het daarna ook weer fasen zijn. Je ziet nu op mijn groep dat kinderen wat introverter worden rond zeven jaar en dat tegen de puberteit de hormonen een rol gaan spelen.

Hoewel beide groepen de seksuele ontwikkeling opvatten als een deel van de algemene ontwikkeling lijken leidsters een meer realistisch beeld over het verloop ervan. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de

vele voorbeelden van seksueel getint gedrag die zij op de groep zien. De moeders benadrukken vaker dan leidsters dat seksualiteit volgens hen pas op latere leeftijd begint.

4.1 Seksueel (getint) gedrag van kinderen

Zowel de moeders als de leidsters in dit onderzoek merken vrij veel en een grote variatie aan seksueel getint gedrag bij kinderen van alle leeftijden op. Zij vatten seksueel getint gedrag heel breed op en geven hiervan voorbeelden die variëren van het tonen van een blote buik tot masturberen met een orgasme. Het gedrag dat zij gedurende het jaar voorafgaand aan het interview gezien hebben, is beschreven aan de hand van de volgende thema's (zie ook tabel 4.1).

Onderzoeken en bewust worden van het lichaam

Seksueel getint gedrag dat betrekking heeft op het *onderzoeken en bewust worden van het lichaam* wordt het meest door de moeders en de leidsters gerapporteerd. Zo zien zij seksueel getinte gedragingen als: het bekijken, aanraken en benoemen van intieme delen van het eigen lichaam of dat van de opvoeders. Ook merken zij op dat kinderen doelgericht andere kinderen onderzoeken, lichamelijk met hen zijn en affectie tonen aan opvoeders en interesse in poep en plas hebben. Opvallend is dat de geïnterviewden dergelijk gedrag van kinderen opvatten als onderdeel van de bredere algemene bewustwording en ontdekkingstocht van kinderen. Beide onderzoeksgroepen merken onderzoekend gedrag van kinderen en bewustwording van hun lichaam vooral op bij kinderen tot acht jaar met een concentratie hiervan tussen twee en zes jaar. De nieuwsgierigheid voor poep en plas verdwijnt bij kinderen boven de acht jaar helemaal. De geïnterviewden merken dit gedrag hoofdzakelijk op in situaties waarbij kinderen (deels) bloot zijn. Zo vertelt een leidster van kinderen tot vier jaar dat kinderen hun lichaam benoemen in situaties waarbij dit voor de hand ligt:

Als de kinderen gezamenlijk plassen komt het wel voor dat zij ineens roepen: 'Mijn papa heeft een piemel! En ik niet!'. En: 'Jij hebt een piemel en ik niet!'. En, ja, dat ze gewoon heel erg benieuwd zijn naar de verschillen tussen meisjes en jongens, dat is gewoon in deze leeftijdscategorie wat mij opvalt.

De jonge kinderen die hun lichaam benoemen hebben hierbij nog weinig besef van gangbare waarden en normen. Het volgende citaat van een moeder met een dochter van vier jaar illustreert dit:

Ik weet nog dat we op de kinderboerderij waren, toen was ze ook nog heel jong: nog geen twee jaar denk ik. Toen viel ze op de grond en toen riep ze: 'Oh oh! Op m'n vagina gevallen!'. Er liep een wat ouder echtpaar met kleinkinderen. En die opa en oma keken echt zo op van: 'Grappig dat zo'n klein kindje dat zo zegt!'. Voor haar is dat zó gewoon. Ongeveer hetzelfde als: 'Ik heb mijn teen gestoten'.

Op sommige punten verschillen beide onderzoeksgroepen. Zo merken moeders vaker dan leidsters seksueel getint gedrag op. Daarnaast valt beide groepen verschillend gedrag op. De moeders van een kind vanaf vier jaar signaleren vaker dan leidsters van kinderen in deze leeftijdscategorie dat kinderen

het eigen lichaam bekijken en aanraken. De leidsters rapporteren dit nauwelijks. De leidsters van de jongste groep kinderen merken juist weer vaker op dat zij elkaar onderzoeken en geslachtsdelen benoemen. Dit lijkt een logisch gevolg van de omstandigheden: in de kinderopvang zijn meer kinderen bijeen die daardoor wellicht vaker dan thuis geïnteresseerd zullen zijn in andere kinderen. De helft van de kinderen waar de moeders over spreekt is enig kind.

Tabel 4.1 Seksueel getint gedrag

Thema's en subcategorieën seksueel getint gedrag	Moeders 0-4 n=17		Moeders 4-8 n=17		Moeders 8-12 n=17		Leidsters 0-4 n=27	Leidsters 4-12 n=23
	M	J	M	J	M	J		
Onderzoeken/ontdekken/bewustwording								
Kijken/Aanraken eigen lichaam	4	6	6	6	3	1	12	1
Benoemen lichaam bij zichzelf of anderen	5	3	5	8	2	0	16	5
Kijken/Aanraken volwassenen	6	6	5	3	0	1	11	11
Onderzoeken/doelgericht	4	1	6	6	0	1	18	9
Lichamelijk met opvoeders	2	2	5	1	0	3	3	3
Interesse in poep en plas	2	3	2	2	0	0	5	0
Seksueel getint spel								
Doktertje spelen/billen kijken/erotisch spel	3	1	4	9	2	4	9	13
Met materiaal	1	2	2	3	1	2	5	5
Pakkertje, andere sekse uitdagen	0	0	3	2	1	0	0	9
Baby's krijgen, voeden.	2	0	1	0	0	0	5	0
Masturbatie								
Spelen met geslacht/hand in de broek	3	7	8	10	0	5	16	9
Masturbatie met duidelijk hoogtepunt	2	0	3	0	1	0	1	0
Tegen object aan masturberen	0	1	2	0	0	0	7	3
Gerichte masturbatie zonder hoogtepunt	0	0	0	0	0	0	10	0
Gevoelens								
Verliefdheden	2	1	7	1	5	5	9	14
Schaamtegevoelens	1	0	4	4	2	7	9	6
Verkering	0	0	0	0	1	0	0	6
Bezig met uiterlijk/lijfelijkheid								
Puberaal gedrag (ook: sexy dansen, kleden)	2	0	1	1	6	0	0	11
Bloot willen zijn/lopen	2	2	4	0	0	0	3	8
Kritisch zichzelf bekijken	1	0	0	0	5	0	0	2
Grenzen, uitdagen in gedrag								
Tegenover volwassenen	2	0	2	1	2	2	0	6
Humor/grapjes en schuttingtaal	0	0	3	1	1	1	0	16

Seksueel getint spel

Een grote groep moeders en leidsters ziet seksueel (getint) spel bij kinderen. Zij beschrijven dit als fantasiespel dat de kinderen alleen of met elkaar doen zoals: 'doktertje' spelen, het nabootsen van zwangerschap, bevalling en voeden, 'meisjes- of jongenspakkertje' spelen (elkaar achterna zitten en dan zoenen) en spelen met (baby)poppen, *Barbies* of verkleedkleden. Opvoeders van kinderen vanaf vier jaar merken dit gedrag vaker op. Dit komt vermoedelijk doordat kinderen op deze leeftijd ook andere vaardigheden ontwikkelen, waardoor zij meer met elkaar gaan spelen en zich bovendien verplaatsen in rollenspel. Alleen het nabootsen van zwangerschap en bevalling is juist vaker door beide groepen

opgemerkt onder kinderen van ongeveer twee tot vier jaar. Ook 'doktertje' spelen in allerlei variaties merken beide groepen op. De moeders van een zoon geven dit wat vaker aan. Een moeder van een zoon van zes jaar vertelt hierover:

Vorig jaar had mijn zoon dat 'billenspel'. Dat speelde toen enkele maanden achtereen met andere kinderen. Ik merkte toen eigenlijk voor de eerste keer dat hij dat met een vriendje aan het doen was. En later volgens mij ook nog met het zusje daarvan. En op een gegeven moment merkte ik dat zij ook wat attributen hadden en dat ze er wat in stopten.

De leidsters merken vaker samenspel in de vorm van 'pakkertje' spelen op en dan vooral bij kinderen van vier tot twaalf jaar. Beide onderzoeksgroepen merken op dat kinderen wel eens poppen of ander materiaal dat voorhanden is gebruiken bij hun spel.

Masturbatie

De geïnterviewden merken regelmatig op dat zowel meisjes als jongens van alle leeftijden masturberen. Ook geven zij voorbeelden van diverse vormen van masturbatie. Opmerkelijk is dat de geïnterviewden vanuit zichzelf het begrip masturbatie vrij specifiek definiëren in verschillende typen die de mate van seksuele opwindning weergeven. Zo geven beide groepen aan kinderen te zien die 'spelenderwijs' de hand in hun broek hebben, masturberen met een duidelijk herkenbaar hoogtepunt, tegen een object aan masturberen of gericht masturberen zonder hoogtepunt. Moeders met kinderen in de leeftijdscategorie van vier tot acht jaar en leidsters van kinderen tot vier jaar merken het meest op dat kinderen masturberen. Hoewel opvoeders dit gedrag niet bij alle kinderen zien ontstaat wel de indruk dat de kinderen die dit gedrag eenmaal 'ontdekt' hebben, jarenlang dagelijks tot enige keren per week masturberen. De opvoeders denken dat het kind een orgasme heeft doordat het kind bijvoorbeeld een rood hoofd krijgt of heftig heen en weer beweegt. Ook denken zij dat het om een orgasme gaat doordat het kind zelf hierover iets vertelt, bijvoorbeeld zegt dat het nog niet 'klaar' is. Het valt overigens op dat de moeders dit gedrag alleen opmerken bij meisjes en dit meerdere malen bij eenzelfde kind opmerken. Een moeder van een dochter van zes jaar beschrijft dit als volgt:

Ik weet zeker dat het masturberen ooit begonnen is zonder orgasme erbij. En ik weet niet zeker of ze dat nu heeft, maar ik denk het eigenlijk wel. Omdat het vaak wel een gemarkeerde periode is; ze geeft zelf aan van: 'Nog even dit en dan slapen'. Ze zegt ook wel van: 'Ik ben nog niet klaar'. Hóe of wat weet ik niet, maar dat heeft ze dus wel ontdekt.

De moeders vertellen dat zij vermoeden dat oudere kinderen nog wel masturberen maar dit buiten het gezichtsveld van volwassenen doen. Wellicht schamen oudere kinderen zich meer of hebben meer besef van waarden en normen ontwikkeld. Beide groepen opvoeders merken daarnaast op dat kinderen vaak als gewoonte *de hand in hun broek* hebben. Moeders zien dit gedrag vooral bij een zoon. De groepen opvoeders verschillen op de volgende punten. Hoewel moeders ongeveer even vaak als leidsters masturbatie bij kinderen opmerken, merken meer moeders dan leidsters een *duidelijk herkenbaar hoogtepunt* hierbij op. De leidsters merken juist weer vaker op dat kinderen weliswaar

gericht masturberen maar geen (waarneembaar) hoogtepunt bereiken. Een leidster van de jongste leeftijdsgroep vertelt hierover het volgende:

Toen ze net die overgang had van slapen naar rusten, ging ze masturberen tot ze sliep. Soms zie ik aan haar dat, als ik haar even aankijk, ze zoiets heeft van: 'Doe ik nou iets gek's?'. Ze is zich er wel een heel klein beetje van bewust, maar eigenlijk kan het haar ook niets schelen. Ze is nu bijna vier maar ik denk dat ze het al meteen deed, vanaf het moment dat ze op de peutergroep kwam. De eerste tijd hebben wij het alleen niet gezien omdat ze toen in het slaapkamertje lag.

Leidsters van kinderen tot vier jaar zien vaker dan moeders met een kind in deze leeftijdscategorie dat een kind *tegen een object masturbeert*, zoals een knuffel, een klimrek of tegen de spijlen in een kinderstoel. De indruk is dat kinderen thuis zich wat gemakkelijker op lust kunnen richten doordat zij daarvoor gelegenheid krijgen. In de opvang proberen kinderen kennelijk te masturberen maar hebben wellicht minder gelegenheid hiermee door te gaan.

Uitdagen en grenzen verkennen

Het vertonen van uitdagend gedrag en het verkennen van grenzen is een thema dat vooral moeders en leidsters van (een) kind(eren) in de oudste leeftijdscategorie naar voren brengen. De geïnterviewden beschrijven het als: grenzen overschrijden bij volwassenen door ongevraagd een tongzoen te geven, verleidelijk gedrag, in het kruis van de ander grijpen, een tik op de bil geven of humor en schuttingtaal rond seksualiteit gebruiken. Moeders van oudere kinderen merken op dat beide seksen af en toe *uitdagen en grenzen* proberen te verleggen. Het volgende citaat van een moeder van een zoon van tien jaar geeft hier een voorbeeld van:

Op een gegeven moment stond hij met mijn dildo te zwaaien. Ha ha! Toen dacht ik: 'O shit! Daar gaat iets niet helemaal goed'. Want ik had gewoon niet het idee dat hij in kastjes zou gaan zitten neuzen en dat deed hij dus duidelijk wel; had hij zijn vriendjes naar boven gestuurd van 'Moet je eens kijken wat ik nou heb gevonden!'.

Bezig zijn met het lichaam en het uiterlijk

Een klein deel van beide onderzoeksgroepen merkt gedrag op waarbij kinderen erotisch *bezig zijn met het lichaam en het uiterlijk*. Zo vertellen opvoeders dat kinderen bloot rond lopen, zichzelf kritisch bekijken in de spiegel en puberaal gedrag vertonen waarbij kinderen experimenteren met de eerste zoen, giechelen over seksualiteit of erotisch dansen op seksueel getinte *clips*. Hoewel beide onderzoeksgroepen dit seksueel getinte gedrag vanaf de peuterleeftijd opmerken, is dit vaker gezien bij kinderen vanaf acht jaar. Moeders van een dochter zien dit vaker dan moeders van een zoon. De groepsnorm speelt hierbij al vroeg een rol. Een moeder van een dochter van tweeëneenhalf jaar beschrijft het als volgt:

Mijn dochter wilde opeens drie weken geleden een onderbroek aan in plaats van een romper omdat een aantal kinderen in haar groep ook al een onderbroekje aan hebben. Ik vond het wel

heel gek hoor, zo'n blote buik! Ze ging ook opeens heel erg met die blote buik lopen, zo van: 'Kijk eens!'.

Het ontdekken van gevoelens

Een grote groep moeders en leidsters neemt bij zeer jonge kinderen waar dat zij hun gevoelens gaan ontdekken. Zij merken bovendien dat dit wat toeneemt bij kinderen vanaf acht jaar. De opvoeders vertellen dat kinderen verliefd zijn, verkering hebben of dat zij schaamtegevoelens hebben rondom intimiteit en lichamelijkeheid. Zij omschrijven de verliefdheid als hevige interesse in een specifiek ander kind. De moeders van jongere kinderen vertellen dat de *verliefdheid* of *verkering* vaak van tijdelijke aard is en dat het eerder gaat om sterke genegenheid dan 'echte' verliefdheid. De verliefdheid kan bovendien ook gericht zijn op meerdere personen tegelijkertijd of op personen van dezelfde sekse. De moeders van kinderen vanaf acht jaar vertellen het vaakst dat de verliefdheid gericht is op één persoon van het andere geslacht. Bij kinderen van vier tot acht jaar merken de moeders van een dochter vaker verliefdheden op dan moeders van een zoon. De leidsters merken vaker dan moeders op dat kinderen verkering hebben. Dit lijkt een gevolg van de situatie in de groepsopvang, waarin meerdere kinderen bij elkaar zijn. Beide groepen opvoeders merken *schaamtegevoelens* op bij kinderen. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar geeft het volgende voorbeeld:

Je merkt dat ze ineens schaamtegevoelens krijgen. Over hun eigen lijf. Het deurtje van de wc moet ineens dicht. Dat begint vanaf acht à negen jaar. Dat ze zich ineens niet meer willen omkleden.

Moeders merken vaker dan leidsters *schaamtegevoelens* bij kinderen vanaf vier jaar op. De gevoelens van schaamte kenmerken zich door: zich niet (meer) in het openbaar te willen uitkleden of de badkamerdeur op slot te doen. Moeders vertellen dat de schaamtegevoelens toenemen als kinderen ouder worden. Moeders van een zoon in de leeftijd van acht tot twaalf jaar merken vaker schaamtegevoelens op dan moeders van een dochter in deze leeftijdscategorie.

Stiekem seksueel getint gedrag

Het seksueel getinte gedrag dat we tot nu toe hebben beschreven is door opvoeders opgemerkt doordat kinderen dit openlijk doen. De geïnterviewden geven daarnaast hun indruk van stiekem seksueel getint gedrag. Een grote groep moeders en een kleinere groep leidsters heeft niet de indruk dat kinderen seksueel getint gedrag 'stiekem' doen. Beide groepen geven hiervoor verschillende verklaringen. De moeders nuanceren het woord 'stiekem' en lijken dit eerder positief dan negatief op te vatten. Daarnaast relateren zij het *ontbreken* van stiekem seksueel getint gedrag aan een open sfeer in het gezin of aan het karakter van het kind. Een moeder van een dochter van tien jaar beschrijft dit als volgt:

Ik heb het idee dat het überhaupt niet zo'n stiekem kind is. Ik denk ook niet dat het ergens anders gebeurt, nee. Weet je, als ik gewoon een uur weg ben en er liggen koekjes op tafel, dan zijn die daarna ook gewoon niet aan geraakt. Ik denk dat als dingen open besproken kunnen worden er niet zo'n behoefte is om iets stiekem te doen.

De leidsters benadrukken dat vooral jonge kinderen nauwelijks gelegenheid hebben iets stiekem te doen omdat zij zelden zonder toezicht zijn. Ook vertelt een groep leidsters dat jonge kinderen de waarden en normen nog niet zó kennen dat ze die bewust overtreden. Een leidster van kinderen van twee tot vier jaar zegt hierover:

Nee, ik geloof niet dat ze iets stiekem doen. Als ik het zou weten zou het bovendien ook niet stiekem zijn. Want seksualiteit is nog zo vanzelfsprekend voor ze. Volgens mij hebben ze die link niet dat het stiekem zou móeten.

Daarnaast ontstaat de indruk dat de leidsters ook bij oudere kinderen zoveel mogelijk zicht willen hebben op wat er gebeurt op de groep. Zo vertelt een leidster van oudere kinderen dat de ruimte zo verdeeld is dat er altijd toezicht is op wat de kinderen aan het doen zijn.

Een klein deel van beide groepen geeft aan *wel stiekem gedrag* op te merken. Zij omschrijven dit als: seksueel (getint) spel, het zichzelf of anderen stiekem aanraken en het bezoeken van erotische internetsites. Enkele moeders van een zoon vanaf acht jaar merken het bezoek van erotische sites op internet op. De leidsters merken in grote lijnen dezelfde stiekeme gedragingen op als de moeders. Opvallend is bovendien dat moeders tijdens het interview vrij laconiek reageren op het onderwerp. Zij zeggen stiekem seksueel getint gedrag van kinderen heel acceptabel en zelfs 'gezond' voor de algemene ontwikkeling te vinden. Een moeder van een zoon van negen jaar vertelt hierover:

Ja, het zou best kunnen dat hij iets stiekem doet. Dat lijkt me trouwens ook heel gezond. Om af en toe iets buiten het oog van je ouders te doen. Daar word je ook sterker van.

Leeftijden en frequentie van seksueel getint gedrag

Het hiervoor beschreven seksueel getinte gedrag van kinderen is sterk gerelateerd aan de leeftijd van kinderen en op te vatten als fasegebonden gedrag. Zo zien de geïnterviewden bijvoorbeeld vaker seksueel getint spel bij kinderen vanaf vier jaar dan bij jongere kinderen. Een deel van de opvoeders zegt dat 'verkenkend' seksueel getint gedrag van bijvoorbeeld jonge kinderen hoort bij algemene ontwikkelingsfasen op deze leeftijd. De leidsters beschrijven het explorerend gedrag van jonge kinderen als 'nog onschuldig', terwijl zij seksueel getint gedrag van oudere kinderen eerder opvatten als expliciet 'seksueel' gedrag, waarmee ze als opvoeder ook iets 'moeten' in de opvoeding.

Seksueel getint gedrag lijkt een onderdeel van het dagelijkse leven van de kinderen. Een groot deel van beide onderzoeksgroepen merkt vrijwel *dagelijks* of *regelmatig* (één tot twee keer per week) seksueel getint gedrag op bij kinderen. Een moeder van een zoon van twee jaar beschrijft dit als volgt:

Het gebeurt eigenlijk wel dagelijks dat hij interesse toont in ons lichaam of een onderbroek van mij op zijn hoofd zet of zijn plassertje aanraakt ja. Eigenlijk elke keer als wij of hij bloot zijn.

Ook een leidster van kinderen van nul tot vier jaar geeft een voorbeeld van vaak voorkomend seksueel getint gedrag:

Ja, het naar elkaar kijken komt wel elke dag voor. De kinderen kleden zich samen uit, helpen elkaar, dan speelt het inderdaad een rol. De rompertjes gaan omhoog, dan moet er even een knoopje vast op de schouder. Dan zien ze de blote buik, dat is natuurlijk interessant en als de luier afgaat, is het natuurlijk ook van: 'Oh, wat heeft die?'.

Seksueel getint gedrag komt regelmatig tot vaak voor en bestaat in allerlei variaties. Soms gaat het om seksueel getint gedrag dat om verkenning gaat, terwijl het andere keren wat meer specifiek op lust gericht is. De opvoeders merken het seksueel (getinte) gedrag daarnaast vaak al jaren bij hetzelfde kind op. Een moeder van een dochter van drie jaar beschrijft dit als volgt:

We zagen het rond haar tweede verjaardag. Ze is nu bijna drieëneenhalf. Ze masturbeert elke dag, soms zelfs meerdere keren per dag. Vóórdat ze gaat slapen. Alleen als ze héél moe is valt ze in slaap zonder dat te doen. Ze doet dat bijna iedere avond en vaak ook vóór het middagslaapje en als ze wakker wordt wéér. En op een gegeven moment zit ze op de bank en dan gaat ze daar óók zitten wrijven, soms wel twee of drie keer achter elkaar zelfs.

Een kleine groep moeders en groep leidsters merkt *in bepaalde periodes* seksueel getint gedrag bij de kinderen op. Zij beschrijven dit als fasen van enkele weken of maanden waarin vaker seksueel getint gedrag voorkomt dan in andere periodes. Dit zijn niet zozeer fasen die met de ontwikkeling te maken hebben, maar eerder periodes waarin meer nieuwsgierigheid voor seksualiteit ontstaat. De leidsters vertellen dat op een groep vaak één kind 'begint' en dat dit seksueel getinte gedrag dan door andere kinderen wordt 'overgenomen'. Zij vergelijken dit met een golf van interesse voor de *Lego Duplo*. Overigens zien beide onderzoeksgroepen de frequentie van seksueel getint gedrag afnemen naarmate de leeftijd van kinderen toeneemt. De indruk is dat oudere kinderen zich bewuster zijn van normen en dit gedrag meer voor zichzelf houden.

4.2 Vragen van kinderen over seksualiteit

Een grote groep moeders en leidsters vertelt *geen vragen* te krijgen van kinderen over seksualiteit, lichamelijke en intimiteit. Ruim de helft van de moeders geeft dit aan. Overigens zegt een kleine groep moeders een kind te hebben dat überhaupt geen vragen stelt. Sommige moeders denken dat hun kind al enige kennis heeft over seksualiteit waardoor de behoefte aan vragen stellen wellicht klein is. Een moeder van een dochter van zes jaar zegt het volgende:

Nee, er zijn geen echte vragen over seksualiteit. Ik denk dat wij al zó vroeg allemaal dingen hebben uitgelegd, dat ze eigenlijk niet echt met vragen zit waar ze mee komt of zo.

De beide groepen opvoeders valt op dat jongere kinderen eerder een constatering doen of iets benoemen dan er vragen over stellen. Een moeder van een dochter van vijf jaar beschrijft het als volgt:

Ze stelt niet echt een vraag van: 'Ho, wat is dat?'. Het zijn meer constatering en vragen. Zo van: 'Die heeft een baby in de buik'. Of: 'Ik heb ook in jouw buik gezeten'.

Zowel een kleine groep moeders als een kleine groep leidsters *krijgt vragen* over seksualiteit van kinderen. Hierbij valt op dat zij aanzienlijk minder vaak vragen over seksualiteit krijgen dan dat zij seksueel getint gedrag opmerken. De indruk ontstaat dat de moeders die vragen krijgen, kinderen ook meer de idee geven dat hiervoor ruimte is door zelf open over seksualiteit te praten. Ook beantwoorden zij vragen van kinderen daadwerkelijk waardoor het kind eerder meekrijgt dat vragen stellen zin heeft. Daarnaast geven sommige moeders kinderen veel informatie zonder te wachten op vragen. Sommige andere moeders stimuleren hun kind vragen te stellen door bijvoorbeeld een bepaald seksueel onderwerp te bespreken.

De moeders krijgen meer vragen dan de leidsters. De leidsters vertellen dat de vragen vaker komen van de oudere kinderen. Zij vertellen bovendien dat kinderen snel tevreden zijn met een antwoord en niet geprikkeld lijken om een vervolgvraag te stellen. De moeders geven juist aan dat één vraag meestal gevolgd wordt door andere. De leidsters geven wat minder dan de moeders ruimte voor vragen over seksualiteit. Zo beantwoorden zij de vragen summier en zijn wellicht minder gevoelig voor het horen van vragen. Het is mogelijk dat kinderen dit aanvoelen en daardoor ook weer minder vragen stellen.

Vragen rondom bevruchting en zwangerschap

De meeste voorbeelden van vragen van kinderen gaan over vrij eenvoudige en basale onderwerpen. Beide groepen opvoeders krijgen de meeste vragen over *alles rondom bevruchting en zwangerschap*. Zowel de moeders als de leidsters rapporteren vragen over bevruchting, zwangerschap en geboorte. Beide groepen geven vaak verschillende voorbeelden binnen dit thema. De moeders krijgen daarnaast ook vragen over menstruatie en anticonceptie

Kinderen van alle leeftijden stellen vragen. De moeders en leidsters van kinderen boven de vier jaar krijgen echter het vaakst vragen. De vragen over eenzelfde onderwerp hebben per leeftijdscategorie vaak wel een wat andere inhoud die logischerwijs gekoppeld is aan de groeiende kennis van kinderen over seksualiteit. Vragen over anticonceptie komen bijvoorbeeld alleen voor bij kinderen boven de vier jaar. Bovendien valt op dat beide onderzoeksgroepen vertellen dat er vaak een aanleiding is voor vragen over dit thema, bijvoorbeeld als een kind een broertje of zusje krijgt. Er is binnen dit thema een klein verschil tussen vragen van meisjes en van jongens. Zo merken moeders van een dochter tot acht jaar wat vaker vragen op dan moeders van een zoon.

Vragen over de ontwikkeling en bewustwording van het lichaam

Beide groepen geven aan ook vragen van kinderen te krijgen over de ontwikkeling en bewustwording van het lichaam. Er zijn meer moeders dan leidsters die hierover vragen krijgen. Het zijn vrij eenvoudige vragen over de lichamelijke ontwikkeling van kinderen of over sekseverschillen. Een moeder van een dochter van zeven jaar illustreert het als volgt:

Mijn dochter heeft wel vragen ja. Bijvoorbeeld over haargroei op de vagina: of mannen dat ook hebben. Of zij dat later ook krijgt en of dat altijd zwart is of dat het ook blauw kan zijn.

Voor beide groepen geldt dat het stellen van vragen over deze onderwerpen gerelateerd is aan de leeftijd van het kind: vooral kinderen tot vier jaar stellen hierover vragen. Dit is te verklaren doordat

kinderen op die leeftijd hun lichaam en dat van anderen ontdekken, zindelijk worden en bezig zijn met hun taalontwikkeling. Opvallend is dat de moeders van een zoon tot vier jaar net iets vaker vragen krijgen over sekseverschillen en moeders van een dochter van vier tot acht jaar net iets vaker vragen horen over de lichamelijke ontwikkeling.

Tabel 4.2 Vragen over seksualiteit

Seksueel getinte vragen van kinderen	Moeders 0-4 n=17		Moeders 4-8 n=17		Moeders 8-12 n=17		Leidsters 0-4 n=27	Leidsters 4-12 n=23
	M	J	M	J	M	J		
Zwangerschap								
Bevruchting, zwangerschap en geboorte	5	4	6	5	3	2	9	6
Menstruatie	2	0	2	3	0	3	0	2
Anticonceptie	0	0	2	0	1	2	0	2
Ontwikkeling en bewustwording lichaam								
Lichamelijke ontwikkeling	4	4	8	2	3	2	1	2
Sekseverschil	3	7	3	1	0	0	5	1
Seksueel gedrag van volwassenen								
Lichamelijkheid/knuffelen/seks	1	1	3	2	3	4	0	8
Niet – traditionele rolpatronen, homoseksualiteit	0	0	5	2	2	4	2	5
Overig								
Materiaal (tampons, maandverband, condooms)	2	1	5	2	3	1	0	1
Woordgebruik	1	0	4	0	2	4	1	2

Vragen over seksueel gedrag van volwassenen

Een kleine groep moeders en een kleine groep leidsters krijgen vragen van kinderen over het seksuele gedrag van volwassenen. De vragen gaan bijvoorbeeld over lichamelijk contact, over niet-traditionele samenlevingsvormen of seksueel overdraagbare aandoeningen. Dergelijke vragen worden volgens beide onderzoeksgroepen vooral gesteld door kinderen boven de vier jaar. Sommige leidsters vertellen dat de vragen gaan over haar privé-leven. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar vertelt het volgende:

Dan vragen ze gewoon van: "Wat heb je in het weekend gedaan?", weet je wel. En dan gewoon: 'Gezellig wat gedronken.' En dan vragen ze: 'Heb je nog leuke jongens gezien?'. En dan ga ik daar voor de rest niet zo diep op in. Ik had toen nog een vriendje twee maanden geleden en dan is het van: 'Heb je nog gekust?'. En: 'Hoe is dat dan, wat voel je dan?'.

Overige vragen

Een heel kleine groep opvoeders krijgt vragen over materiaal zoals tampons, maandverband en condooms en over woordgebruik. Dit zijn iets vaker moeders dan leidsters. Vooral de moeders van een kind ouder dan vier jaar krijgen hierover vragen. Een moeder van een zoon van tien jaar vertelt bijvoorbeeld:

Op een goed moment ontdekte hij die teletextpagina's bij de commerciële televisiezenders. Daar staan altijd van die advertenties op: 'Hete poesjes' of 'Harde brandweermannen' of nou ja,

ik weet niet wat allemaal voor dingen. En dat vond hij toch wel heel erg stom. Dan had hij zoiets van: 'Wat zijn 'hete standjes?'. En: 'Wat is 'rondborstig?'. '

Leeftijden en frequentie van seksueel getinte vragen

De vragen over seksualiteit komen bij opvoeders van kinderen van alle leeftijdscategorieën voor. Wel krijgen de opvoeders van kinderen in de leeftijdsgroep van vier tot acht jaar iets vaker vragen dan de andere opvoeders. Daarnaast is het soort vragen van kinderen gerelateerd aan de leeftijd van kinderen. Dit komt vermoedelijk doordat het stellen van een vraag te maken heeft met het cognitieve ontwikkelingsniveau en de taalvaardigheid van kinderen op dat moment. Een moeder van een dochter van anderhalf jaar beschrijft dit als volgt:

Ja, het is natuurlijk nog behelpen met de taal, maar toevallig vroeg ze vanochtend, ik had een T-shirt aan, of ze even mocht 'kijken...?' eronder. Dat mocht. Maar dat gaat dan echt met behulp van gebaren en dat ze dan aan mijn T-shirt trekt, zeg maar.

Het zijn vooral moeders die opmerken dat de vragen van kinderen voortbouwen op de al bestaande kennis bij het kind. Een moeder van een dochter van ruim twee jaar geeft aan hoe dat gaat:

Ze ontdekte eerst bij haar broertje in bad dat hij een piemel had. Een piemel heet hier in huis een 'pino'. Dat hield haar wel bezig: dat meisjes een spleetje hebben en jongens een piemel. Toen is een jaar geleden zo'n fase geweest dat ze echt steeds vroeg van: 'En oma dan? Heeft oma een pino of een spleetje?'. Of dat mijn vriend met haar in bad zat en dat ze vroeg: 'Wát heeft papa daar?'. Nou, dan zat ze echt zo op te noemen: 'píno, píno, píno...'. '

De meeste moeders en een wat kleiner deel van de leidsters krijgen *regelmatig* vragen van kinderen. Een klein deel van de leidsters krijgt *dagelijks* vragen. De meerderheid van de moeders merkt op dat kinderen schijnbaar uit het niets een vraag stellen over seksualiteit en ook vrij snel daarna weer over gaan tot de orde van de dag. Een moeder van een dochter van drie jaar beschrijft dit als volgt:

Soms kan er ineens zo'n vraag aan komen dwarrelen, 'out of the blue'. En twee minuten later gaat het over iets heel anders. Zo van: 'Hoe komt die baby dan in de buik? Dan zit je zelf nog te kauwen op het antwoord zo van: 'Daar moet ik even goed over nadenken hoe ik je dat ga vertellen'. Nou, toen was het moment al voorbij, want toen wilde ze voorgelezen worden.

Ook komen er volgens veel moeders vragen op momenten dat het kind iets opvalt over seksualiteit en lichamelijkheid. Dat is bijvoorbeeld het geval bij alledaagse situaties als samen in bad gaan. Ook komen er soms vragen als een moeder zwanger is van een volgend kind. De leidsters vertellen dat kinderen dit vaak op momenten doen dat zij geconfronteerd worden met bloot, bijvoorbeeld als zij gezamenlijk naar het toilet gaan. Een leidster van kinderen van nul tot vier jaar vertelt hierover:

Zodra de kinderen bloot zien komen er vragen. Zodra het lichaam zichtbaar wordt is het ook wat tastbaarder en dan ja, kunnen ze het naar voren halen. Maar als we aan tafel zitten en we hebben het over verschillen tussen mannen en vrouwen, jongens en meisjes, dan halen ze dat niet naar voren. Het is niet dat ze terughoudend zijn daarin maar het is er dan gewoon niet. Ze zien het niet dus dan is het er niet op deze leeftijd.

Ook vertellen sommige geïnterviewden van beide onderzoeksgroepen dat zij *in bepaalde periodes* of *incidenteel* vragen van kinderen krijgen.

Verschillen tussen meisjes en jongens

Een grote groep opvoeders zegt *verschillen in seksueel getint gedrag* van meisjes en jongens op te merken. De leidsters zeggen dit wat vaker dan de moeders. De indruk is dat zij dan ook het meeste ‘vergelijkingsmateriaal’ voorhanden hebben. Overigens ziet een aantal opvoeders wel verschillen tussen kinderen maar schrijft deze toe aan het karakter van een kind. Een minderheid van de opvoeders zegt *geen verschil* te zien in seksueel getint gedrag tussen meisjes en jongens. Vooral leidsters van de jongste groep kinderen en moeders met een kind van vier jaar of ouder zeggen dit. Zo vertelt een moeder van een dochter van tien jaar:

Bij jongetjes dacht ik altijd: die gaan eerder aan hun piemel zitten. Dat leek mij logisch, want het ligt zo voor de hand, letterlijk. Maar mijn dochter die vindt het ook fijn hoor om wijdbeens in haar broekje ‘te graaien’. Daar was ze al best vroeg mee, vond ik.

Een kleine groep opvoeders merkt *verschillen op in vragen over seksualiteit* tussen meisjes en jongens. Een kleine groep opvoeders geeft aan *geen verschil* op te merken tussen vragen van meisjes en jongens. Een aanzienlijk deel van de opvoeders krijgt echter ook geen vragen over seksualiteit waardoor zij niets kunnen zeggen over eventuele seksverschillen.

De opvoeders geven zowel voorbeelden van verschillen tussen meisjes en jongens in de sociaal-emotionele ontwikkeling als gedragsmatige verschillen tussen meisjes en jongens. Zo vertellen zij dat meisjes over het algemeen nieuwsgieriger overkomen: zij vragen en praten meer over seksualiteit. De opvoeders merken daarnaast op dat jongens vaker met hun hand in hun broek lopen en ‘vanzelfsprekend’ met hun geslachtsdeel spelen. Het valt op dat opvoeders bij sekseverschillen in seksueel getint gedrag vaker voorbeelden geven van *jongens*. Zo vertellen zij dat jongens *meer fysiek* zijn en zichzelf en elkaar *vaker aanraken*. Zij zien dit als een logisch gevolg van de anatomie van het mannelijke lichaam. Vooral leidsters van de jongste groep kinderen zeggen dit. Eén van deze leidsters verwoordt het als volgt:

Jongens vergelijken hun geslachtsorganen meer. Het is voor hen natuurlijk ook zichtbaarder. Die staan dan echt te kijken van: ‘Jij hebt een dikke piemel’. Of: ‘Jij hebt een heel klein piemeltje’. Dat hoor ik meisjes bij elkaar nooit doen.

Opvoeders vertellen ook dat meisjes zich fysiek anders uiten dan jongens. Meisjes zijn volgens hen vaker affectief en kruipen bijvoorbeeld vaker op schoot om te knuffelen. Daarnaast merken opvoeders op dat meisjes vaker dan jongens 'doelgericht' masturberen. Dit gedrag lijkt meer op lust gericht dan het haast vanzelfsprekende 'met de hand in de broek lopen' van jongens. De opvoeders zien daarnaast vaker *stoer gedrag* bij jongens dan bij meisjes. Zo merken sommige leidsters op dat jongens zich 'groter' houden dan meisjes als ze bijvoorbeeld zijn gevallen. Ook valt hen op dat de stoerheid tot uiting komt in spelletjes die zij met meisjes spelen zoals 'meisjespakkertje'. Opvoeders vertellen dat stoer gedrag meer *cool* wordt naarmate jongens ouder worden. De indruk is dat jongens hierbij gedrag van elkaar en uit televisieprogramma's kopiëren. Ook vertellen opvoeders dat jongens vaker dan meisjes experimenteren met en grenzen verkennen bij seksueel getint spel.

Bij sociaal-emotionele sekseverschillen geven opvoeders vaker voorbeelden vanuit het perspectief van *meisjes*. Zo merken zij op dat meisjes zowel onderling als met de opvoeder meer communiceren dan jongens. Leidsters van de oudste groep kinderen merken hierbij op dat meisjes serieuzer zijn. Zij komen nieuwsgieriger over dan jongens doordat zij vaker vragen stellen en op een serieuze toon over seksualiteit praten. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf zegt hierover het volgende:

De meisjes zijn meer intellectueel, om het zo te zeggen. De jongens zijn veel grover, gaan direct naar het punt waarover het gaat. Meisjes stellen meer echte vragen. Jongens maken platte grapjes. (...) Ook de vragen die meisjes stellen zijn anders: helemaal uitgediept. Maar ook als zij iets vertellen is het vaak wat diepgaander en gedetailleerder.

Opvoeders merken ook op dat meisjes meer dan jongens met hun uiterlijk en dat van anderen bezig zijn. Een moeder van een dochter van vier jaar geeft het volgende voorbeeld:

Mijn oudste dochter is ontzettend gericht op alles wat daarmee te maken heeft. Dat had ze al vanaf heel jong; altijd in de weer met kettingen, oorbellen, ha ha! Maar nu ze wat ouder wordt, merk je dat ze daarin ook heel erg gestimuleerd wordt door de omgeving en door de commercie: het is 'prinsessen-dit' en 'prinsessen-dat'. En dat vindt ze nou juist interessant.

Een klein deel van de opvoeders merkt op dat meisjes meer dan jongens hun omgeving 'bespelen'. Meisjes zetten hun charmes bijvoorbeeld in om de andere sekse uit te dagen. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar vertelt daarover het volgende:

Als we een disco organiseren vallen die verschillen tussen meisjes en jongens ook wel op hoor. De meiden gaan veel meer uitdagen, echt sexy gedrag hebben die al. De jongens hangen meer op de bank. En kijken hè?!

Bij jongens merken opvoeders wat vaker schaamtegevoelens op. Overigens zien sommige leidsters rond acht jaar een soort kentering: vanaf die leeftijd vertonen meisjes juist meer schaamtegevoelens. Een kleine groep opvoeders vertelt daarnaast dat de *hoeveelheid en het soort* vragen van meisjes en jongens verschilt. Volgens deze opvoeders stellen meisjes meer vragen over seksualiteit dan jongens.

De vragen van meisjes gaan bovendien vaker over technische aspecten of over 'meisjesdingen', zoals een geboorte, het gebruik van tampons of woordgebruik voor vrouwelijke geslachtsdelen. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar zegt hierover:

Meisjes zijn meer bezig met: 'Hoe zit dat dan?'. En: 'Hoe komt de baby er dan uit?'. De meisjes zijn wat meer op vrouw-zijn gericht, zeg maar. Jongens vragen het wel, maar die gaan voor de rest niet heel diep in op de details of zo. Die zijn eerder tevreden met hun antwoord.

Opvallende punten in de seksuele ontwikkeling

Opvoeders zien veel en een grote variatie aan seksueel getint gedrag bij kinderen. De seksuele ontwikkeling van kinderen wordt bovendien vanaf zeer jong waargenomen. Opvoeders vatten het begrip seksuele ontwikkeling ruim op en zien daardoor vermoedelijk ook veel seksueel getint gedrag bij kinderen. De moeders en leidsters zien ook veel seksueel getint gedrag dat gericht is op lustvolle stimulatie van de geslachtsorganen. Seksueel getint gedrag en vragen van kinderen lijken daarnaast gerelateerd aan de leeftijd en de ontwikkelingsfase van een kind. Seksueel getint gedrag wordt vooral opgemerkt bij kinderen tot acht jaar terwijl het aantal vragen van kinderen over seksualiteit een piek bereikt in de leeftijdsgroep van vier tot acht jaar. Vermoedelijk hebben kinderen boven de acht jaar geleerd seksueel getint gedrag buiten het zicht van volwassenen te vertonen en hebben zij op veel vragen mogelijk al een antwoord. Een grote groep moeders en een wat kleinere groep leidsters heeft de indruk dat kinderen niets 'stiekem' doen en hiertoe ook weinig behoefte hebben. Vooral moeders denken dat een open sfeer in het gezin hiertoe weinig aanleiding geeft. Opvoeders krijgen minder vaak vragen over seksualiteit dan zij gedrag opmerken. Wel komen de vragen over seksualiteit bij opvoeders van kinderen van alle leeftijdsgroepen voor. De opvoeders van kinderen in de leeftijdsgroep van vier tot acht jaar krijgen daarbij wat vaker vragen dan de andere opvoeders.

Een grote groep opvoeders zegt *sekseverschillen* in de seksuele ontwikkeling op te merken. Opvallend is dat opvoeders dit vaak toeschrijven aan karakterverschillen tussen kinderen. De meest opvallende sekseverschillen komen overeen met gangbare gegevens hierover: meisjes lijken meer dan jongens nieuwsgierig, serieus en communicatief doordat zij volgens de opvoeders vaker over seksualiteit praten en daarover vragen stellen. Jongens zijn fysiek met elkaar, spelen vaker als 'vanzelfsprekend' met hun geslachtsdeel en gedragen zich stoerder volgens de opvoeders. Opvallend is dat de opvoeders opmerken dat meisjes vaker dan jongens meer 'lustgericht' masturberen. De indruk is dat het verschil in sekse zowel bij meisjes als bij jongens versterkt wordt door onderlinge beïnvloeding en invloeden van buitenaf zoals de invloed van media.

Tussen en binnen de onderzoeksgroepen zijn veel overeenkomsten en enkele verschillen. Zo merken moeders wat vaker seksueel getint gedrag op en krijgen wat meer vragen dan leidsters. Dat is enerzijds te verklaren vanuit de leefomgeving van het kind. Zo kan een gezinssituatie een kind een sterker gevoel van veiligheid en vertrouwen geven waardoor het meer zichzelf kan zijn. Bovendien heeft het kind daar (meestal) een eigen plek waar het zich vrij kan voelen terwijl de moeder toch op de hoogte kan zijn van seksueel getint gedrag van het kind. Daarnaast hebben we de indruk dat de moeders in dit onderzoek gemiddeld iets vaker dan leidsters ontspannen staan tegenover de seksuele ontwikkeling. We vermoeden dat zij hierdoor wellicht meer opmerken of vragen krijgen dan leidsters. Ook lijken de

verschillende opvoedsituaties van invloed hierop. De moeders hebben hoofdzakelijk met hun eigen gezin en kind(eren) te maken terwijl de leidsters als professionele opvoeders te maken hebben met de diversiteit van kinderen, ouders en collega's.

Hoofdstuk 5. De seksuele opvoeding

Opvoeders merken niet alleen veel op van de seksuele ontwikkeling bij jonge kinderen, zij willen of moeten daarop ook reageren. Daarmee komen we al gauw op het begrip seksuele opvoeding. In dit onderzoek onderscheiden we daarbinnen verschillende facetten. Hoewel opvoeden voor een deel intuïtief gaat, spelen *ideeën* over (seksuele) opvoeding een rol. Daarnaast hebben opvoeders *concreet opvoedgedrag*. In de huidige paragraaf gaan we in op het begrip (seksuele) opvoeding en de intenties van opvoeders over de (seksuele) opvoeding. Vervolgens beschrijven we het opvoedgedrag van opvoeders en de invloed van sekseverschillen tussen kinderen op de (seksuele) opvoeding.

5.1 Ideeën over opvoeding

De beide groepen opvoeders omschrijven de *algemene opvoeding*, in lijn met moderne opvattingen over opvoeden, als een interactief proces. Zij denken de ontwikkeling van kinderen door begeleiding en 'sturing' te kunnen beïnvloeden. Een moeder van een dochter van tweeëneenhalf jaar vertelt hierover het volgende:

Opvoeden is dat je samen leeft en dat je kind daarvan leert méé te leven, op te groeien. Daar ruimte voor krijgt. Dat je haar 'stuurt' maar dat zij dat ook vice versa doet met ons. Je kijkt als ouder elke keer opnieuw naar een situatie. Het staat niet vast hoe het gaat. Zowel haar ontwikkeling als die van ons bepalen dat. Heb je het zelf druk, zit zij in een fase waarin ze meer aandacht nodig heeft, gaat er iemand in de familie dood, ben je ergens blij om, dat soort dingen. Er is dus een sterke wisselwerking met elkaar.

De opvoeders hebben verschillende abstracte opvoedingsdoelen voor ogen. Aspecten die hierbij sterk naar voren komen zijn enerzijds gericht op de individuele ontplooiing van het kind en anderzijds op aanpassing binnen de samenleving. Zo geven opvoeders aan dat zij kinderen *zelfstandig ervaringen op willen laten doen* om het zo te begeleiden op weg naar zelfstandigheid. De leidsters zeggen dit wat minder vaak dan de moeders maar dit is nog altijd een grote groep. Zowel moeders als leidsters wensen dat het kind zich als zelfstandige volwassene in persoonlijk en in sociaal opzicht goed kan handhaven in de samenleving. Zij lijken hiermee op een zekere aanpassing te doelen. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar omschrijft het als volgt:

Opvoeden is dat je kinderen leert wat wel en wat niet kan. Wat als normaal wordt gezien, als het ware. Dat ze op zo'n manier in de maatschappij komen. Ja, dat ze weten wat wel en wat niet kan. En hoe ze daarmee om kunnen gaan.

De moeders wensen daarnaast dat hun kind in sociaal opzicht goed functioneert. Daarnaast willen zij dat een kind regels en waarden en normen kent die eraan bijdragen dat het een prettig mens voor zichzelf en de omgeving wordt. De individualiteit van het kind speelt daarbij echter ook een rol voor opvoeders. Een moeder van een zoon van vier jaar vertelt het als volgt:

Ik probeer de kinderen in ieder geval heel veel regels en fatsoen en normen en waarden die wij belangrijk vinden bij te brengen. Zeker hoe je je gedraagt in de groep. Hoe je je als persoon gedraagt. Dat vinden wij heel belangrijk. En ja, daarnaast je eigen ding probeert te blijven doen.

De opvoeders lijken zich sterk bewust van diverse fasen in de ontwikkeling van kinderen en passen zich in de begeleiding hiervan overwegend aan. Daarnaast is de eigenheid van het kind een belangrijk gegeven in de algemene opvoeding. De opvoeders rapporteren op verschillende manieren de opvoeding in te vullen door rekening te houden met de ontwikkeling van hun kind. De opvoeders vertellen op verschillende manieren rekening te houden met de ontwikkeling van een kind bij de invulling van de opvoeding. Een groot deel van de moeders en de meeste leidsters zeggen een kind te willen *volgen in de ontwikkeling*. Zij beschrijven dit als datgene aanbieden wat het kind nodig heeft om zich verder goed te kunnen ontwikkelen. Een kleiner deel van zowel de moeders als de leidsters stelt voorop dat het kind *serieus wordt genomen* in haar of zijn ontwikkeling en wil het kind vooral respecteren zoals het is. Een leidster van kinderen tot vier jaar zegt hierover het volgende:

Wij gebruiken hier de methode van Gordon en dat is: luisteren naar kinderen. Het is niet zo dat het altijd zo moet, maar we grijpen er wel op terug op momenten dat je vastloopt met een kind en dat betekent dat je heel breed bent: als er mooie vogeltjes overvliegen, dan moet je mooie vogeltjes gaan kijken en niet toevallig omdat het tien uur is fruit gaan eten. Dus een beetje een flexibele manier van omgaan met de groep. Maar toch ook wel heel erg kijken naar de behoefte van het individuele kind.

De mate van ondersteuning in de algemene opvoeding

De algemene opvoeding lijkt in grote mate te bestaan uit ondersteuning en in iets minder grote mate uit controle van het kind. De opvoeders geven vaak meerdere opvoedingsmiddelen tegelijk aan die gericht zijn op individuele groei én socialisatie en overeenkomen met gangbare kenmerken van een moderne opvoedingsstijl. Bij alle opvoedingsmiddelen valt op dat deze vooral genoemd zijn door opvoeders van kinderen tot vier jaar en in mindere mate tot acht jaar. Een groot deel van beide groepen opvoeders vertelt te willen *overleggen, praten en onderhandelen* met het kind. De opvoeders vinden het hierbij belangrijk dat het kind zelf leert verantwoordelijk te zijn voor beslissingen en keuzes moet (leren) maken. Een moeder van een zoon van drieëneenhalf jaar beschrijft het zo:

Met die oudste onderhandelen we nu al vanaf dat hij twee was heel wat af! Zodat we af en toe iets hadden van: 'Twee jaar? En we zitten nu al te onderhandelen alsof we een fusie aan het sluiten zijn tussen twee banken!'. Maar ja, die praatte al vrij goed en vrij veel en die kon al heel snel oorzaak en gevolg zien.

De leeftijd van het kind heeft invloed op de mate waarin kinderen keuzes mogen maken. De moeders vertellen bijvoorbeeld dat een kind van twee jaar mag kiezen tussen twee ijsjes terwijl een kind van acht jaar meerdere keuzemogelijkheden krijgt. De leeftijd van het kind lijkt ook van invloed op de mate waarin zij onderhandelen. Zo geven de leidsters van kinderen in de oudste leeftijdsgroep het vaakst aan te

onderhandelen. Daarnaast zegt een groot deel van de opvoeders de kinderen ook een *duidelijke structuur* en vaste regels te willen bieden. Ook melden ze dat zij *consequent* willen zijn in het handhaven hiervan. De moeders vertellen dat er thuis geleefd wordt volgens een vaste indeling en ze hanteren regels als: aan tafel eten of elke dag douchen.

Bij ongewenst gedrag denken de meeste opvoeders een scala aan gangbare opvoedingsmiddelen in te zetten zoals corrigeren, straffen, belonen en een alternatief bieden. *Corrigeren* zegt een grote groep opvoeders te willen doen. Dit lijkt gerelateerd aan de leeftijd van het kind: bij kinderen tot acht jaar wordt dit vaker genoemd. Wanneer het kind ongewenst gedrag blijft vertonen denkt ongeveer de helft van de opvoeders het kind *straffen*. De straf bestaat uit het geven van een 'time out'. Een moeder van een zoon van drie jaar beschrijft dat zo:

Nou, dan moet hij dus even op de trap zitten en nadenken over waarom hij het deed en dan 'sorry' zeggen als hij terug komt en dan mag hij weer gewoon meedoen. Maar ik probeer het wel zo te doen van: 'Wat je doet is stout maar jij als persoon bent niet stout'.

Beide groepen geven ook even vaak aan kinderen te willen *belonen* om gewenst gedrag te stimuleren. Zij beschrijven dit als: kinderen aanmoedigen, stimuleren en ondersteunen bijvoorbeeld door een kind een aai over de bol te geven of een complimentje te geven. De leidsters van de jongste groep kinderen merken dit veel vaker op dan de leidsters van de oudste groep kinderen. Bij de moeders lijkt dit nauwelijks aan de leeftijd van het kind gerelateerd.

Iets meer moeders dan leidsters vertellen het kind soms een *alternatief te willen bieden* bij ongewenst gedrag. Dit wordt beschreven als een vorm van onderhandelen waarbij een duidelijke begrenzing van keuzes aangeboden wordt. Het lijkt voor beide groepen gerelateerd aan de leeftijd van kinderen en wordt vaker genoemd door opvoeders van kinderen tot vier jaar. Een kwart van de leidsters van kinderen tot vier jaar zegt kinderen te willen *afleiden* terwijl geen enkele moeder dit opvoedingsmiddel noemt.

5.1.1 Ideeën over de seksuele opvoeding

De beide groepen opvoeders omschrijven de seksuele opvoeding als de ondersteuning en begeleiding van kinderen bij de seksuele ontwikkeling. Een kleine groep moeders geeft hierbij vrij abstract aan kinderen te begeleiden 'op weg naar volwassenheid'. Zij vinden het hun taak als opvoeder overzicht te houden op die seksuele ontwikkeling. Daarnaast zegt een groot deel van moeders dat de seksuele opvoeding niet op 'vaste momenten' plaatsvindt maar de gehele tijd doorgaat. Sommige van hen vatten dit op als een 'dagelijks' onderdeel van de algemene opvoeding. De indruk is dat een grote groep moeders en een wat minder grote groep leidsters bewust nadenken over de invulling van de begeleiding. Opvallend is daarnaast dat een kleine groep opvoeders in positieve zin de relatie beschrijft tussen de seksuele ontwikkeling nu en de latere seksuele beleving.

De beide onderzoeksgroepen beschrijven minder brede seksuele opvoedingsdoelen dan opvoedingsdoelen in de algemene opvoeding. De moeders en in mindere mate de leidsters vertellen wel verschillende opvoedingsdoelen te hebben. De indruk is dat de seksuele opvoeding specifiek gericht is op de overdracht van waarden en in mindere mate op het verstrekken van informatie over seksualiteit

aan kinderen. Een groot deel van beide groepen opvoeders denkt overigens dat (de ontdekking van) seksualiteit bij kinderen - en daarmee ook de seksuele opvoeding - op wat latere leeftijd een rol gaat spelen. Daarbij noemen de meeste opvoeders de leeftijd vanaf acht of tien jaar. Een moeder van een dochter van tweeëneenhalf jaar geeft dit als volgt aan:

Juist omdat ik heel jonge kinderen heb is het niet iets waar ik heel bewust mee bezig ben. Ik begrijp wel dat het speelt hoor, want ze zijn op een bepaalde manier wel met lichamelijkheid en spelletjes bezig. Maar ik heb er nog niet zo bewust over nagedacht hoe ik dat ga begeleiden. Dat is toch iets wat komt als ze wat ouder is.

Overdracht van waarden

De opvoeders willen kinderen diverse waarden meegeven. Een grote groep moeders en een iets minder grote groep leidsters wil op het kind overdragen dat *seksualiteit iets intims is* en aan liefde is gekoppeld. Een moeder van een dochter van zes jaar die ook een zoon heeft vertelt hierover het volgende:

Seks is wel heel normaal en iets natuurlijks, niet iets vies of stouts, daar hoort het niet thuis, maar het hoort wel absoluut thuis in intimiteit of privé. Dat moeten ze wel leren: dat het niet voor iedereen is of dat je het gewoon op straat doet en met iedereen. Ik wil wel meegeven dat het waarde heeft, dat vind ik heel belangrijk. Ik denk dat als mijn kind een meisje dwingt tot seks in ruil voor een mobieltje of meedoet aan een groepsverkrachting, dan zou ik toch het gevoel hebben dat ik echt iets fout heb gedaan in de opvoeding.

Bij de leidsters valt op dat de leeftijd van het kind invloed hierop heeft. Zo geven de leidsters van kinderen van nul tot vier jaar dit vaker aan dan leidsters van oudere kinderen.

Daarnaast willen moeders en leidsters het kind meegeven dat *seksualiteit niet iets is om zich voor te schamen*. Deze opvoeders vertellen openheid te willen bieden en niet preuts om te willen gaan met lichamelijkheid. De groep moeders die dit zegt is gelijk verdeeld over alle leeftijdsgroepen van de kinderen. Wel valt op dat dit vaker gemeld is dan door moeders van een zoon tot acht jaar dan moeders van een dochter uit deze leeftijdsgroep.

Ook willen moeders en leidsters de seksuele ontwikkeling van kinderen *positief benaderen* door bijvoorbeeld niet te straffen voor seksueel getint gedrag. De moeders en leidsters van kinderen tussen de vier en acht jaar rapporteren dit het vaakst. De leidsters merken hierbij op dat zij een kind liever afleiden bij seksueel getint gedrag om het zodoende minder beladen te maken.

Een groot deel van de moeders en leidsters vindt het belangrijk om kinderen *geborgenheid te bieden* door intimiteit met hen te delen, lichamelijk met hen te zijn, liefde te geven en veiligheid te bieden. De beide groepen zeggen dit het vaakst over kinderen tot vier jaar. De leidsters bieden intimiteit en lichamelijkheid in die relatie door een kind regelmatig te knuffelen, kusjes te geven en bij zich (op schoot) te houden als het kind zich niet prettig voelt. Een leidster van kinderen vanaf vier jaar beschrijft dit zo:

Je knuffelt eigenlijk zoveel mogelijk: een knuffel, een aai over de bol. Dat proberen wij de kinderen juist zoveel mogelijk te geven. Dat is de hele dag aan de orde. Op een goede manier dan, hè. Je moet een kind niet, nou ja hoe noem je dat: te veel óp een kind gaan zitten. Dan kan het kind natuurlijk nooit loskomen. Het is alleen belangrijk om de genegenheid te tonen dat het kind weet dat hij gewaardeerd wordt, dat hij er is.

Een kleine groep moeders en sommige leidsters willen overdragen dat *seksualiteit risicovol* kan zijn. Ze omschrijven de gevaren als: de kans op seksueel overdraagbare aandoeningen (soa's) bij seksueel contact en seksueel misbruik. Dit is het meest gezegd door moeders van kinderen vanaf acht jaar. Het is hierbij opvallend dat moeders van een dochter dit even vaak zeggen als moeders van een zoon. Beide onderzoeksgroepen vertellen kinderen *mondigheid en weerbaarheid* bij te willen brengen. Hierbij valt op dat de leidsters dit wat vaker melden dan de moeders. Dit lijkt het gevolg van de opvang in een groep omdat de leidsters vertellen dat kinderen voor zichzelf mogen opkomen als andere kinderen hen bijvoorbeeld ongewenst aanraken. Ook zeggen minder moeders dan leidsters het belangrijk te vinden kinderen te leren hun eigen *lichaam te accepteren*. Een leidster van kinderen van nul tot vier jaar beschrijft dit als volgt:

We moeten een beetje een tussenweg vinden in hoe ga je een kind leren van: 'Je lichaam is van jou' en: 'Je mag er blij mee zijn dat je het hebt'. Maar dat ze ook weten dat ze het niet aan iedereen hoeven te laten zien.

De moeders en leidsters hechten soms belang aan verschillende waarden. De leidsters lijken zich overigens zeer bewust van het feit dat waarden en normen individueel kunnen verschillen en willen op de groep rekening houden met ouders van verschillende achtergronden. Opvallend hierbij is dat de leidsters zeggen dat het overdragen van specifieke waarden typisch iets is voor de opvoeding thuis. Zij vertellen trouwens wel algemeen geldende waarden op de opvang over te dragen en geven hiervan ook diverse voorbeelden zoals 'elkaar niet aanraken als de ander dit niet wil'.

Kennisoverdracht

Naast de overdracht van waarden vinden de opvoeders de overdracht van kennis als opvoedingsdoel in de seksuele opvoeding belangrijk. Veel moeders en leidsters willen een zekere *basiskennis over seksualiteit* overdragen. Zij beschrijven dit als kennis over: technische aspecten van seksualiteit, hygiëne, veilig vrijen en woordkennis. De moeders van een kind tot vier jaar en vanaf acht jaar zeggen dit het meest. Het valt daarnaast op dat het vooral moeders met een dochter zijn die deze kennis willen meegeven. Bij de leidsters van beide leeftijdsgroepen van de kinderen is dit even vaak gezegd. Een leidster van kinderen van acht tot twaalf jaar zegt hierover het volgende:

Ik vind seksuele voorlichting heel belangrijk. Ook om tienerzwangerschappen te voorkomen. En soa's. Dat vooral meisjes weten dat je de pil hebt of condooms moet gebruiken. Ik vind het ook heel belangrijk dat meisjes leren tijd te nemen voordat ze een besluiten met een jongen te

vrijen. Dat ze leren 'nee' te zeggen. En hoe je dat doet. Mijn ervaring is dat hoe opener je er nu over leert praten, hoe effectiever dat is als je straks een relatie hebt.

Opvallend is dat de moeders nog een aantal andere onderwerpen binnen de overdracht van kennis beschrijven die we bij de leidsters niet terugzien. Zo wil een grote groep moeders kinderen kennis meegeven over de *omgang met gevoelens* rond seksualiteit. Ook hier valt op dat de moeders van een kind tot vier jaar en vanaf acht jaar dit het vaakst rapporteren. Een grote groep moeders vertelt ook kennis mee te willen geven over seksueel misbruik. Zij omschrijven dit als *waarschuwen* voor vreemden. Er zijn over alle leeftijdsgroepen meer moeders met een dochter die waarschuwen dan moeders met een zoon. Een moeder van een dochter van tien jaar zegt hierover het volgende:

Nou, dat waarschuwen speelt wel want ze is altijd op straat. Dat is moeilijk. Ik ga niet in details treden over 'enge mannen' en wat die allemaal kunnen doen met haar, nee. Dan doe ik het wat vager. Dat die mannen dingen kunnen doen die ze niet zo fijn zou vinden, dat die pijn kunnen doen. Dat ik niet wil dat ze met vreemde mannen meegaat. Maar ook dat vreemde mannen een bekende kunnen zijn. Dus: 'Nooit zo maar met iemand meegaan maar altijd aan mij komen vertellen of vragen. Zelfs al hebben ze jonge kittens thuis of vraagt iemand of je helpt hun hondje te zoeken'.

De mate van ondersteuning bij de seksuele ontwikkeling

De seksuele opvoeding is gericht op de ondersteuning van kinderen in hun seksuele ontwikkeling. Dit heeft wat meer dan in de algemene opvoeding het karakter van 'bijsturing' van het gedrag van het kind. Daarnaast ontstaat de indruk dat de seksuele opvoeding wat meer dan in de algemene opvoeding gericht is op de controle van het kind. Hierbij lijken opvoeders wat restrictief. De opvoeders willen hierbij een aantal opvoedingsmiddelen inzetten. Vooral de moeders geven een breed beeld van de opvoedingsmiddelen die zij denken te gebruiken en geven hiervan vaak verschillende voorbeelden aan. Zo willen zij corrigeren, straffen en waar nodig alternatieven bieden. De leidsters geven minder voorbeelden dan de moeders. Overwegend valt op dat opvoeders in de seksuele opvoeding het scala aan opvoedingsmiddelen wat minder breed in willen zetten dan bij de algemene opvoeding. Ook is de indruk dat de seksuele opvoeding voornamelijk tot doel heeft dat het kind zich aanpast aan de samenleving op dat moment, waarbij de individuele ontplooiing van het kind op de achtergrond raakt. In de algemene opvoeding lijken de opvoedingsdoelen zoals 'het bereiken van zelfstandigheid' meer op de toekomst gericht. Opvallend is dat de moeders en leidsters op een andere manier praten over het 'sturen' van kinderen. De moeders die beschrijven hoe zij een kind willen 'sturen', praten veelal over mogelijke situaties die zich zouden kunnen voordoen. De leidsters hebben veel praktijkvoorbeelden voorhanden en beschrijven dan ook vaker concrete situaties die op dat moment op de groep spelen.

Grenzen stellen

De ondersteuning van kinderen komt het meest tot uiting door het stellen van grenzen. De opvoeders geven verschillende voorbeelden van het stellen van grenzen aan seksueel getint gedrag van kinderen. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar vertelt hierover het volgende:

Ik ben wel vrij maar ook wel duidelijk. Dat is voor het kind prettig, denk ik. En het stelt grenzen aan gedrag wat voor de groep weer goed is. Als je bijvoorbeeld met je hand aan jezelf wilt zitten, kan dat best, maar bijvoorbeeld niet aan tafel. Daar is iedereen aan het eten, dus dan doe je dat niet. En ik vind ook dat een ander er niet aan mag zitten. Dus niet bij elkaar voelen en opwinden.

De opvoeders willen grenzen stellen die te maken hebben met de sociale omgang op het brede gebied van seksualiteit en met de toelaatbaarheid van seksueel getint gedrag van de kinderen. Zo benadrukt een grote groep moeders en leidsters het *verschil tussen privé en openbaar* duidelijk te willen maken. De moeders vertellen het kind dat bepaald seksueel getint gedrag wel thuis maar niet op openbare plekken mag. Dit is het meest genoemd door moeders van een kind in de leeftijd van vier tot acht jaar. Opvallend is dat dit vaker moeders van een dochter zijn. Ook de leidsters zeggen de kinderen duidelijke grenzen te bieden in wat thuis mag of op de opvang is toegestaan. De leidsters houden daarbij het belang van de groep als geheel in de gaten. Ook binnen de opvang zelf geven leidsters aan waar bepaald seksueel gedrag is toegestaan: zo mogen kinderen vaak niet in de speelruimte masturberen maar wel als zij in hun bedje liggen.

Een groot deel van de moeders en van de leidsters vertelt kinderen te leren *rekening te houden met anderen*. De moeders van een kind in de middelste leeftijdscategorie zeggen dit het meest. Dit zijn wat vaker moeders van een zoon dan moeders van een dochter. De leidsters van kinderen vanaf vier jaar zeggen dit ook het vaakst. De opvoeders omschrijven rekening met elkaar houden als: het respecteren van elkaar. Zo leggen moeders bijvoorbeeld uit dat seksueel getint spel alleen leuk is als alle partijen het daarover eens zijn. De leidsters vertellen bijvoorbeeld dat andere kinderen niet mogen kijken bij het plassen als een kind dat niet wil. Daarnaast valt op dat de leidsters de kinderen ook aanspreken als zij seksuele gevoelens van anderen belachelijk maken. Dit zijn alleen leidsters van kinderen van de oudste leeftijdsgroep. Deze leidsters vertellen kinderen bijvoorbeeld dat ze iemand niet mogen uitschelden voor 'homo'.

Een situatie die voor opvoeders vaak aanleiding geeft tot grenzen te stellen is als kinderen elkaar lichamelijk '*onderzoeken*'. We zien hierbij een verschil tussen moeders en leidsters. De moeders vinden het goed dat kinderen elkaar (eventueel bloot) bekijken maar willen niet dat zij elkaar betasten. Dit zijn hoofdzakelijk moeders van een kind in de leeftijdsgroep tot vier jaar en sommige van kinderen boven de acht jaar. De moeders van een zoon zeggen dit wat vaker dan moeders van een dochter. Een moeder van een zoon van negen jaar vertelt het volgende:

Dat mijn zoon laatst een keer samen met mijn dochter haar kutje zat te onderzoeken, ja, dat vond ik even lastig om daar iets mee te doen. Het was geheel vrijwillig hoor, maar toen hij er ook aan wilde zitten vond ik het voor mijn gevoel iets te ver gaan. Ja, ik weet niet eens waaróm, als het vrijwillig is. Dat is toch een norm die je meekrijgt van thuis denk ik.

De leidsters vertellen ook een grens te stellen als kinderen naar elkaar kijken als zij bloot zijn en elkaar aanraken. Een groot deel van de leidsters zegt kinderen bij te brengen dat de kleren altijd aanblijven als zij alleen of samen spelen. Zij vertellen dit hoofdzakelijk aan kinderen van de jongste leeftijdsgroep.

Een deel van de moeders en de leidsters leert de kinderen dat zij bij seksueel getint spel zichzelf of elkaar *geen pijn mogen doen of gevaarlijk doen*. Dit is het vaakst gerapporteerd door moeders van een kind in de jongste leeftijdscategorie. Moeders van een zoon zeggen dit bovendien vaker dan moeders van een dochter. Vervolgens geeft een deel van de moeders aan dat zij niet willen ingaan op vragen van een kind *over hun eigen seksleven*. Vooral de moeders met een kind in de leeftijdsgroep tot vier jaar en vanaf acht jaar zeggen dit. In beide leeftijdsgroepen zijn dit vaker moeders van een zoon dan moeders van een dochter. De leidsters trekken ook een grens maar dan op lichamelijk gebied. Zo wil een deel van de leidsters en van de oudste groep kinderen bijvoorbeeld niet dat kinderen in hun truitje kijken of hen op de billen slaan.

Voorlichten

Naast het stellen van grenzen vinden opvoeders het belangrijk dat kinderen kennis hebben over seksualiteit. Opvoeders willen kinderen ondersteunen door hen expliciet *voor te lichten*. Opvallend is dat de leidsters van kinderen vanaf vier jaar dit het meest zeggen. De moeders beschrijven de voorlichting als technische en soms emotionele kennis. De indruk is dat zij willen wachten tot er vragen komen. Opvallend is dat sommige moeders niet wachten op vragen van kinderen. Een moeder van een dochter van elf jaar beschrijft dit als volgt:

Ik leg eigenlijk heel veel uit. Teveel soms wel, denk ik. Dat ze echt zoiets heeft van 'Máhm!'. Bijvoorbeeld over wát een tampon is, waaróm het een tampon is, wát je ermee doet, hoe je dat doet enzovoort. Ha ha! Ik laat het bij wijze van spreken zien hoe je dat inbrengt. Daar zit voor mij geen grens aan, zeg maar.

De leidsters zeggen veel met de kinderen te willen *praten* over seksualiteit. Dit zijn in meerdere mate de leidsters van kinderen vanaf vier jaar en in mindere mate leidsters van de kinderen tot vier jaar. Sommige leidsters willen daarbij bewust een *ontspannen* houding aannemen of ontspannen reageren op seksueel getint gedrag. Een leidster van kinderen van twee tot vier jaar merkt het volgende op:

Dat doe je door rustig te vertellen en ook in je gezichtsuitdrukking en houding aan te geven dat je rustig bent, door het rustig te benoemen en dan ook door gewoon je lichaamstaal gewoon echt te laten zien dat het oké is.

Een deel van de moeders wil het kind voorlichten over seksueel misbruik door te *waarschuwen* voor gevaren. Dit is vaker gezegd door moeders met een kind vanaf vier jaar. Bij alle leeftijdsgroepen valt bovendien op dat dit vaker moeders van een dochter dan van een zoon zijn.

5.2 Opvoedgedrag

De beide onderzoeksgroepen vullen het begrip opvoeden heel breed en volgens gangbare kenmerken in. Strategieën die het sterkst naar voren komen zijn het stellen van grenzen aan gedrag van een kind en een kind (daarnaast) de ruimte bieden om te experimenteren. Ook praten de opvoeders veel met de kinderen. De indruk is dat dit overeenkomt met een moderne stijl van opvoeden die in Nederland

gangbaar is. De opvoeders gebruiken een scala aan opvoedingsstrategieën zoals: het bieden van duidelijkheid door regels, grenzen en consequent zijn, straffen, uitleggen, waarschuwen, negeren, het bieden van alternatieven, belonen en benoemen gevolgd door corrigeren (zie tabel 5.1). Opvallend is dat vooral leidsters vaak meerdere gangbare kenmerken van opvoedgedrag tegelijk aangeven die elkaar steeds in dezelfde 'stappen' opvolgen. Overigens geven de moeders en leidsters hoofdzakelijk voorbeelden van reacties op ongewenst gedrag van kinderen. Dit is vermoedelijk het gevolg van onze vraag naar het *corrigeren* van gedrag van kinderen. De opvoeding heeft daardoor een karakter van het 'bijsturen' van gedrag van kinderen.

Tabel 5.1 Algemeen opvoedgedrag

Algemeen opvoedgedrag	Moeders 0-4 n=17		Moeders 4-8 n=17		Moeders 8-12 n=17		Leidsters 0-4 n=27	Leidsters 4-12 n=23
	M	J	M	J	M	J		
Duidelijkheid door regels, grenzen en consequent zijn	5	4	4	3	1	4	0	0
Straffen	2	2	1	4	6	3	10	8
Uitleggen	0	1	5	3	2	3	13	9
Waarschuwen	1	2	1	3	0	2	8	8
Negeren	2	2	2	2	0	0	0	0
Alternatieven bieden	1	2	2	2	0	0	7	0
Belonen (positief stimuleren)	1	0	1	1	0	1	5	1
Benoemen gevolgd door corrigeren	1	1	0	0	0	0	8	8

Een grote groep moeders geeft aan dat zij een kind *duidelijkheid bieden* door het stellen van regels en grenzen en dat zij deze ook zo consequent mogelijk doorvoeren. Zo bieden zij kinderen een vaste structuur aan en geven daarmee aan welk gedrag gewenst is. Dit opvoedkenmerk lijkt aan de leeftijd van het kind te zijn gekoppeld. De indruk is dat hoe jonger het kind is, hoe vaker moeders regels en grenzen stellen en consequent zijn binnen de opvoeding. Een moeder van een zoon van vijf jaar zegt hierover het volgende:

Dan moeten ze van mij wel even stil zitten en rustig eten en drinken. Ja, tot ze allebei klaar zijn met eten. Als wij erbij zitten hoeven ze op ons niet te wachten, maar wel op elkaar. Dat gaat eigenlijk altijd wel goed, want die regel is gewoon duidelijk.

De leidsters geven in tegenstelling tot de moeders niet expliciet aan dat zij duidelijkheid bieden door het stellen van regels en grenzen. We vermoeden dat het voor leidsters zó vanzelfsprekend is dat zij dit niet expliciet aangeven maar wel doen.

De moeders en de leidsters zeggen ook geregeld dat zij *straffen* en geven hiervan concrete voorbeelden. Bij kinderen jonger dan vier jaar straffen leidsters vaker dan moeders. Bij oudere kinderen doen moeders dit echter weer wat vaker dan de leidsters. Wellicht dat leidsters door opgedane kennis en ervaring weten dat een straf ook bij kleinere kinderen effectief kan zijn. Het is ook aannemelijk dat moeders met een jong kind het niet altijd nodig vinden op die manier te corrigeren of dat er (thuis) wellicht wat meer 'speelruimte' is voor een kind.

Het vaakst straffen beide groepen opvoeders door het geven van een zogenaamde *time out*: het kind moet even op de gang staan of apart op een stoeltje zitten wanneer het bijvoorbeeld niet luistert. De duur en vorm van een time out hangt bij beide groepen nauw samen met de leeftijd van het kind. Een time out duurt over het algemeen langer naarmate de leeftijd van een kind toeneemt. Kleine kinderen zitten bovendien een time out 'uit' binnen het zicht van de opvoeder. Nadat een kind straf heeft gehad geven opvoeders het kind uitleg over het ongewenste gedrag. Een moeder van een dochter van drie jaar vertelt het volgende:

Je merkt gewoon dat het helpt, want dan zit ze daar en huilen, huilen, huilen, alsof haar het grootste onrecht is aangedaan, maar dan zeg ik: 'Je mag pas binnenkomen als je niet meer huilt en als je dan dit juist wel of juist niet doet'. En dan na een tijdje: 'Ik za.. za.. za.. zal het niet meer dóehoen..!'. Nou, klaar en dan ben ik blij, want soms denk je gewoon om de lieve vrede te bewaren: 'Nou misschien zit ik gewoon wel te zeiken en als ik het gewoon had toegelaten dan zaten we nu nog gezellig te eten'. Maar je merkt gewoon dat het helpt en dat is wel belangrijk.

Beide groepen merken ook op dat zij een kind corrigeren door *uitleg te geven* over ongeoorloofd gedrag. De leidsters gebruiken deze manier van corrigeren het vaakst ten opzichte van andere manieren. De geïnterviewden geven uitleg aan het kind om het gedrag van het kind te sturen. Zij leggen bijvoorbeeld uit wat zij van een kind verwachten en met welke reden. De indruk is dat dit opvoedkenmerk gerelateerd is aan de leeftijd van een kind. Vooral de moeders van een kind in de leeftijd tussen de vier en acht jaar vertellen dat zij uitleg geven, terwijl de leidsters dit zowel vaak bij de jongste als bij de oudste groep kinderen doen. Een moeder van een zoon van negen jaar vertelt het volgende:

Als ze een stuk speelgoed van elkaar afpakken en het wordt ruzie, dan moet je wat als ouder. Dan probeer ik dat eerst gewoon te laten stoppen, voordat de één de ander een oog uitsteekt zeg maar. En dan: ja, dat is het lastige deel hè: uitleggen. Uitleggen en het zich laten verplaatsen in de ander. Dan komt weer dat stukje om de hoek kijken dat je zelf niet bedenkt dat je als kind nog zo primair kan reageren. Dat je je druk kan maken of de één iets heeft wat de ander niet heeft! Zoiets onredelijks. Dat je weet dat je ze dat nog bij moet brengen, maar tegelijkertijd, wat een taak!

De opvoeders geven ook aan kinderen te *waarschuwen* bij ongewenst gedrag. Dit doen zij door te vertellen dat een kind iets niet mag doen en dit te herhalen indien nodig. Als een kind ondanks de waarschuwing(en) tóch doorgaat met het ongewenste gedrag volgt soms een straf. Als moeders waarschuwen is dit het vaakst bij een kind jonger dan acht jaar. De leidsters waarschuwen vaker dan de moeders. Het is voorstelbaar dat zij dit vaker doen omdat zij meerdere kinderen tegelijk opvoeden en minder kunnen toestaan.

Een kleine groep moeders van een kind jonger dan acht jaar zegt het ongewenste gedrag van hun kind(eren) wel eens te *negeren*. Zij willen hiermee bijvoorbeeld een conflict met het kind voorkomen of weten door ervaring dat het ongewenste gedrag dan vanzelf ophoudt. Een moeder van een zoon van drie jaar vertelt het volgende over het negeren van negatief gedrag in de supermarkt:

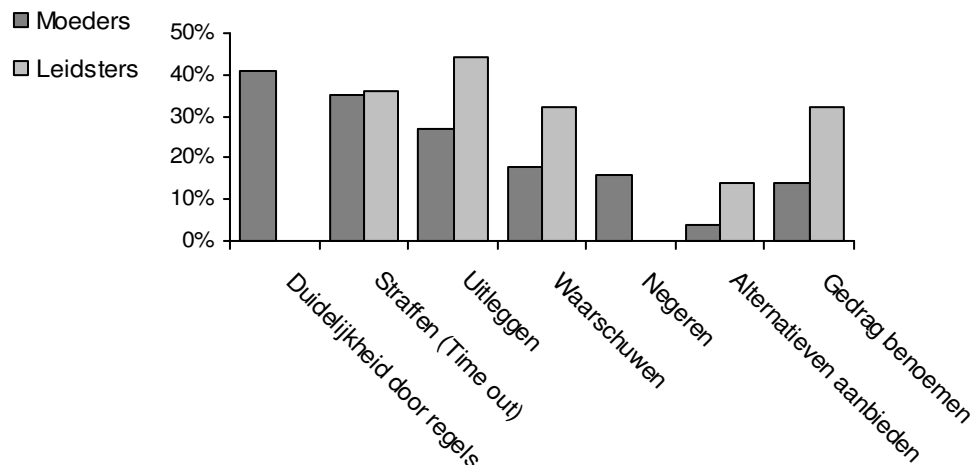
Nou, hij gaat wel eens gewoon op de grond liggen. Maar ja, daar zijn wij ook vrij relaxed in van: 'Dan ga je toch even liggen, maar ga dan wel een beetje aan de kant want anders struikelt iedereen over je'.

De opvoeders vertellen ook wel eens een *alternatief te bieden* voor ongewenst gedrag. Dit is als het ware een vorm van 'beleid' om iets gedaan te krijgen. Opvoeders leggen het kind hierbij een keuze voor, waarbij de meest aantrekkelijke optie voor het kind gelijk staat aan het gedrag dat de opvoeder wenst. Dit opvoedgedrag komt overeen met waarschuwen maar legt de verantwoordelijkheid om het gedrag te veranderen iets meer bij het kind. Vooral moeders met een kind tot acht jaar en de leidsters van kinderen tot vier jaar rapporteren dit opvoedgedrag. Een moeder van een zoon van drie jaar zegt het volgende:

Dan wil hij opeens melk als hij sap heeft. Nou ja dan is het: 'Als je je sap opdrinkt, krijg je wel melk maar je krijgt niet nu melk'. En dan drinkt hij zijn sap wel of niet op en dan krijgt hij wel of niet melk. Dat lijkt me simpel genoeg.

Een kleine groep opvoeders vertelt een kind wel eens te *belonen*. Zij omschrijven dit als het stimuleren van positief gedrag van een kind door het bijvoorbeeld complimenten te geven. Opvallend is dat leidsters van de verschillende mogelijke reacties zeggen het belonen van positief gedrag als enige reactie in te zetten.

Figuur 5.1 Algemeen opvoedgedrag van moeders en leidsters

De beide groepen verschillen op een aantal punten. Zo vertellen moeders vooral duidelijkheid te bieden door grenzen en regels te stellen en deze consequent te hanteren. De leidsters zeggen het vaakst uitleg te geven bij ongewenst gedrag. Opvallend is dat de leidsters vaak meerdere kenmerken van opvoedgedrag en dat deze elkaar vaak in dezelfde 'stappen' opvolgen.

De leidsters geven in tegenstelling tot de moeders aan dat zij negatief gedrag *eerst benoemen en daarna corrigeren*. De indruk is dat dit inherent is aan professioneel opvoeden dat volgens vaste

stappen gebeurt. Vooral de leidsters van kinderen tot vier jaar vertellen dat zij dit doen. Vaak volgt op dit corrigeren nog een time out. Een leidster van kinderen tot vier jaar geeft hiervan een voorbeeld:

Ik zeg ze wat ik zie wat ze doen. Dan zeg ik vervolgens dat ik het niet leuk vind en dat het niet mag. En dan vraag ik gewoon of ze daarmee op willen houden. En als ze het niet doen, ja, dan geef ik aan dat ze na drie keer gewoon van tafel gaan en even op de bank moeten zitten nadenken.

5.2.1 Opvoedgedrag bij seksueel getint gedrag

Het seksuele opvoedgedrag verschilt van algemeen opvoedgedrag doordat opvoeders hierbij een minder breed scala aan opvoedingstechnieken inzetten. Zij gebruiken een aantal vrij specifieke opvoedingstechnieken maar ook andere dan bij algemeen opvoedgedrag. Zo melden opvoeders alleen bij de seksuele opvoeding gedrag van kinderen te controleren of te stimuleren. De moeders gebruiken daarnaast wat meer opvoedtechnieken dan de leidsters.

Er vallen allereerst drie *verschillende manieren van reageren* op bij seksueel getint gedrag. De meerderheid van de opvoeders lijkt *neutraal* te reageren op seksueel getint gedrag. Zij vertellen te reageren zonder een bepaalde waarde toe te kennen aan het seksuele gedrag van het kind door bijvoorbeeld een liedje te neuriën of het kind gewoon haar of zijn gang te laten gaan. Dit doen zij vrij bewust omdat zij verwachten dat een afwijzing van het gedrag niet goed is voor de ontwikkeling van het kind. Vooral opvoeders van jongere kinderen lijken neutraal te regeren. Een moeder met een dochter van vijf vertelt hoe zij reageert op masturbatie:

Ze doet het wel in de douche, dat merk ik wel. Dat gebeurt gewoon en daar geef ik ook totaal geen aandacht aan. Met de douchekop weet je wel en dan gaat ze zo dom liggen, en dan doet ze haar benen van elkaar en dan gaat ze zichzelf wassen en dan gaat ze ook uitdagen. En ze is toch al zo'n klein gespierd klein frutseltje, want het is een beer hoor! En dan zit ze daar een beetje zo tussen en ik merk toch dat ze dat prettig vindt, maar ik doe gewoon (geeft aan wat te neuriën).

Ook lijken veel opvoeders *actief* te reageren op seksueel getint gedrag. De opvoeders vertellen bijvoorbeeld dat zij een kind volgen in de ontwikkeling en gedrag van een kind als aanleiding zien om een kind uitleg te geven of een gesprekje te voeren over seksualiteit. Zij passen dit aan de ontwikkelingsfase en de kennis van een kind aan. Vooral leidsters van kinderen tot vier jaar geven voorbeelden die hierop wijzen. Ook zien we dat opvoeders het kind vóór zijn in de ontwikkeling door informatie te geven over seksualiteit nog voordat het hiervoor interesse toont. Vooral moeders van een kind in de leeftijd vanaf vier jaar geven hiervan voorbeelden. Deze moeders vertellen overigens ook dat zij het leuk vinden de seksuele ontwikkeling te begeleiden. Een moeder van een dochter van vijf jaar vertelt het volgende:

Nou, wat ik zei, dat ze mij toevallig de pil zag slikken en als ze dan vraagt van: 'Mam, wat is dat?' Ja, dan is het van: 'Ja, dat is een pilletje, dat slikken mama's'. Het kan een vitaminepil zijn

bij wijze van spreken. Ik bedoel: daar hoef je niet op in te gaan, maar je kunt ook denken van: 'Volgens mij is ze nu zo oud, dat ik nu wel kan vertellen wat het echt is'. (...) Nee, ik denk dat wij het eigenlijk altijd wel voor zijn, voordat het speelt.

De leidsters noemen dit nauwelijks. Een vermoedelijke reden hiervoor is dat zij voorzichtiger zijn om ouders niet voor de voeten te lopen in de seksuele opvoeding.

Ten slotte lijkt een kleine groep opvoeders *passief* te reageren op seksueel getint gedrag. Opvoeders hebben hierbij een afwachtende of zelfs ontwijkende houding waarbij zij zich afvragen of het kind er wel aan toe is. Ook stellen zij een reactie steeds uit tot het onvermijdelijk is om te reageren. De indruk is dat dit komt doordat beide groepen opvoeders schaamte over het onderwerp voelen en daarnaast te weinig kennis hebben over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. De leidsters geven hiervan meer voorbeelden dan moeders. Het volgende citaat van een leidster van de peutergroep illustreert een passieve reactie:

Nou ja, ik reageer eigenlijk gewoon niet op masturbatie. We doen eigenlijk een beetje of we het niet zien. Heel raar eigenlijk, want ik denk dat het ook opvalt, voor haar zelf. Maar dat is dan een beetje onze schaamte denk ik. Hoe we ermee om moeten gaan weten we niet echt goed.

We hebben de indruk dat alle drie manieren van reageren worden beïnvloed door het specifieke seksueel getinte gedrag van kinderen. Ook de beleving van de seksuele opvoeding lijkt hierop van invloed. De opvoeders die vertellen de seksuele opvoeding over het algemeen als leuk en gemakkelijk te ervaren, reageren bijvoorbeeld wat actiever op seksueel getint gedrag.

Opvoedingsstrategieën

De opvoeders zetten daarnaast een aantal *opvoedingsstrategieën* in om een bepaald doel te bereiken. Deze doelen zijn vaak gerelateerd aan de overdracht van waarden in de samenleving. Zo zegt een grote groep opvoeders *grenzen te stellen* aan seksueel getint gedrag. Veel opvoeders vertellen een kind bijvoorbeeld wat openbaar niet mag maar thuis wel. Sommige moeders voegen zich in wat gangbaar is, ook al zijn zij zelf minder behoudend. Veel leidsters houden rekening met vermoede opvattingen van ouders en collega's maar zeggen bij een eigen kind anders te reageren als het gaat om grenzen stellen. Een leidster van kinderen tot vier jaar vertelt over het onderscheid tussen privé en openbaar:

Dan zeg ik: 'Hé, wat ben je aan het doen? Nee, dat doen we toch niet hier? Dat moet je thuis doen en niet waar iedereen bij is, dat is een beetje gek hè?'. Of: 'Dat is niet zo netjes hè?'. Zo probeer ik het te vertellen.

Het stellen van grenzen lijkt aan de leeftijd van het kind gerelateerd. Het is opvallend dat vooral moeders met een kind in de middelste leeftijdscategorie grenzen aangeven bij seksueel getint gedrag. De indruk is dat dit voor hen belangrijker is bij oudere dan bij jongere kinderen. Mogelijk komt dat doordat zij seksueel getint gedrag bij kinderen boven de vier jaar als minder 'onschuldig' zien. We vermoeden daarnaast dat grenzen stellen bij oudere kinderen niet zo vaak nodig is omdat de opvoeders

minder seksueel getint gedrag opmerken in deze leeftijdsgroep. Daarnaast hebben kinderen op deze leeftijd zich al waarden en normen eigen gemaakt waardoor correctie minder voor de hand ligt. Een moeder van een dochter van vijf jaar vertelt het volgende:

Voor haar zijn geslachtsdelen helemaal niet beladen, het is net zo gewoon als inderdaad: je neus, je knie of je piemel. Het maakt gewoon eigenlijk geen verschil. En dan probeer ik wel eens soms in de openbaarheid als ze teveel dingen benadrukt of weet ik veel, dan zeg ik: 'Nou, meid, dat is prima thuis, maar als je ergens anders bent dan vind ik het wel fijner als je daar niet zo over praat.' Of: 'Je mag best thuis naar de piemel van je broertje kijken, maar niet midden op straat'. Ha ha! Ja, weet je wel, dat soort dingen. Ze kent nog helemaal geen schaamte. Maar goed, ik vind het ook wel een goed teken dat ze dat blijkbaar meekrijgt dat het niet beladen is en dat je daar geen schaamte voor hoeft te hebben.

Van de moeders van een kind van vier jaar of ouder zeggen vooral de moeders van een zoon grenzen te stellen. Dit lijkt logisch omdat juist deze groep jongens ook het vaakst speelt met de geslachtsdelen. Opvallend is dat leidsters van kinderen jonger dan vier jaar vaker dan de moeders van een kind in deze leeftijdsgroep deze grens aangeven. Dit komt wellicht doordat zij de kinderen in groepsverband hebben waardoor afspraken over privé en openbaar meer van belang zijn.

Een andere opvoedingsstrategie is de grenzen van kinderen te *respecteren*. Opvoeders geven kinderen bijvoorbeeld de keuze om familieleden niet te zoenen als een kind dit niet wil. De leidsters vertellen kinderen de grenzen van andere kinderen te respecteren. De opvoeders doen dit om kinderen zo te leren dat respect voor zichzelf maar ook voor andere kinderen belangrijk is. De opvoeders vertellen de kinderen daarbij ook de *grenzen van de opvoeder* te respecteren. De moeders zeggen bijvoorbeeld dat zij het soms niet prettig vinden als een kind hun borsten aanraakt omdat dit niet voorzichtig gebeurt. Ook de leidsters vertellen niet te willen dat kinderen aan hun borsten of billen zitten. Vooral de leidsters van kinderen tot vier jaar zeggen wel eens hun eigen grenzen aan te geven.

Tabel 5.2 Opvoedgedrag bij seksueel getint gedrag

Opvoedgedrag bij seksueel getint gedrag	Moeders 0-4 n=17		Moeders 4-8 n=17		Moeders 8-12 n=17		Leidsters 0-4 n=27	Leidsters 4-12 n=23
	M	J	M	J	M	J		
Waardeoverdracht: onderscheid privé en openbaar	3	3	5	8	0	4	12	14
Waardeoverdracht: grenzen respecteren	1	1	3	3	2	3	3	11
Waardeoverdracht: grenzen opvoeder respecteren	1	2	1	2	0	3	9	3
Benoemen: seksueel getint gedrag / lichaam	2	6	2	3	0	1	8	5
Begeleiden: materiaal aanbieden	3	4	5	3	4	2	1	3
Controleren gedrag, navraag doen bij kind	3	0	4	3	0	1	0	3
Afkeuren / verbieden	0	2	3	0	0	0	8	4

Een grote groep moeders zegt licht seksueel getint gedrag wel eens te stimuleren door waargenomen gedrag positief te *benoemen*. Zij laten het kind merken het op prijs te stellen wanneer het een ander kind kusjes geeft. Ook geven opvoeders de (intieme) onderdelen van het lichaam een naam als het kind

zichzelf of de opvoeder aanraakt of beamen bijvoorbeeld dat het fijn voelt wanneer een kind de eigen geslachtsdelen betast. De opvoeder ziet seksueel getint gedrag hierbij als aanleiding om een gesprekje aan te knopen. Daarnaast lijkt benoemen van seksueel getint gedrag gebruikt te worden om een kind waarden mee te geven. Een moeder van een dochter van twee jaar zegt het volgende:

Als mijn zoon aan zijn piemel zit, dan benoem ik dat wel ja. Van: 'Zit je lekker aan je piemeltje?'. En als mijn dochter aan haar spleetje zit, dan doe ik dat ook. Je moet het gewoon niet zo ingewikkeld maken. Net als op je hoofd krabben of zo. Ik wil alleen wel aangeven dat het ook lekker is.

De moeders met een kind in de leeftijdsgroep tot acht jaar geven het vaakst voorbeelden van het benoemen van seksueel getint gedrag. Vanaf acht jaar neemt het benoemen af. De indruk is dat kinderen dan ook steeds minder seksueel getint gedrag in het bijzijn van hun ouders vertonen. Slechts enkele leidsters zeggen ruimte te bieden voor seksueel getint gedrag van kinderen. De indruk is dat veel leidsters hierin voorzichtig zijn omdat zij vermoeden dat ouders dit af zouden keuren. Toch verwoorden ook leidsters soms seksueel getint gedrag van kinderen en geven hieraan een humoristische draai. Het volgende voorbeeld van een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar illustreert dit:

De kinderen kunnen heel balorig zijn en gekke woorden roepen. Dan is het heel leuk om ze allemaal zoveel mogelijk vieze woorden in vijf minuten tijd te laten roepen. Dat heb ik wel eens gedaan. En dan zeggen ze alleen maar: 'piemel, tieten, seks!'. Verder komt het niet. Geweldig! Zeg ik: 'Kom op dan, kom op dan. Het mag!'. Ha ha!

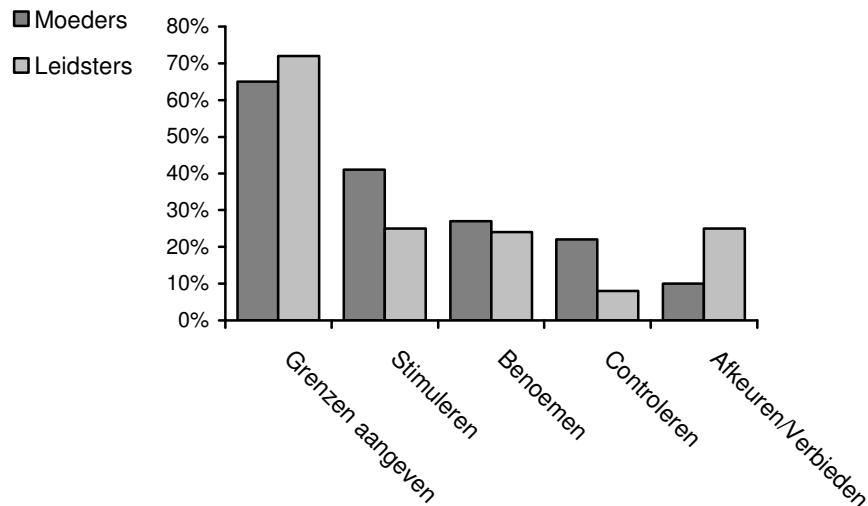
Het kind begeleiden in de seksuele ontwikkeling gebeurt ook door *materiaal aan te bieden* zodat het iets kan leren. Zo laten moeders wel eens een tampon of condoom zien en leggen daarbij uit wat het is en waar het voor dient. Ook geven sommige moeders hun dochter een spiegel om haar vagina te bekijken. De geïnterviewden *controleren* ook het seksueel getinte gedrag van een kind of doen navraag bij het kind als het gespeeld heeft. Vooral moeders van een kind in de middelste leeftijdscategorie doen dit. In deze leeftijdscategorie zien zij ook het vaakst seksueel getint spel. Zo vertellen zij bijvoorbeeld hun kind wel eens te vragen hoe een logeerpartijtje verliep. Moeders die op de hoogte zijn van seksueel getint spel van hun kind met anderen, vragen ook wel eens of het hieraan vrijwillig heeft meegedaan. De indruk is dat zij zich soms zorgen maken over de weerbaarheid van hun kind. Ook enkele leidsters van de oudste leeftijdsgroep zeggen gedrag wel eens te controleren. Zij doen dit wanneer zij vermoeden dat een kind zich niet aan een afspraak houdt en doen navraag bij het kind wanneer zij seksueel getint gedrag vermoeden.

Een kleine groep opvoeders zegt seksueel getint gedrag wel eens *af te keuren of te verbieden*. Zij geven dan aan het seksueel getint gedrag als 'vies' of 'niet gepast' te benoemen. De indruk is dat dit net iets verder gaat dan grenzen stellen die met meer algemene waarden en normen te maken hebben. Een voorbeeld van een leidster van kinderen tot vier jaar:

Bij meisjes zie ik het aan zichzelf zitten wat meer in de zomer eigenlijk, omdat ze dan een rokje aan hebben en een onderbroekje, en dan zitten ze wijdbeens en dan zitten ze er in. En dan zeg ik: 'Niet doen! We gaan zo nog fruit eten'. Ik zeg: 'Dan moet je even je handen gaan wassen'.

De leidsters zeggen vaker dan moeders gedrag af te keuren of te verbieden. Dit zijn vooral leidsters van de jongste groep kinderen.

Figuur 5.2 Opvoedgedrag bij seksueel getint gedrag

5.2.2 Opvoedgedrag bij vragen over seksualiteit, intimiteit en lichamelijkeheid

Een relatief kleine groep opvoeders krijgt vragen van kinderen over seksualiteit. De indruk ontstaat dat opvoeders niet alle vragen van kinderen beantwoorden. Vooral leidsters geven weinig voorbeelden van hoe zij reageren op vragen. Zij rapporteren echter ook minder vaak dan de moeders vragen te krijgen. Opvoeders lijken op drie manieren te reageren op vragen van kinderen. Een grote groep opvoeders geeft voorbeelden van reacties op vragen *zonder voorbehoud*. Dit zijn vooral moeders en veel minder vaak leidsters. Zo vertellen de opvoeders een vraag over seksualiteit zoveel mogelijk concreet en gedetailleerd te beantwoorden. Vooral moeders geven hierbij tegelijkertijd een *waarde* mee door te vertellen dat (intieme delen van) het lichaam van het kind van 'henzelf' zijn of dat homoseksualiteit 'gewoon' is. Ook benoemen de opvoeders woorden die met seksualiteit te maken hebben. Een moeder van een dochter van vijf jaar geeft hiervan het volgende voorbeeld:

Ja, volgens mij toen ze mij de pil zag slikken, toen was het van: 'Oh mama, waar is dat voor, of: waarom doe je dat?'. Toen heb ik heel duidelijk uitgelegd van: 'Nou ja, als een man en een vrouw vrijen en ze willen geen kindje, ja dan moet je opletten dat je niet per ongeluk weer opnieuw zwanger wordt, terwijl je het eigenlijk nog niet wil'. En dat je dan verschillende manieren had en dat je pilletjes had, zeg maar. Dat heb ik toen wel uitgelegd.

Een groot deel van beide groepen opvoeders lijkt daarnaast te reageren op vragen *met (enig) voorbehoud*. Zo houden zij hierbij rekening met de leeftijd en het ontwikkelingsniveau van het kind. Zij

geven bijvoorbeeld wel antwoord maar laten bepaalde details achterwege als zij denken dat een kind dit nog niet begrijpt. Deze manier van reageren lijkt vooral bij door leidsters te worden ingezet. De indruk is dat leidsters hierbij heel bewust details vermijden als zij bijvoorbeeld vragen over zwangerschap krijgen. De leidsters geven hierbij aan rekening te houden met ouders. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar geeft het volgende voorbeeld:

Als kinderen vragen waar de baby dan uitkomt, ja dan wordt er wel vaak door andere kinderen op gereageerd van: 'Uit je billen!'. Dan vertel ik wel dat je dan, dat een vrouw een vagina heeft en dat daar het kindje uit komt. Maar ja, daar moet je dan ook weer heel voorzichtig mee zijn, want je ziet dan dat andere kinderen van vier jaar, die zie je met zulke ogen kijken van 'Help! Er komt iets uit mijn plasser!'. Ja, dus je kan er een kind ook bang mee maken. Dus je moet ook een beetje kijken van: wie zit er om heen en hoe leg je het uit?

Sommige leidsters laten kinderen als zij een vraag stellen eerst zelf vertellen wat zij al weten. Op deze manier schatten zij in welke informatie een kind van thuis heeft meegekregen. De indruk is dat zij dit vooral doen om het reageren op een vraag te omzeilen, omdat zij zich er bijvoorbeeld ongemakkelijk bij voelen. Vooral leidsters van de oudste groep kinderen vertellen dat zij dit doen.

Het valt op dat moeders vooral met voorbehoud reageren op vragen van een kind in de middelste leeftijdsgroep. We zagen eerder dat de hoeveelheid vragen in deze leeftijdsgroep ook het grootst is. Een moeder van een dochter van zes jaar vertelt het volgende:

Ik probeer heel erg uit te vinden wat ze precies wil weten. En daarbij aan te sluiten. Ik vraag ook van: 'Wat wil je dan weten?'. Ze stelt over het algemeen gesloten vragen, maar ik vraag haar meestal wel waarom ze dat vraagt of wil je nog meer weten. Ik probeer heel erg aan te sluiten bij wat ze wil weten op dat moment. Daarom heb ik zelf bedacht dat ik probeer in te gaan op waar mijn dochter op dat moment mee bezig is en het is heel lastig om precies boven water te krijgen wat ze wil weten.

De moeders vragen minder vaak dan leidsters eerst aan het kind wat het al weet. Dit komt wellicht doordat zij redelijk goed zicht hebben op wat kinderen al weten en minder rekening hoeven te houden met anderen.

Tabel 5.3 Reacties op vragen van kinderen

Reacties op vragen van kinderen	Moeders 0-4 n=17		Moeders 4-8 n=17		Moeders 8-12 n=17		Leidsters 0-4 n=27	Leidsters 4-12 n=23
	M	J	M	J	M	J		
Zwangerschap, geboorte	3	1	6	5	0	1	0	1
Lichamelijke ontwikkeling en sekseverschillen	2	2	3	4	0	1	5	3
Menstruatie, tampons, maandverband	1	0	6	2	2	0	0	1
Intimiteit en seksualiteit (homoseksualiteit)	0	0	1	2	4	5	0	5

Een klein deel van beide groepen opvoeders lijkt daarnaast *niet of nauwelijks te reageren* op vragen

over seksualiteit. Zij bevestigen alleen wat het kind zegt. De indruk is dat deze leidsters zelf moeite hebben met het onderwerp doordat zij dit onderwerp bewust uit de weg gaan of het geven van een antwoord uitstellen tot een kind eventueel nog een keer met een vraag komt. We vermoeden dat er hierdoor een wisselwerking optreedt: kinderen die geen antwoord krijgen, zullen waarschijnlijk ook minder (gaan) vragen. Een leidster van kinderen tot vier jaar vertelt het volgende:

Nou ja, ik ga dat (over zwangerschap en bevalling) niet allemaal uitleggen. Ik laat het vaak bij de informatie die ze zelf al hebben en bevestig in zo'n gesprekje wat ze zeggen: 'Ja, mama heeft een baby in haar buik, hè?.' Maar meer doe ik er niet mee.

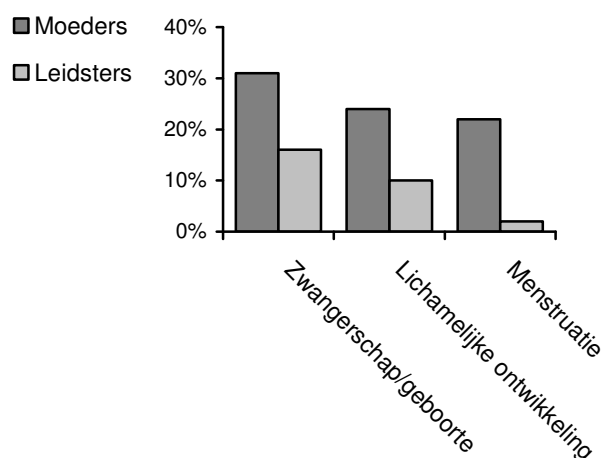
Een klein deel van de opvoeders geeft voorbeelden van hoe zij op vragen reageren waaruit blijkt dat ze het geven van antwoorden vermijden. Zo gebruiken zij een zelfverzonnen uitleg in plaats van een 'eerlijk' antwoord. Bij de moeders valt op dat alleen moeders van een kind in de middelste leeftijdscategorie voorbeelden hiervan geven. De leidsters geven vaker dan de moeders aan het geven van antwoorden te vermijden. Een voorbeeld van een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar:

Toen vroeg een jongen me of ik wist wat 'neuken' betekende. 'Weet je niet wat dat betekent?', vroeg ik toen. Ik zei erachter aan: 'Ik kan het je niet uitleggen'. Ja, zo ver ga ik niet. Ik heb zoiets van: dat hoort bij de ouders. Dus zeg ik: 'Dat moet je vanavond dan maar aan je vader vragen'.

Onderwerpen waar opvoeders concrete uitleg over geven

De moeders geven het vaakst voorbeelden van concrete en realistische uitleg bij vragen over *zwangerschap en geboorte*. Dit zijn voornamelijk moeders van een kind jonger dan acht jaar waarvan de moeders van een kind tussen de vier en acht jaar dit het vaakst doen. De leidsters geven nauwelijks aan vragen over dit onderwerp concreet te beantwoorden.

Figuur 5.3 Opvoedreacties op vragen van kinderen

De moeders vertellen ook wel eens uitleg te geven over *de lichamelijke ontwikkeling en sekseverschillen*. Ook hierbij geldt dat dit vooral moeders zijn met een kind jonger dan acht jaar,

waarvan vooral de moeders met een kind tussen de vier en acht jaar dit zeggen. De leidsters geven wat minder vaak dan de moeders uitleg hierover. Dit verschil wordt vooral bepaald door het feit dat leidsters van kinderen ouder dan vier jaar dit minder vaak aangeven dan moeders van een kind in deze leeftijdsgroep.

De moeders vertellen vragen over *intimiteit of homoseksualiteit* te beantwoorden. Vooral moeders van een kind ouder dan acht doen dit. Overigens rapporteren leidsters dit ook maar in mindere mate dan moeders. De moeders beantwoorden daarnaast vragen over *menstruatie, tampons en maandverband*. Vooral de moeders van een dochter tussen de vier en acht jaar doen dit. De leidsters vertellen nauwelijks dat zij concrete uitleg hierover geven.

De invloed van sekse op ideeën over de seksuele opvoeding

De meerderheid van de moeders en een grote groep leidsters denkt dat de sekse van het kind hun ideeën over de seksuele opvoeding *beïnvloedt*. De leidsters van kinderen van vier tot twaalf rapporteren dit vaker dan leidsters van jonge kinderen. Er zijn veel meer moeders die denken dat het sekseverschil tussen kinderen invloed heeft dan moeders die denken dat dit geen invloed heeft op intenties over opvoeden. Bij de leidsters is er een wat grotere groep die denkt dat het sekseverschil geen invloed heeft op de opvoedintenties.

De opvoeders noemen een paar thema's waarbij het sekseverschil een rol speelt. Zo denkt een grote groep moeders en een wat kleinere groep leidsters dat *meisjes kwetsbaarder* zijn en dat dit ervoor zorgt dat zij er bij een meisje meer op zullen letten haar weerbaar te maken. De leidsters zeggen dit minder vaak dan de moeders, maar hebben dit toch op de eerste plaats staan. Opvallend is dat moeders van een kind tot vier jaar en een kind vanaf acht jaar vaker zeggen dat meisjes kwetsbaarder zijn dan moeders met een kind in de middelste leeftijdsgroep. Ook rapporteren moeders van een dochter dit vaker dan moeders van een zoon. De beide onderzoeksgroepen vertellen hiermee wel 'iets te moeten' in de seksuele opvoeding. Moeders geven vrij expliciet aan dat zij een zoon juist respect willen bijbrengen voor meisjes. Een moeder van een dochter van zes jaar merkt daarbij het volgende op:

Bij jongetjes zou ik respect dus heel belangrijk vinden, in dit kader. Om dat bij te brengen aan mijn zoon. Dat hij meisjes met respect behandelt. Dat houdt dan in dat hij ze dus niet overruled, maar rekening met ze houdt. Zoals je zelf wilt worden behandeld, zo moet je een ander ook behandelen. Dat idee. Bij meisjes is het jezelf respecteren, zelfvertrouwen hebben, nee durven zeggen, dat soort dingen. Assertief zijn. Maar ze moet ook niet te veel aan de slachtofferkant zitten. Je moet jongens natuurlijk ook met respect behandelen. Je hebt ook van die haaibaaier er tussen en van die zielige jongetjes. Dat vind ik net zo zielig.

Een grote groep moeders en een klein deel van de leidsters denkt bij een meisje *meer herkenning* te hebben. Zij vertellen de seksuele opvoeding van meisjes gemakkelijker te vinden omdat ze bijvoorbeeld hetzelfde lichaam als meisjes hebben en ook gevoelens herkennen. Het valt op dat moeders van de jongste en de oudste kinderen dit vaker zeggen dan moeders met een kind in de middelste leeftijdsgroep. Onder moeders van een kind in de oudste leeftijdscategorie geven meer moeders van een dochter dit aan.

Een kleine groep moeders en leidsters vertelt dat de sekse bepalend is voor ideeën over opvoeden omdat meisjes en jongens *verschillend seksueel getint gedrag* vertonen. Leidsters van oudere kinderen zeggen dit vaker in vergelijking met leidsters van jongere kinderen tot vier jaar. De opvoeders geven over het algemeen meer voorbeelden van seksueel getint gedrag van jongens en meer voorbeelden van vragen van meisjes. Het seksspecifieke gedrag van kinderen heeft volgens de opvoeders invloed op hun intenties.

Een kleine groep moeders en leidsters denkt dat hun intenties *niet beïnvloed* worden door sekseverschillen tussen meisjes en jongens. Dit zijn iets vaker opvoeders van jonge kinderen. Beide groepen vertellen dat zij meisjes en jongens wel eens verschillend benaderen maar geven hiervoor een aantal andere redenen dan het verschil in sekse. Zo zegt een klein deel van de moeders en leidsters dat vooral *het karakter* van invloed is op ideeën over de seksuele opvoeding. Een moeder van een zoon van vijf jaar vertelt hierover het volgende:

Ik zie wel dat mijn zoon andere dingen doet dan zijn zusje, maar ik geloof niet dat ik daar anders op reageer. Behalve dan dat mijn zoon later iemand zwanger maakt en mijn dochter zwanger wordt. Maar dat zal ik niet in hun opvoeding benadrukken zeg maar. Ik ben zelf heel erg in een mannenwereld opgegroeid en heb van huis uit ook niet meegekregen dat meisjes anders zouden zijn dan jongens. Ik ben geen moeder die vindt dat haar dochter met poppen moet spelen of zo. Die verschillen in gedrag zijn er dus wel, maar ik zie het meer als verschillen tussen de kinderen zelf en niet zozeer tussen de seksen.

Een andere reden die een kleine groep opvoeders geeft is dat *alle kinderen gelijk* zijn. Het verschil in sekse doet er volgens hen in ieder geval niet toe binnen de seksuele opvoeding. Een kleine groep leidsters vertelt dat het niet haar intenties beïnvloedt maar wel die van ouders. Zo beschrijft een leidster van kinderen van nul tot vier jaar het volgende:

Ik vind dat het niet uitmaakt of het een meisje of jongen is. Maar ouders zijn daar heel anders in. Die zijn soms echt macho hoor. Er zijn genoeg moeders die hier niet willen dat hun zoon met poppen speelt. Echt hoor, in deze tijd!

De invloed van sekse op (seksueel) opvoedgedrag

Een vrij grote groep opvoeders zegt dat de sekse van een kind *niet van invloed* is op opvoedgedrag. De opvoeders geven dit bij de seksuele opvoeding aanzienlijk vaker aan dan bij de algemene opvoeding. Vooral leidsters van de jongste groep kinderen zeggen dit. De indruk is dat opvoeders dit vertellen omdat zij het niet wenselijk vinden om zich binnen de seksuele opvoeding te laten beïnvloeden door de sekse van een kind. Een leidster van kinderen van de oudste groep merkt hierbij op bewust hetzelfde te reageren op seksueel getint gedrag van meisjes en jongens:

Ook in mijn reactie op masturbatie maakt het sekseverschil niet uit, nee. Nou kijk, bij jongetjes is het natuurlijk eerder aanwezig, want die kunnen hun piemel gewoon pakken en zitten er óók aan als ze plassen. Dus ze hebben het eerder door dat er iets mee kan. Maar het is niet zo dat

ik er dan anders op reageer nee. Je probeert toch er hetzelfde op te reageren, door gewoon rustig te vertellen dat er een reden is om dat nu even niet te doen.

Een kleine groep opvoeders zegt dat de sekse van een kind *wel van invloed* is op haar opvoedgedrag. Overigens lijken moeders zich in de seksuele opvoeding meer te laten beïnvloeden door de sekse van het kind dan in de algemene opvoeding. De indruk is dat dit komt doordat hierbij de overdracht van waarden en de beleving van de seksuele opvoeding een grotere rol spelen dan in de algemene opvoeding. Zo geven de moeders aan de seksuele opvoeding van een dochter gemakkelijker te vinden omdat zij zich meer in een dochter herkennen. Daarnaast denkt een grote groep moeders en een wat kleinere groep leidsters dat *meisjes kwetsbaarder* zijn en dat zij met een meisje *meer herkenning* hebben. Ook bij de persoonlijke hygiëne kunnen sekseverschillen van invloed zijn. Een moeder van een zoon van drie jaar zegt bijvoorbeeld:

Het verschil is dat jongetjes, dat mijn zoon ernaar grijpt en dat het veel schoner is en dat ik bij mijn dochter bemerk dat als zij er net zo naar grijpt. Dan zeg ik: 'Bah, dat is vies!'. Het is gewoon niet schoon, er zit vaak poep aan als je de luier verschoont. En een piemel, dat is ook om te plassen en daar kun je aankomen zonder dat het seksueel is. Terwijl bij een meisje ziet het er meteen zo seksueel uit, dat ze gewoon een beetje gaat liggen graaien. Dat je denkt: 'Nou ja, dat moet je maar niet doen'.

Een kleine groep leidsters vertelt dat niet het sekseverschil maar het *karakter van een kind en de situatie* maken dat zij soms verschillend reageren op gedrag of vragen van meisjes of van jongens. Binnen de algemene opvoeding constateren de leidsters bijvoorbeeld dat hun reactie op gedrag afhankelijk is van het individuele kind. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar vertelt bijvoorbeeld dat zij haar reactie op seksueel getint gedrag aanpast aan de situatie en het individuele kind:

Mijn reactie die is elke keer weer anders. Het is elke keer weer een avontuur hoe je daarmee omgaat. Dat is steeds bij iedere situatie anders. Je kijkt naar het kind zelf. En naar wat er plaatsvindt.

Een kleine deel van de opvoeders probeert bewust niet seksspecifiek te reageren. De indruk is dat zij het belangrijk vinden om mee te geven dat vrouwen en mannen gelijkwaardig zijn. Een moeder van een dochter van drie jaar vertelt bijvoorbeeld:

Ik denk dat als mijn moeder aan mij als klein kind had gevraagd wat voor beroepen... dan zou het niet in haar opkomen om te vragen of ik advocaat of arts wilde worden. Altijd van: 'Wil je juf of verpleegster worden?'. Of ja, echt van die vrouwelijke beroepen, terwijl als mijn dochter zegt van: 'Ja, bruggen en torens'. Dat vindt zij heel interessant, nou dan zeg ik: 'Wil jij later bruggen bouwen?'. Dan zegt ze: 'Ja, ja'. Ik vind het leuk om zoiets te voeden, niet dat ik nou wil dat zij bruggenbouwer wordt, maar ik denk: het kan van alles zijn en het maakt niet uit.

Een kleine groep opvoeders zegt *niet te weten* of de sekse van een kind haar opvoedgedrag bij seksueel getint gedrag en bij vragen beïnvloedt. Vooral leidsters zeggen dit niet te weten. Sekseverschillen lijken voor deze groep nauwelijks te spelen bij hun opvoedgedrag.

Opvallende punten in de (seksuele) opvoeding

De opvoeders definiëren de *algemene opvoeding* als een interactief proces dat zij onder andere door 'sturing' willen beïnvloeden. Zij zijn zich bovendien zeer bewust van diverse fasen in de ontwikkeling. Daarnaast omschrijven de opvoeders de opvoeding als het bereiken van verschillende opvoedingsdoelen, zoals individuele ontplooiing en socialisatie van het kind. De opvoeders geven vervolgens strategieën in de opvoeding die overeen komen met een moderne stijl van opvoeden. De opvoeders denken kinderen te ondersteunen door te overleggen en te onderhandelen maar ook een duidelijke structuur en vaste regels te bieden. Ook merken opvoeders op dat zij consequent willen zijn in het handhaven van regels. Bij ongewenst gedrag denken zij vrij bewust een scala aan gangbare opvoedingsmiddelen in te zetten zoals corrigeren, straffen, belonen en het bieden van een alternatief. We vermoeden dat de opvoeders goed op de hoogte zijn van de gangbare opvoedingsstijl in Nederland. Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit de wijze waarop opvoeders bewust gebruik maken van een time out bij ongewenst gedrag. De moeders en leidsters zetten de opvoedingsstrategieën vooral in bij kinderen tot acht jaar. We vermoeden dat kinderen vanaf acht jaar de regels al wat meer verinnerlijkt en geaccepteerd zullen hebben.

De opvoeders omschrijven de *seksuele opvoeding* als de ondersteuning en begeleiding van kinderen bij de seksuele ontwikkeling. Ook hierbij lijken de meeste opvoeders zich bewust van fasen. Beide groepen denken overigens dat de seksuele ontwikkeling en opvoeding pas echt begint vanaf een jaar of acht. De opvoeders vinden dat de seksuele opvoeding de gehele dag doorgaat en niet aan 'momenten' gebonden is. Tegelijkertijd ontstaat echter de indruk dat zij seksualiteit een te beladen onderwerp vinden om 'tussen de regels door' aandacht aan te besteden.

De opvoeders hebben in de *seksuele opvoeding de intentie* traditionele waarden over te dragen op kinderen die gebaseerd zijn op de Westerse Christelijke samenleving. Het belang dat zij hechten aan deze waarden lijkt deels voort te komen uit negatieve berichtgeving over seksualiteit in de media. De beide groepen opvoeders denken kinderen waarden en normen mee te geven door grenzen te stellen aan seksueel getint gedrag. Zo willen opvoeders dat kinderen het verschil leren tussen privé en openbaar en dat zij zichzelf en anderen respecteren. Jongere kinderen mogen daarbij wat meer dan oudere. Ook zijn de moeders thuis daarin minder streng dan de leidsters op de opvang. De leidsters lijken vooral te willen voorkomen dat ouders denken dat er grensoverschrijdend gedrag op de opvang plaatsvindt. Beide groepen opvoeders hebben daarnaast de intentie kennis over seksualiteit over te dragen door veel, open en op ontspannen wijze te praten over seksualiteit. De kennis moet volgens opvoeders gerelateerd zijn aan de leeftijd van het kind. Het gaat hierbij vooral om technische en emotionele kennis en woordkennis. De meeste opvoeders willen hierbij echter afwachten tot het kind aangeeft dat het 'eraan' toe is. De moeders willen hun kind óók voorlichten over risico's van seksualiteit en waarschuwen voor seksueel misbruik. We hebben de indruk dat zij wat actiever zijn in de voorlichting over gevaren dan over positieve aspecten van seksualiteit. De ideeën van opvoeders over de seksuele opvoeding lijken al met al een wat aparte plaats in te nemen in het denken over de begeleiding van

kinderen. De indruk is dat de individuele ontplooiing en eigenheid van het kind in de seksuele opvoeding een wat minder prominente rol inneemt. Zo willen slechts weinig opvoeders ruimte geven aan experimenteren en het opdoen van ervaringen. Ook lijken opvoeders gericht op de aanpassing op korte termijn van het kind aan de sociale omgeving. Het vermoeden is dat vooral de moeders bang zijn dat het seksueel getinte gedrag van hun kind 'afwijkt' van het gedrag van andere kinderen. Hierbij lijkt een gebrek aan kennis over de seksuele ontwikkeling een rol te spelen.

Het *opvoedgedrag* van opvoeders komt in grote lijnen overeen met de intenties van opvoeders over algemene opvoeding. Zo is het *algemene opvoedgedrag* gericht op de begeleiding van een kind op weg naar zelfstandigheid door het kind zoveel mogelijk zelf ervaringen op te laten doen en eventuele oplossingen te overleggen. Ook zien we dat opvoeders in de algemene opvoeding tal van gangbare opvoedtechnieken inzetten die overeenkomen met adviezen over opvoeding die bijvoorbeeld in cursussen en boeken voor ouders worden beschreven. De leidsters geven daarbij vaker dan moeders in vaste opeenvolgende stappen aan hoe zij een kind corrigeren. Wellicht komt dit doordat zij opvoeden in een groep waar regels essentieel zijn. De indruk is ook dat zij deze aanpak tijdens hun opleiding hebben meegekregen.

Het *seksuele opvoedgedrag* komt in eerste instantie ook overeen met de intenties over seksuele opvoeding. Zo krijgt de intentie om waarden en normen over te dragen vorm in het opvoedgedrag doordat opvoeders grenzen stellen aan seksueel getint gedrag dat zij als grensoverschrijdend beoordelen. Het opvoedgedrag verschilt echter ook van de intenties doordat opvoeders vaker en bewuster willen reageren op seksueel getint gedrag of vragen van kinderen dan ze daadwerkelijk zeggen te doen. De indruk is dat seksuele opvoeding zeker een onderwerp is waarover opvoeders nadenken maar dat zij het daarnaast moeilijk vinden om dit om te zetten in opvoedgedrag.

Daarnaast vallen verschillen op tussen algemeen opvoedgedrag en seksueel opvoedgedrag. Zo maken opvoeders in de algemene opvoeding gebruik van het brede scala aan opvoedingsstrategieën, terwijl seksueel opvoedgedrag uit minder gedifferentieerde technieken bestaat. De opvoeders maken bij algemeen opvoedgedrag gebruik van vaste stappen, terwijl hun reactie op seksueel getint gedrag van kinderen niet zo gestructureerd vastligt. De indruk is dat opvoeders van tevoren niet zo anticiperen maar vaak ter plekke reageren op seksueel getint gedrag van kinderen. Ook lijken zij voor zichzelf niet helder voor ogen te hebben wanneer grenzen worden overschreden en spelen hun emoties een rol bij hun opvoedgedrag. Daarnaast valt op dat een kleine groep opvoeders corrigeert door seksueel getint gedrag te verbieden of af te keuren, terwijl zij dit bij algemeen opvoedgedrag niet doen. Hoewel opvoeders daarnaast de intentie hebben kinderen open te willen voorlichten over seksualiteit valt op dat zij dit in hun opvoedreactie op vragen van kinderen lang niet altijd doen. Vaak beantwoorden zij vragen niet concreet of gaan ze zelfs uit de weg. We hebben de indruk dat dit komt doordat seksualiteit voor opvoeders in de praktijk van het opvoeden wat meer beladen is dan in hun ideeën erover. Zelf menen zij dat kinderen er 'nog te jong' voor zijn. Opvoeders geven het vaakst voorbeelden van een concrete uitleg bij vragen aan kinderen vier en acht jaar. We hebben eerder gezien dat deze groep kinderen ook de meeste vragen stelt. In hun reactie op vragen lijken de moeders zich over het algemeen door andere zaken te laten leiden dan leidsters. De moeders reageren meer vanuit hun persoonlijke ideeën over seksualiteit, terwijl bij leidsters de ideeën van ouders hun reactie op vragen beïnvloeden. Ook de

verschillen in leeftijd tussen kinderen zijn bij leidsters van invloed op hun reactie op vragen. Zo gaan zij soms bewust minder uitgebreid in op vragen van oudere kinderen in het bijzijn van jongere kinderen. Een grote groep opvoeders zegt *sekseverschillen* in de seksuele ontwikkeling op te merken en denkt dat haar *intenties over opvoeden beïnvloed* worden door deze verschillen. Moeders geven dit vaker aan dan leidsters. Dit wordt wellicht veroorzaakt doordat leidsters meer kinderen meemaken en verschillen als vanzelfsprekend accepteren. De opvoeders beschrijven deze verschillen overigens vanuit het perspectief van de vrouw en geven aan dat meisjes kwetsbaarder zijn en dat zij zich meer verwant voelen met meisjes hebben dan met jongens. Het sekseverschil van de kinderen beïnvloedt ook de ideeën van de moeders over weerbaarheid en respect: zij lijken een inhaalslag te maken om hun dochters hierin te emanciperen. Een kleine groep moeders en een grote groep leidsters denkt dat hun intenties *niet beïnvloed* worden door sekseverschillen. Dit zijn vaker leidsters van jonge kinderen. Zij vertellen dat het karakter, het gedrag van kinderen en de leeftijd meer invloed hierop hebben. Een grote groep opvoeders denkt dat eventuele *sekseverschillen niet van invloed* zijn op hun *opvoedgedrag*. De opvoeders zeggen dit veel vaker over seksueel opvoedgedrag dan over algemeen opvoedgedrag. Een kleine groep moeders zegt zich bij de seksuele opvoeding wel te laten beïnvloeden door sekseverschillen. Zo beleven deze moeders de opvoeding van een dochter anders dan van een zoon en geven zij meisjes en jongens andere waarden mee.

5.3 Het klimaat van de opvoeding

In deze paragraaf beschrijven we het emotionele klimaat van de opvoeding thuis en in de kinderopvang. Het uitgangspunt is dat het emotionele klimaat net als de opvoedingsstijl invloed heeft op de seksuele ontwikkeling van kinderen. Het klimaat is te omschrijven als de sfeer die in het gezin en in de instelling heerst met betrekking tot seksualiteit, lichamelijkeheid en intimiteit. Daarnaast beschrijven we in deze paragraaf factoren die invloed hebben op het klimaat zoals: de seksuele opvoeding die opvoeders thuis hebben genoten, verschillen in de seksuele opvoeding tussen opvoedpartners, de communicatie tussen opvoedpartners en de invloed van anderen op de seksuele ontwikkeling van kinderen.

Sfeer en communicatie in gezin en instelling

Een grote groep opvoeders laat zich overwegend positief uit over de *algemene sfeer* in het gezin of de instelling. Daarbij valt op dat de algemene sfeer vrij unaniem wordt beschreven aan de hand van heldere kenmerken. De moeders typeren de sfeer in het gezin het vaakst als: goed, open, respectvol en warm. Bij de omschrijving van de sfeer geven zij vaak een indruk van de relationele verhouding tussen de gezinsleden. Een moeder van een dochter van vijf jaar vertelt het volgende:

De sfeer is heel liefdevol, open, vertrouwd en respectvol. We geven elkaar de ruimte. Dat zijn dingen die ik belangrijk vind. Er is heel veel mogelijk als je het bespreekt met mij. Dat kán natuurlijk ook want we zijn met zijn tweetjes. En als mijn dochter iets wil kan ze dat uitleggen en dan proberen we daar ruimte voor te vinden.

De leidsters omschrijven de sfeer in de instelling het vaakst als: gezellig, vrolijk, ontspannen en leuk. Een leidster van kinderen van twee tot vier jaar vertelt hierover het volgende:

Sommigen zullen onze instelling omschrijven als rommelig maar ik vind het gewoon lekker dat ik de ruimte krijg om mijn ding te doen en niet aan een strak beleid vast te zitten. Er is een lekkere sfeer waarin kinderen zich lekker kunnen ontwikkelen, waar ruimte voor hen is en waar ze zichzelf kunnen zijn. De structuur is er wel en ze gaan op vaste tijden slapen, maar er blijft wel ruimte voor de kinderen en we kijken elke dag wat we kunnen gaan doen.

Een kleine groep leidsters geeft aan dat de sfeer in de groep wat *druk, hectisch en lawaaiig* is. Zij vatten dit positief op en willen kinderen bewust gezelligheid en vrijheid bieden op de opvang.

De meerderheid van de opvoeders vertelt dat er vooral veel met het kind of de kinderen gepraat wordt. De gesprekjes zijn van uiteenlopende aard en op het leeftijdsniveau van het kind. Een grote groep opvoeders typeert de *toon van de gesprekken* over het algemeen als *gelijkwaardig, rustig en gezellig*. Vooral moeders zeggen dit vaak en geven ruimte voor een vrije invulling van het gesprek. Zo geven zij aan dat kinderen tijdens het gesprek van alles mogen vragen en dat zij daar zo goed mogelijk antwoord op geven. De leidsters bieden meer structuur in het gesprek. De gesprekken zijn aan een aantal sociale regels gebonden zoals luisteren als de ander praat en elkaar uit laten praten. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar vertelt bijvoorbeeld:

Die gesprekjes zijn gezellig. Dan zijn ze echt enthousiast. Als ze uit school komen willen ze natuurlijk hun verhaal kwijt. Allemaal even kletsen. Dan gaan we aan tafel en dan drinken we wat en eten we een hapje. En dat is wel een belangrijk moment want dat is ook het moment dat je naar elkaar kan luisteren. Dat willen we ze dan meegeven: dat je tijd voor elkaar maakt om naar elkaar te luisteren en je verhaal te kunnen vertellen.

Ook meldt een deel van de opvoeders dat de gesprekjes *corrigerend* van aard zijn. De gesprekken zijn dan bedoeld om een kind grenzen aan te geven en uitleg te geven over wat wel of niet kan.

Een grote groep opvoeders vertelt dat het *initiatief* tot de gesprekken bij *beide partijen* ligt. Een kleinere groep opvoeders zegt dat het initiatief bij één van beiden ligt. Vooral de moeders van een kind in de jongste leeftijdscategorie zeggen *zelf* hoofdzakelijk het initiatief te nemen. De leidsters van de jongste kinderen geven juist vaker aan dat de *kinderen* het initiatief nemen. Ze vertellen dat dit wel afhangt van het karakter van een kind. Een grote groep opvoeders vertelt dat het *moment* van het gesprek *varieert* omdat deze meestal 'tussen de bedrijven door' gevoerd worden. Er is volgens hen de hele dag door wel aanleiding voor een gesprekje. Een kleine groep geïnterviewden zegt gesprekjes op *vaste momenten* te voeren. Vooral leidsters van kinderen van de oudste groep vertellen dit. Dit gebeurt vaak als de hele groep aan tafel zit waardoor leidsters ervoor kunnen zorgen dat ieder kind aan bod komt.

Sfeer rond seksualiteit

De beide groepen opvoeders lijken openheid over seksualiteit, lichamelijkeheid en intimiteit belangrijk te vinden. Zij beschrijven de sfeer rond seksualiteit echter in minder globale termen dan de algemene sfeer. Opvallend is dat opvoeders op het ene gebied wel en op het andere gebied minder open kunnen zijn. Zo kunnen zij bloot zijn heel vanzelfsprekend vinden maar vrij weinig communiceren over seksualiteit. Daarnaast is de indruk dat over het algemeen de sfeer open is maar dat er ook individuele

verschillen zijn binnen het gezin en de opvang.

Een grote groep geïnterviewden karakteriseert de sfeer in het gezin of instelling als *open* waarin ruimte en respect is voor individuele verschillen. Vooral leidsters van de jongste groep kinderen geven dit aan. Sommige moeders beschrijven de sfeer als open, maar voelen zichzelf daarbij wel eens ongemakkelijk omdat zij zich generen. Een moeder van een dochter van elf jaar vertelt bijvoorbeeld:

Ik denk dat er wel een open sfeer in ons gezin is maar zelf ben ik er helemaal niet zo gemakkelijk mee hoor. Ik ga niet zo snel in mijn blootje. Vroeger deed ik dat nog wel maar nu niet meer. Ook niet op het strand. Ik denk dat mijn dochter daar echt veel gemakkelijker in is. Die zou ook wel zó op het naaktstrand kunnen zijn en zich uitkleden. Maar ik doe dat zelf eigenlijk nooit.

De opvoeders beschrijven een *open sfeer* aan de hand van kenmerken die gerelateerd zijn aan lichamelijkheid, het tonen van affectie, de omgang met naaktheid en de rol van communicatie. Zij vertellen openheid belangrijk te vinden. Beide groepen beschrijven de sfeer zowel aan de hand van meer algemene als aan de hand van relationele elementen. Een grote groep moeders vertelt dat de sfeer open is omdat *bloot zijn vanzelfsprekend* is. Alle leden van het gezin kunnen bloot in en uit de douche stappen, de deuren van de badkamer en het toilet worden niet op slot gedaan of ouders liggen bloot in bed als de kinderen 's ochtends bij hen kruipen. Vanzelfsprekend komt bij de leidsters dit gegeven nauwelijks ter sprake omdat lichamelijkheid in deze zin op de opvang een veel minder grote rol speelt dan thuis. Wanneer de kinderen op de opvang al bloot zijn is dit vaak alléén functioneel: als zij verschoond worden of zich omkleden.

Een grote groep opvoeders vertelt dat er veel *lichamelijke affectie* is in het gezin of de instelling. De leidsters noemen dit kenmerk het vaakst als zij een open sfeer omschrijven. De leidsters van jonge kinderen vertellen regelmatig met de kinderen te knuffelen en te stoeien of zien dit hun collega's doen. Dit gebeurt de hele dag door maar ook op vaste 'knuffelmomenten'. De indruk is dat opvoeders met alle kinderen een affectieve band willen opbouwen. Een leidster van kinderen twee tot vier jaar vertelt het volgende:

We knuffelen veel. Met de meeste kinderen, ja. Als ze dat niet willen dan doen we dat natuurlijk niet. Maar als ze weggaan willen de meeste kinderen wel een knuffel geven. Daar maak ik dan een soort spelletje van zo van: 'Is er nog een knuffeltje over voor mij?'. En dan vallen ze weer in je armen. Maar het wordt ook gebruikt om afscheid te nemen door samen te zwaaien. Zodat je de intimiteit van thuis overdraagt naar hier. Zodat een kind zich toch weer veilig voelt ook al gaat mama of pappa weg.

De moeders merken op dat zij zowel hun partner als hun kind veel aanraken en met hen knuffelen. Een moeder van een dochter van vijf jaar merkt hierover op:

De kinderen zien ons zeker wel genegenheid uitwisselen en ze zien ons ook wel in bed bij elkaar liggen. Het kan best zijn dat we gewoon aan het knuffelen zijn of dat we op elkaar liggen

als ze binnen komen of zo. Dan gaan we niet meteen er af. Maar ik bedoel, echt seksualiteit dat merken ze niet van ons. Daarvan zorgen we wel dat ze dat niet merken.

Een grote groep moeders vertelt dat het in gezin vanzelfsprekend is dat de kinderen samen en soms met de ouders *in bad gaan of douchen*. Meestal wordt dit getypeerd als gezellig. Ook praktische redenen zoals het besparen van tijd spelen soms een rol. Een moeder van een zoon van twee jaar vertelt het volgende:

Ik vind het wel fijn dat wij zo gemakkelijk zijn en het zo doen, maar ik heb het niet echt bewust gedaan zo van: 'Nou moeten we allemaal een keer naakt'. Het gebeurt gewoon. Ik sta onder de douche, mijn zoon roept mij, ik droog me snel af en loop naar hem toe. Ik ben niet aangekleed maar knuffel hem wel. Ik vind persoonlijk wel dat dat soort dingen moet kunnen. En gelukkig denkt mijn partner net zo. Een 'open-deuren-beleid', zeg maar.

Het valt op dat samen in bad gaan of douchen gebonden is aan de leeftijd van een kind. De indruk is dat zowel ouders als kinderen zich minder op hun gemak voelen als kinderen boven de acht zijn. Een grote groep geïnterviewden merkt op dat een kind *de opvoeder (bloot) mag aanraken*. De moeders zeggen dit vaker dan de leidsters. Dit lijkt een logisch gevolg te zijn van het feit dat moeders meestal een intiemere band met hun kind hebben. Daarnaast zullen hiervoor in een gezin meer momenten zijn waarop dit kan. Zo gebeurt het bijvoorbeeld in bad wanneer een kind lichaamsdelen van zichzelf en de ouders aanwijst en benoemt. Ook vertellen moeders dat een kind knuffelt als het bij de (blote) ouders in bed kruipt. Toch zeggen ook vooral leidsters van de jongste groep kinderen het goed te vinden dat kinderen hun lichaam bekijken of aanraken. Zo komt het wel eens voor dat een kind op schoot zit en de borsten van een leidster aanraakt en opmerkt dat 'mama die ook heeft'. De leidsters vertellen dergelijke opmerkingen te bevestigen.

Een wat kleinere groep opvoeders geeft aan dat de sfeer open is doordat er *openlijk over seksualiteit gesproken kan worden*. De opvoeders vertellen dat dit een gespreksonderwerp kan zijn dat nu en dan ter sprake komt. De moeders zeggen dit vaker naarmate de leeftijd van het kind stijgt: de moeders van een dochter tussen de acht en twaalf jaar merken dit het vaakst op

Communicatie over seksualiteit, intimiteit en lichamelijkeheid

Een grote groep geïnterviewden vertelt dat het onderwerp seksualiteit *open bespreekbaar* is in het gezin of in de instelling. De moeders zeggen dit wat vaker dan de leidsters. Ook hier zien we dat vooral moeders met een dochter uit de oudste leeftijdsgroep dit zeggen. De communicatie over seksualiteit heeft een overwegend positief karakter. Sommige moeders vinden dat een zoon beter met zijn vader over seksualiteit kan praten omdat hij zich meer in zijn vader zal kunnen herkennen. Een wat minder grote groep opvoeders geeft aan dat seksualiteit *soms bespreekbaar* is of dat er sprake is van enige *terughoudendheid* bij dit onderwerp. Een moeder van een dochter van bijna twee jaar beschrijft het zo:

Nee, wij zijn niet zo dat wij de hele tijd de geslachtsdelen voor haar benoemen. De andere lichaamsdelen wél: ogen, neus, voeten, handen. Ja, dat doe je meer en dat kan ze ook

nazeggen. Maar de meer privé-gedeeltes, nee. Ik zou niet denken dat ze een piemel, dat ze dat woord met dat ding associeert. Dat is iets voor veel later denk ik. Misschien komt dat omdat je dan toch wel het gevoel hebt dat het privé is. En het is natuurlijk ook mooier in gezelschap als je kind zegt: 'Dit zijn mijn ogen, dit is mijn neus' dan: 'Dat is mijn piemel'.

Een kleine groep opvoeders vertelt dat er *niet over het onderwerp seksualiteit wordt gesproken*. Vooral leidsters van babygroepen geven dit aan. De leidsters voeren gesprekjes over seksualiteit op momenten dat een kind met vragen komt of als het onderwerp tijdelijk sterker leeft. Soms is er een directe aanleiding voor gesprekjes. Zo is er thuis bijvoorbeeld wel eens iets over seksualiteit op televisie of is er op de opvang een leidster zwanger. Een leidster van kinderen van één tot vier jaar geeft hiervan nog een voorbeeld:

Soms ontstaat zo'n gesprek zomaar in de kring of als we een thema hebben van: 'Hoe ben ik, hoe zie ik eruit?' En dan hebben ze zo'n naakte jongetjespop of een naakte meisjespop, en: 'Dat is een jongetje, dat is een meisje'. Of als ze met de poppen spelen, dan zegt een kind: 'Dat is een jongen'. 'Echt niet! Dat is een meisje want die heeft een gaatje!'. 'Echt niet!'. Dat soort dingen. En dan zeg je: 'Dat is een jongetje, dat noem je toch een piemel, een jongen heeft toch een piemel?'. Zo zeg je dat dan. Gewoon op hun eigen niveau ermee omgaan.

De opvoeders omschrijven de *sfeer* van de gesprekken als kalm, rustig, gezellig en soms als lacherig. In de gesprekjes met jonge kinderen staat het benoemen van het lichaam centraal. Bij oudere kinderen krijgen ze meer de vorm van een gesprek waarbij het kind zelf ook een duidelijke inbreng heeft. De gesprekjes hebben vaak het karakter van een *onderonsje*. Sommige moeders beschrijven ent gesprek met hun dochter als een gesprek tussen 'vriendinnen onder elkaar'. Opvallend is dat de moeders over het algemeen vrij positief zijn over de gesprekken met hun (oudere) dochter. Een moeder van een dochter van tien jaar vertelt bijvoorbeeld:

Er wordt ontzettend gegiecheld hier samen met de meiden aan tafel. Dat kan heel onschuldig gaan over een meisje in de klas die al een 'coole' bh heeft. Dan ontstaat er een gesprekje over of zij al een bh moet. Ik vind het ook leuk dat ze mij daarin betreft en dat we samen van die echte meiden zijn.

De opvoeders spreken met kinderen over verschillende *onderwerpen*. Bij de moeders komen meerdere of alle genoemde onderwerpen wel eens aan bod. De leidsters hebben verreweg de meeste gesprekjes over het benoemen van het lichaam en over woordgebruik rond seksualiteit.

Een grote groep opvoeders vertelt dat tijdens gesprekjes het *benoemen van woorden rond lichamelijke en seksualiteit* aan bod komt. De opvoeders willen hierbij de woordkennis van kinderen vergroten. De leidsters maken vaak gebruik van benoemen op momenten dat kinderen elkaar bloot zien, met blote poppen spelen of op wanneer zij het lichaam van de leidster aanraken of bekijken. Daarbij geven zij ook vaak uitleg aan een kind. Een leidster van kinderen van acht tot twaalf jaar geeft het volgende voorbeeld:

Laats riep een kind: 'Ja, er is iets met haar 'baargina'!'. Dan vertel ik wel dat ze misschien baarmoeder of vagina verwacht. Dat vind ik niet zo moeilijk, dat ligt me wel. Het zijn kinderen uit groep zeven of acht weet je. Daar ligt nu een kans. Dan vertel ik hoe het wel heet en wat het betekent. Of ik noem andere woorden voor geslachtsdelen.

Soms geven opvoeders naar aanleiding van *schuttingtaal* die kinderen gebruiken uitleg of laten het de kinderen onderling oplossen. Een leidster van kinderen van zeven tot twaalf jaar geeft het volgende voorbeeld:

Soms hoor je een kind zeggen: 'neuken!'. Dan vraag ik zoiets van: 'Weet je eigenlijk wel wat het is?'. En dan is het meestal wel weer stil hoor. Het gaat hen eigenlijk meer om het shockeren. Ze vinden het gewoon interessant. Maar ik leg het ook weer niet uit. Dat gaat dan weer wat ver. Soms laat ik het de andere kinderen uitleggen en dan komen we er meestal wel uit. Het grappige is dat ze het daarna niet meer als scheldwoord gebruiken.

Een grote groep opvoeders geeft voorbeelden van gesprekjes over de *technische aspecten* van bevruchting, menstruatie, zwangerschap of anticonceptie. Moeders van een kind van vier jaar of ouder geven meer voorbeelden dan leidsters van deze leeftijdsgroep. De leidsters stuiten hierbij op de vraag wat zij willen en denken te kunnen vertellen.

Een grote groep opvoeders praat op een *positieve manier over (seksuele) gevoelens*. Zij benoemen bijvoorbeeld dat iedereen 'mooi' is, dat knuffelen prettig is en vrijen fijn. De indruk is dat opvoeders dit bewust doen om kinderen een positief beeld over seksualiteit mee te geven. Ook willen vooral de moeders dat kinderen zich goed voelen over hun lichaam en voldoende kennis erover hebben. De leidsters lijken wat meer met de kinderen over verliefdheid en verkering te praten. De indruk is dat deze onderwerpen binnen een groep ook eerder aan bod zullen komen omdat er veel interactie is tussen de kinderen. Een leidster van kinderen van één tot vier jaar vertelt over een gesprekje over verliefdheid:

De oudere kinderen worden wel verlegen als je plagerig gaat praten van: 'Ohhh, ben jij al verliefd?'. Ja, dan kunnen ze ook wel absoluut verlegen worden, als je het op die manier brengt. Maar als je het gewoon heel simpel brengt, van: 'Oh, ben je verliefd? Vertel! Op wie en waarom?'. Dan kunnen ze daar veel vrijer over praten. Die gevoelens hebben ze dus ook echt al. Het ligt echt aan jou, hoe jij het naar voren brengt.

Een grote groep moeders zegt in gesprekjes gangbare *waarden mee te geven* over seksualiteit, bijvoorbeeld over wat wel en niet kan in het openbaar. Hoewel opvoeders het positief formuleren lijkt het gesprek hierdoor een waarschuwende ondertoon te krijgen. Zo vertellen moeders dat kinderen seksualiteit mogen weigeren als zij daar nog niet aan toe zijn. Ook waarschuwen moeders voor seksueel misbruik. Slechts een kleine groep leidsters geeft hiervan voorbeelden. De indruk is dat de meeste leidsters het vooral de taak van de ouders vinden om waarden mee te geven over seksualiteit. Een grote groep moeders en een kleine groep leidsters van de oudste groep kinderen heeft gesprekjes

over *verschillen in seksuele behoeftes en gevoelens* tussen mensen, waar bijvoorbeeld homoseksualiteit of beeldvorming over seksualiteit aan bod komen.

De eigen seksuele opvoeding

De meerderheid van de geïnterviewden vertelt zelf een *open seksuele opvoeding* genoten te hebben. De opvoeders beschrijven een open opvoeding aan de hand van een aantal *kenmerken*. Zij vertellen bijvoorbeeld dat hun ouders *goede informatie* over seksualiteit gaven, ingingen op *vragen* en *praatten* over seksualiteit en dat er *gemakkelijk met bloot zijn* werd omgegaan. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar zegt hierover:

Bij ons thuis werd er heel veel voorlichting gegeven en we konden altijd alles vragen. Mijn moeder legde dat gewoon uitgebreid uit. Ik weet ook nog dat er een periode was dat we het er altijd als we aan tafel zaten daar over hadden. Op gegeven moment had ik wel zoiets van: 'Bah, ik heb het al zo vaak gehoord!'. Maar ja, mijn broertje en zusje waren jonger, dus moest ik het dan ook nog een keer horen.

De indruk is ook dat moeders meer gaan nadenken over hun eigen seksuele opvoeding naarmate ze er bij hun kind mee te maken krijgen. Een moeder van een zoon van vijf jaar vertelt hierover het volgende:

Nu heb ik zelf ook een open seksuele opvoeding gehad. Dat deden mijn ouders trouwens volgens mij al best vroeg hoor, mijn vader vooral herinner ik mij. Op zich was dat nooit een taboeonderwerp bij ons thuis. Ikzelf heb dat altijd als heel prettig ervaren. Iets waardoor ik mijn eigen seksualiteit altijd als heel normaal en gezond heb ervaren.

Een deel van de opvoeders vertelt dat de seksuele opvoeding die zij zelf genoten hebben ertoe bijdraagt dat zij als opvoeder nu ook bewust open zijn in de seksuele opvoeding. Zij hebben hun eigen seksuele opvoeding als prettig ervaren en denken daarnaast dat een open opvoeding een positief effect zal hebben op de seksuele ontwikkeling. Vooral de leidsters geven dit aan. Dit komt mogelijk doordat zij als professioneel opvoeder meer denken over hun opvoedingsstijl.

Een kleinere groep opvoeders zegt zelf een *gesloten opvoeding* genoten te hebben. Zij vertellen dat de gezinsleden elkaar niet bloot zagen en er nauwelijks over seksualiteit gepraat werd, behalve in waarschuwende zin. Een moeder van een dochter van acht jaar vertelt het volgende:

Seks was heel negatief. Dat brachten ze ook op ons over. Er werd verder niet expliciet over gepraat. Er waren wel heel traditionele rollenpatronen. Dus ook rond seksualiteit: vader wilde seks, moeder niet, maar stond het af en toe schoorvoetend toe, denk ik. Dat beeld kreeg ik in ieder geval wel mee. Echte voorlichting heb ik niet gehad, nee. Toen ik ongesteld werd zei mijn moeder alleen maar: 'Nu kan je zwanger worden'. Dat was het! Gelukkig had ik een vijf jaar oudere zus die me wel al van alles verteld had. Ik vond het echt stom van mijn moeder dat ze alleen maar dat zei!

De invloed van een gesloten opvoeding lijkt twee kanten op te gaan. Er is een groep opvoeders die door de gesloten opvoeding thuis zich nu zelf ongemakkelijk voelt bij seksualiteit en óók vrij gesloten is als opvoeder. Een andere groep opvoeders wil door hun ervaring zelf juist een open opvoeding aanbieden omdat ze een gesloten opvoeding als onprettig hebben ervaren. Een leidster van kinderen van twee tot vier jaar vertelt dat ze de seksuele opvoeding anders wil aanpakken:

Bij ons is het altijd een beetje een duveltje in een doosje geweest. En dat is iets wat ik, zeker als ik zelf kinderen ga krijgen, niet wil doen. En ook bij de kinderen die er nu op de groep zitten wil ik dat niet doen. Ik wil dat het een open onderwerp blijft. Bij ons thuis spraken wij daar niet over. Dat ervaar ik als heel beknepen. Zodra erover gesproken werd dan schaamde je je. En het is eigenlijk helemaal geen onderwerp waarover je je zou moeten schamen.

De taak van de seksuele opvoeding

De meerderheid van de moeders en leidsters zegt de seksuele opvoeding hoofdzakelijk als de *taak van ouders* te zien. De beide groepen opvoeders vertellen dat ouders kinderen moeten begeleiden bij seksueel getint gedrag en moeten informeren over seksualiteit als er vragen komen. Een leidster van kinderen tot vier jaar vertelt bijvoorbeeld:

Ik denk dat de ouders het op hun manier willen vertellen. Ieder heeft daar zijn eigen beeld bij. Voor hetzelfde geld willen zij ze in de ooievaar laten geloven. En dan kom ik met een heel verhaal. Dus ja, dat laat ik in het midden en dat gaat naar de ouders toe.

Een grote groep leidsters vindt de seksuele opvoeding ook een *taak voor de leidster*. Volgens hen is een kind vaak op de opvang en moet het een deel van de sociale regels leren die ook op het gebied van seksualiteit kunnen gelden. Zij merken hierbij op dit wel in overleg met de ouders te doen. De moeders geven echter nauwelijks aan de seksuele opvoeding als een taak van de kinderopvang te beschouwen. Een kleine groep moeders zegt zelfs de seksuele opvoeding *niet als taak* te zien van het kinderdagverblijf. Sommige moeders verwachten wel dat de leidster adequaat reageert op seksueel getint gedrag van hun kind, maar zien voor hen geen actieve taak weggelegd. Een moeder van een dochter van twee jaar merkt het volgende op:

Ik vind niet dat het een taak is op het kinderdagverblijf, maar ik hoop wel dat er nuchter mee om wordt gegaan. Ik zou het heel raar vinden als op het kinderdagverblijf bijvoorbeeld bij het verschonen of in bad gaan dit heel afgeschermd gebeurt. Dat zou ik raar vinden. Maar ik vind niet dat ze er persé aandacht aan moeten besteden. Dat is iets voor de ouders.

Ook *de school* heeft een taak volgens de opvoeders. Een kleine groep opvoeders ziet de taak in gelijke mate voor de school én de ouders. Een moeder van een zoon van tien jaar merkt het volgende op:

Ik vind het absoluut een taak voor ouders. Maar ik vind het ook belangrijk dat er op school over gepraat wordt. Omdat ze er dan met andere kinderen over praten en kunnen zien dat er

verschillen zijn in hoe mensen daarover denken. En ze moeten het uiteindelijk met elkaar doen. Dus daarom vind ik het belangrijk dat er ook op school aandacht aan besteed wordt.

Een klein aantal moeders zegt de seksuele opvoeding eerder als haar eigen taak dan als taak van de voor de school te zien. Zij beschouwen de rol van de school hierin als een mooie aanvulling van vooral biologische feiten op wat zijzelf over seksualiteit meegeven. Een kleine groep opvoeders merkt op dat de *hele omgeving van een kind* (naast de ouders) een bijdrage levert aan de seksuele opvoeding. Zij zien daarbij bijvoorbeeld ook een rol weggelegd voor opa's en oma's, de oppas en ook de school en het kinderdagverblijf.

Opvoeders vatten de *invulling van de taak* van de seksuele opvoeding vooral op als het geven van *informatie over seksualiteit*. De indruk is dat voorlichting voor veel opvoeders een belangrijk punt is: de moeders vinden het hun taak een kind te voorzien van bepaalde basiskennis over seksualiteit. Ook de leidsters willen feitelijke informatie over seksualiteit geven. De leidsters zijn daarbij echter afwachtend en geven ook als kinderen vragen stellen geen gedetailleerde antwoorden. Zij willen de ouders hierin niet voorbijstreven. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar geeft dit als volgt aan:

Ik wil seksualiteit wel behandelen, erover praten maar ik zal bijvoorbeeld niet te veel uitwijden. Dat ik hier een soort seksuele voorlichting aan het geven ben en dat een kind dat die avond thuis aan tafel vertelt en de ouders helemaal van de rel raken en hier komen ruzie maken. Ik probeer toch die grens te houden dat het voor de ouders ook aanvaardbaar is.

Een grote groep opvoeders vindt het de taak van de opvoeder om kinderen *waarden en grenzen mee te geven* binnen de seksuele opvoeding. Zij beschrijven dit als regels bijbrengen voor gedrag in het openbaar, de sociale omgang of beeldvorming rond seksualiteit. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar beschrijft het als volgt:

Soms wordt er hevig gescholden over homo's en zo. Dan wil ik daar toch wel een positieve draai aan geven. Of over andere verschillen tussen mensen, bijvoorbeeld over kleine borsten of grote borsten. Dat zijn wel dingen waarover ik praat.

Een deel van de leidsters vindt het ook belangrijk om *ouders te informeren over de seksuele ontwikkeling*. Zij doen dit vaak terloops wanneer zij de ouders vertellen over seksueel getint gedrag van hun kind op de groep of als ouders vragen hebben. De leidsters leggen dan uit dat zij dit gedrag vaker zien op de groep.

De rol van de andere opvoedpartner in de seksuele opvoeding

Om een indruk te krijgen van de rol van de opvoedpartner in de seksuele opvoeding beschrijven we hierna de mate waarin de opvoedpartners communiceren over de seksuele opvoeding en de mate waarin zij verschillen in de invulling van de seksuele opvoeding. Het gaat hierbij alleen om moeders en hun (ex-)partner.

Een grote groep moeders vertelt met de opvoedpartner te *communiceren over de seksuele opvoeding*. De moeders vertellen dat zij bijvoorbeeld overleg hebben over woordgebruik rond seksualiteit, hun reactie op specifiek seksueel getint gedrag of de voorlichting aan kinderen.

Een grote groep moeders denkt *dezelfde ideeën* als de opvoedpartner te hebben over de seksuele opvoeding. Een klein deel van de moeders zegt wel eens van mening te verschillen met de opvoedpartner. Een moeder van een zoon van twee jaar merkt het volgende op:

Ik vind dat je wel gewoon op vragen antwoord moet geven, op het niveau van wat ze nu aankunnen. Ik heb daarover wel een hele discussie met mijn man gehad. Hij is er helemaal niet zo ruimdenkend in opgevoed. Hij had gewoon zoiets van: 'Ach, dat verhaal van de ooievaar, dat is wel lekker gemakkelijk!'. En ik had zoiets van: 'Nee joh, kindertjes komen uit mama's buik, dat vertellen we ze!'.

De verschillen in ideeën over de seksuele opvoeding betreffen vooral de *houding* over seksualiteit. Zo verschillen de opvoedpartners soms in de mate waarin zij ontspannen staan tegenover seksualiteit. De beide opvoeders kunnen bijvoorbeeld verschillen in de mate waarin zij zich prettig voelen bij bloot lopen in huis. De indruk is dat een ongemakkelijke houding mede bepaald wordt door de seksuele opvoeding die de opvoeders zelf genoten hebben.

De moeders vertellen dat zij soms ook met de opvoedpartner van mening verschillen over de *praktische invulling* van de seksuele opvoeding. Zo zegt een grote groep moeders vooral te verschillen in de mate waarin zij een kind *ondersteuning* wil bieden. Deze moeders willen meer ondersteuning bieden bij de seksuele ontwikkeling dan de opvoedpartner en gaan de seksuele opvoeding ook meer aan. Zij doen dit door open te zijn en meer over seksualiteit te praten met hun kind(eren) dan de partner.

De moeders vertellen dat ze die rol overigens graag ook bij de opvoedpartner willen leggen omdat die inhoudelijk andere ondersteuning kan bieden. Een moeder van een zoon van acht jaar zegt hierover het volgende:

Ik vind dat het wassen en zo van zijn piemel, dat vind ik iets voor mijn partner om uit te leggen. Dan zeg ik wel tegen mijn partner van: 'Vertel jij dat maar'. Hij weet beter dan ik hoe je dat doet, hoe dat allemaal werkt. Ja, ik kan me voorstellen dat er dingen in de seksuele opvoeding zijn die hij beter kan doen.

Een kleine groep moeders zegt in positieve zin het kind meer dan de opvoedpartner haar of zijn gang te laten gaan in seksueel getint gedrag. Een moeder van een dochter van zes jaar zegt hierover het volgende:

Laatst was ze volgens mij aan het douchen en toen zette ze de douche op haar vagina en toen riep ze: 'Oh, dat kriebelt fijn!'. Toen zei mijn man: 'Hou nou toch op!'. En toen zei ik: 'Laat haar dat nou toch gewoon lekker doen!'. Weet je, dat vind ik echt belachelijk, zo'n reactie. Terwijl hij echt zoiets heeft van: 'Doe even normaal!', zei hij zelfs volgens mij. Ha ha!

De invloed van derden op de seksuele ontwikkeling

Een grote groep opvoeders merkt op dat de *invloed van derden* op de seksuele ontwikkeling van een kind *zowel positief als negatief* kan zijn. Ook geeft een groot deel van de opvoeders geen waardeoordeel wanneer zij opmerkt dat anderen invloed hebben. Daarnaast denkt een grote groep opvoeders dat anderen een *negatieve invloed* (kunnen) hebben op de seksuele ontwikkeling van een kind. Een kleine groep opvoeders spreekt alleen over een *positieve invloed* van derden. Dit zijn uitsluitend moeders. De indruk is dat zij een vollediger beeld hebben van alle invloeden op de ontwikkeling van hun kind. Overigens denkt geen enkele opvoeder dat een kind *niet beïnvloed wordt door derden*.

De invloed van buitenaf op de seksuele ontwikkeling gaat volgens een grote groep opvoeders vooral uit van *media* zoals televisie en internet. Vooral moeders merken dit op. Deze moeders stellen grenzen aan wat een kind mag zien op televisie. Ook valt op dat moeders de kinderen in enige mate begeleiden door samen te kijken en erover te praten. Een moeder van een dochter van twee jaar vertelt waarover zij zich zorgen maakt:

Ik ben wel bang dat ze heel rare normen meekrijgen door bijvoorbeeld televisie. Ik hoop dat ons eigen voorbeeld daarin een balans geeft. Dat ze zichzelf niet verkoopt voor een Breezertje of een mobieltje. Of dat ze dat beeld overneemt van ontevredenheid met haar lichaam omdat het niet voldoet aan een ideaalbeeld in de media. Dat niet alles slank en sexy is.

Vooral de leidsters van de oudste groep kinderen merken de invloed van media op. De indruk is dat oudere kinderen meer zien op televisie en hierover praten op de opvang. Een deel van deze leidsters vermoedt dat kinderen thuis veel televisiekijken en hierbij minimaal begeleid worden door de ouders. Ook merkt een grote groep opvoeders op dat *leeftijdsgenootjes* (vriendjes, broers en zussen) invloed hebben op de seksuele ontwikkeling van een kind. Moeders zeggen dit vaker dan leidsters. De moeders van een kind tussen de vier en acht jaar en leidsters van kinderen vanaf vier jaar merken dit het vaakst op. Beide groepen opvoeders vermoeden dat de druk van de groep bij oudere kinderen hierop van invloed zal zijn. Een moeder van een dochter van twee vertelt hierover het volgende:

Ik denk ook, dat ook al geef je een vrij beeld mee over seksualiteit, dan geldt toch de wet van de groep. Als alle kinderen op school met zwemles een handdoek voor zich houden als zij zich omkleden, dan doe je dat natuurlijk óók, dat is logisch. Kinderen willen niet opvallen of een uitzondering zijn, dus dan ga je ook moeilijk doen met zo'n handdoek. Zeker als je kind bent.

Een grote groep opvoeders ziet ook dat de *andere opvoeder* (de partner of de leidster) invloed heeft op de seksuele ontwikkeling van een kind. Zij hopen dat de andere opvoeder op dezelfde wijze als zijzelf reageert op seksueel getint gedrag van een kind. Een wat kleinere groep opvoeders merkt op dat de *gehele omgeving* van invloed is op de seksuele ontwikkeling van het kind. Hoofdzakelijk de moeders zeggen dit. De indruk is dat zij meer zicht hebben dan leidsters op invloeden op de ontwikkeling van hun kind.

Een wat kleinere groep opvoeders denkt dat daarnaast *de school* invloed heeft op de seksuele ontwikkeling van een kind. Ook deze groep bestaat hoofdzakelijk uit moeders. We vermoeden dat vooral moeders dit opmerken omdat zij vaker gesprekjes over seksualiteit voeren en van de kinderen horen wat zij op school hebben meegekregen.

Opvoeders beschrijven een aantal negatieve invloeden van derden. Zo denkt een grote groep opvoeders dat kinderen een *verkeerd beeld van seksualiteit* meekrijgen. Leidsters van de oudste groep kinderen merken dit relatief vaak op. De leidsters denken dat dit komt door de media en doordat leeftijdsgenootjes onderling foutieve informatie uitwisselen. Zij vermoeden dat het beeld ontstaat dat bepaald (grensoverschrijdend) seksueel gedrag 'normaal' is en dat er daardoor kans is dat kinderen eerder aan seksualiteit beginnen. Beide groepen opvoeders proberen dit beeld 'bij te sturen'. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar zegt hierover:

Ik denk dat kinderen heel veel informatie van tv opdoen over seks. Foute informatie. Dat seks te koop is voor een mobieltje bijvoorbeeld. Dat meisjes hun lichaam geven. Dat is een belangrijke reden om ze vóór te zijn, te zorgen dat de basiskennis er dan al is. Het heeft daarnaast ook te maken met respect bijbrengen: dat je dat niet doet maar ook niet vraagt van iemand.

Een wat minder grote groep merkt op dat kinderen door verschillende invloeden zich volgens *traditionele rollenpatronen* zullen gedragen. Ook deze invloed merken leidsters van de oudste groep kinderen relatief vaak op. Zo vertellen zij bijvoorbeeld dat kinderen meekrijgen dat jongens heel stoer zouden moeten zijn en meisjes mooi en bereidwillig. De indruk is dat opvoeders bang zijn dat kinderen ook daardoor relatief vroeg aan seks beginnen.

Een kleine groep opvoeders denkt dat kinderen beïnvloed worden door informatie over de mogelijke *gevaaren van seksualiteit*. Deze groep bestaat vooral uit leidsters. Zij vinden dat er teveel nadruk ligt op risico's zoals seksueel misbruik. Deze leidsters vinden dat kinderen de informatie zo aangereikt moeten krijgen dat ze deze ook goed kunnen plaatsten.

Een kleine groep moeders vindt het jammer dat kinderen meekrijgen dat seks een *taboe* is. De indruk is dat moeders vermoeden dat de positieve invloed van hun open opvoeding daarbij in het niet valt.

Opvoeders zien ook positieve invloeden van derden. Een groep opvoeders merkt op dat kinderen door de invloed van derden een *breder beeld over seksualiteit* kunnen ontwikkelen en er naar aanleiding van invloeden van buitenaf discussies kunnen ontstaan over (de waarden rond) seksualiteit. Overigens merken alleen moeders dit op. De indruk is dat zij ook meer stilstaan bij de invloed op langere termijn. Een moeder van een zoon van één jaar vertelt hierover het volgende:

Invloed van anderen vind ik prima, dat valt niet te stoppen. Nee, dat is gewoon de wereld en er bestaat nog meer dan alleen een huis. Het is ook wel goed, denk ik, dat hij het ook van anderen eens ziet en hoort. Zo krijg je een nieuw referentiekader.

Een kleine groep moeders is positief over het feit dat kinderen op een andere plek dan thuis meemaken dat er *openheid* is over seksualiteit en lichamelijkheid. Zo vertellen zij het te waarderen dat kinderen op het kinderdagverblijf andere kinderen bloot zien.

Opvallende punten in het klimaat van de opvoeding

Over de *algemene sfeer* zijn de opvoeders vrij positief. Deze wordt door de moeders vooral beschreven aan de hand van relationele kenmerken, terwijl de leidsters dit meer beschrijven aan de hand van algemene kenmerken zoals gezelligheid.

Het *emotionele klimaat rond seksualiteit* omschrijven de opvoeders veelal als open. We zien in de omschrijving hiervan een aantal vrij specifieke kenmerken terwijl opvoeders de algemene sfeer wat globaler beschrijven. Zo noemen zij lichamelijke, affectie en de mate van verbale openheid hierbij als graadmeters. Moeders en leidsters verschillen in de invulling van lichamelijk contact met kinderen. Dat ligt voor de hand omdat moeders het over 'eigen' kinderen hebben. Hoewel de opvoeders veel met kinderen *praten* lijken de gesprekken over seksualiteit wat minder open te zijn dan over andere onderwerpen. De moeders geven daarnaast vaker aan dan leidsters open te zijn. Opvoeders benoemen bij jongere kinderen vooral het lichaam, terwijl zij met oudere kinderen meer een gelijkwaardig gesprek hebben. Leidsters praten met kinderen als zij vragen of opmerkingen krijgen van kinderen. Zij lijken hierbij bewuste keuzes te maken in de informatie die zij geven en houden hierbij vermoedelijk rekening met ouders. Het valt op dat vooral moeders van een oudere dochter open en op een positieve manier praten over seksualiteit. Beiden nemen hiertoe het initiatief. De groep die weinig of met voorbehoud praat over seksualiteit lijkt dergelijke gesprekken vooral uit ongemak te vermijden. Het open emotionele klimaat lijkt grenzen te hebben. Zo voeren opvoeders weliswaar gesprekjes om informatie te geven maar dragen zij vaak ook waarden over die het gedrag van een kind moeten 'sturen'. De indruk is dat opvoeders de communicatie verschillend invullen. De ene opvoeder is hierin actief en neemt zelf het initiatief tot een gesprekje terwijl de ander wat passief 'wacht' op vragen van kinderen. We vermoeden dat de beleving van de seksuele opvoeding hierop van invloed kan zijn. Zo lijkt het erop dat opvoeders die de seksuele opvoeding als gemakkelijk ervaren, daarin wellicht ook een meer actieve rol hebben. De meerderheid van de geïnterviewden vertelt zelf een *open seksuele opvoeding* genoten te hebben. Een deel van de opvoeders vertelt dat de seksuele opvoeding bij hen thuis ertoe bijdraagt dat zij als opvoeder nu ook bewust open is in de seksuele opvoeding. Een kleinere groep opvoeders zegt zelf een *gesloten opvoeding* genoten te hebben. Dit lijkt te leiden tot een zelfde soort gesloten opvoeding of juist tot een volledig open seksuele opvoeding.

De opvoeders zien de seksuele opvoeding primair *als taak van de ouders*. De leidsters zien dit daarnaast ook als een taak voor henzelf, terwijl de moeders minder vaak deze taak zien weggelegd voor de leidster. Wel vinden moeders het belangrijk dat de leidsters kennis hebben van de seksuele ontwikkeling en niet negatief reageren op seksueel getint gedrag van kinderen. De meeste moeders hebben *dezelfde ideeën* over de seksuele opvoeding als hun (opvoed-)partner. Ook *communiceren* zij met enige regelmaat over de seksuele opvoeding, bijvoorbeeld over hoe zij zullen reageren op seksueel gedrag van een kind.

Alle opvoeders zien wat vaker negatieve dan positieve *invloeden van derden* op de seksuele ontwikkeling van een kind. De media vormen volgens hen de belangrijkste negatieve bron van informatie. Hierdoor zouden kinderen volgens opvoeders een onrealistisch beeld van seksualiteit krijgen. Kinderen doen volgens opvoeders al op te jonge leeftijd informatie op die niet geschikt voor hen is. Zo zouden zij bijvoorbeeld kunnen denken dat seksualiteit 'te koop' is. De indruk is dat deze

gedachten gerelateerd zijn aan de angst dat kinderen op een (te) vroege leeftijd en met ‘verkeerde’ redenen aan seks beginnen.

5.4 Het pedagogisch beleid in de kinderopvang

Een pedagogisch beleid bevat de uitgangspunten van een instelling voor kinderopvang in de vorm van een *Pedagogisch Beleidsplan*. De pedagogische werkwijze die daaruit voortvloeit heeft een praktisch karakter. Zij ontwikkelt zich gaandeweg ‘op de groep’ en in overleg met collega’s. Zowel het beleid als de werkwijze bieden een houvast voor het pedagogisch handelen van de leidster. In deze paragraaf beschrijven we vanuit het perspectief van de leidsters in welke mate er een pedagogisch kader is voor de seksuele opvoeding. Daarbij komen de volgende onderwerpen aan bod: de aanwezigheid van een pedagogisch kader, de communicatie over de seksuele opvoeding met collega’s, de deskundigheid van leidsters en de invloed van ouders op de pedagogische begeleiding van de seksuele ontwikkeling.

De aanwezigheid van een pedagogisch kader

Een grote groep leidsters vertelt dat er *geen pedagogisch kader* is in de vorm van een pedagogisch beleid en/of een werkwijze. De meeste leidsters vertellen dat er *niets* over de seksuele ontwikkeling en opvoeding in het beleidsplan staat. Opvallend is dat een groot deel van hen in eerste instantie wél vermeldt dat er een *protocol seksueel misbruik* is. Zij voegen hieraan toe dat dit niet over een gemiddelde seksuele ontwikkeling gaat maar over probleemsituaties waarbij een vermoeden van seksueel misbruik is. We zien dit protocol in dit onderzoek dan ook niet als een vorm van beleid voor de gemiddelde seksuele ontwikkeling van kinderen.

Een klein deel van de groep meldt dat er *iets* over de seksuele ontwikkeling en opvoeding in het beleidsplan is opgenomen. Daarbij valt op dat dit vaker leidsters van de oudere kinderen zijn. Zij omschrijven het als heel summiere informatie. Bovendien bestaat de indruk dat ook dit deel van het beleid eerder gericht is op ‘sturing’ door het aangeven van grenzen van lichamelijkheid en intimiteit dan op een brede begeleiding van de gemiddelde seksuele ontwikkeling van kinderen. De leidsters waarderen dit beleid overigens wel als naslagwerk bij vragen over ernstige zaken. Een leidster van kinderen tot vier jaar beschrijft het zo:

Ons beleidsplan is niet zozeer op de seksuele ontwikkeling gericht. Maar wat ik wel even snel weet is dat we niet zoenen op de mond. Maar wel op de wang. En ja, een knuffel geven dat kan weer wel. Maar overwegend weet ik dat als er wat aan de hand is met een kind, als je denkt van: ‘Hé, ik vermoed wat naars’, dan staat er wel in wat ik dan kan doen.

Daarnaast ontstaat de indruk dat de informatie in het beleid ook gericht is op gevaren van seksualiteit. Daarbij worden de kinderen in bescherming genomen tegen ongewenst gedrag van volwassenen. Een leidster van kinderen tot vier jaar vertelt hierover:

Buiten op het speelpleintje mochten de kinderen vroeger bloot spelen maar nu niet meer. Aan de ene kant kan je dan denken: ‘Wat jammer’. Maar aan de andere kant moet je daar gewoon geen risico mee nemen. Dat is de reden. Zelfs als we op de beveiligde deel van onze site foto’s

plaatsen houden we er altijd rekening mee dat kinderen niet bloot zijn. Zelfs een foto van een kind met alleen een broekje aan doen we eigenlijk niet. Dan proberen we dus te kijken vanuit hoe iemand kijkt die daar iets erotisch bij kan denken. Dat is wel een stukje beleid.

Een grote groep leidsters vertelt dat er *geen gezamenlijke werkwijze* is voor de seksuele ontwikkeling en opvoeding in de instelling. Een even grote groep leidsters rapporteert dat er *wel* een gezamenlijke werkwijze is. De leidsters omschrijven de werkwijze als: samen op één lijn zitten in de seksuele opvoeding. Opvallend is dat meer leidsters van de oudste kinderen dan van de kinderen tot vier jaar vertellen dat er een werkwijze is.

Afspraken over een pedagogisch kader

Een kleine groep leidsters vertelt welke *afspraken* er zijn binnen het pedagogisch kader. Zowel de formele (het beleid) als de informele afspraken (de werkwijze) bieden een overkoepelend kader voor grenzen van seksualiteit. Zo zijn er afspraken over de geoorloofde hoeveelheid bloot, intimiteit en seksueel getint gedrag. Ook zijn er afspraken over de overdracht van waarden waarbij het begrip respect een belangrijk item is. De indruk is dat instellingen en leidsters willen voorkomen dat ouders vermoeden dat grenzen van intimiteit overschreden worden. Dit is verklaarbaar door het feit dat de kinderopvang voorzichtig wil zijn met seksualiteit vanwege het gevoelige karakter ervan.

Eerst geven de leidsters aan welke *formele afspraken* er gelden in het beleidsplan. Een kleine groep leidsters vertelt dat er afspraken in het beleidsplan zijn over *bloot spelen*. Opvallend is dat leidsters van oudere kinderen dit vaker aangeven dan leidsters van jonge kinderen. Een mogelijke reden hiervoor is dat leidsters regels over bloot spelen voor oudere kinderen belangrijker vinden dan voor jonge kinderen. Voor de jongere kinderen betekent de afspraak dat zij niet bloot mogen spelen of bloot in het badje mogen op de buitenspeelplek. De leidster moet er vervolgens op toezien dat kinderen in ieder geval altijd een onderbroekje aan hebben. Hygiëne is hierbij ook een belangrijk punt. Voor oudere kinderen betekent de afspraak dat leidsters erop toezien dat kinderen zichzelf helemaal niet bloot tonen aan anderen. Opnieuw blijken leidsters dit gedrag van jongere kinderen in enige mate te accepteren maar van oudere kinderen niet. Daarnaast gaan de afspraken volgens een kleine groep leidsters over de grenzen van *intimiteit tussen volwassenen en kinderen*. Zo is er vaak de afspraak dat leidsters kinderen niet op de mond maar op de wang zoenen en alleen aanraken of knuffelen als het kind dit zelf wenst. Sommige leidsters merken op dat de afspraken gerelateerd zijn aan een meer overkoepelend pedagogisch uitgangspunt om kinderen te *respecteren*. Ook dit heeft weer te maken met het bewaken van grenzen. Zo wordt er bijvoorbeeld ook geen zoen gegeven als een kind dit niet zelf wil. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar geeft hiervan een ander voorbeeld:

Wat ik wel belangrijk vind en waar we het laatst ook over hebben gehad is of je wel of niet een thermometer in de anus van een kind stopt als die dat echt niet wil. Dat heeft indirect wel met seksualiteit te maken. Maar ook dat je soms de billen afwast van een kleuter die dat nog niet kan of in zijn broek poept. Doe je dat wel of niet? De afspraak is dan toch dat iedereen dat voor zichzelf moet beslissen omdat het zo persoonlijk is.

De leidsters vertellen het minst vaak dat er afspraken zijn over *(grensoverschrijdend) seksueel gedrag* van kinderen. Het zijn hoofdzakelijk leidsters van kinderen uit de oudste leeftijdsgroep die hierover iets zeggen. Zij vertellen dat de afspraak is om kinderen die 'opvallen' door bepaald seksueel gedrag te bespreken in het teamoverleg. Er wordt dan besproken hoe de leidster er op de werkvloer mee om kan gaan.

De leidsters zeggen vervolgens dat er *informele afspraken* over de werkwijze rond seksuele ontwikkeling en opvoeding gemaakt worden. Dit gebeurt het meest tijdens werkoverleg of in overleg met collega's die op dezelfde groep werken. De informele afspraken komen in grote lijnen overeen met de formele afspraken in het beleidsplan die hiervóór genoemd zijn en hebben te maken met grenzen van bloot zijn en van intimiteit. Informele afspraken lijken vaker gerelateerd aan specifieke situaties of voorvallen op de werkvloer. Zo zijn er afspraken over woordgebruik en grensoverschrijdend seksueel getint gedrag van kinderen. Dit past geheel in het praktische karakter van een werkwijze.

De vaakst genoemde informele afspraak gaat over *bloot zijn* van de kinderen: de kleren moeten aan blijven bij spel en bij mooi weer is zwembkleding voor de kinderen verplicht. Een leidster van kinderen van nul tot vier jaar vermoedt dat hiervoor meerdere redenen zijn:

Het is hier op mijn werk de regel dat ze niet in de blote billen in het badje lopen. En dat heeft dan te maken met dat je gewoon in een straat zit waar een heg omheen zit. Maar ja, eigenlijk heb ik daar zelf ook al zoiets bij van 'Beetje overdreven jongens'. Het is dan officieel vanwege pottenkijkers. Maar ik vraag me wel af in hoeverre dat is omdat men dat zelf ingewikkeld vindt. Omdat kinderen dan óók elkaar zien. En stel dat kinderen aan elkaar gaan zitten en weet ik veel. Maar goed, dat is nou eenmaal de regel.

Ook vertelt een klein deel van de leidsters dat er informele afspraken zijn over *intimiteit* tussen leidster en kinderen. Ook hierbij staat het bieden van grenzen centraal. Zo vertellen sommige leidsters dat zij kinderen stimuleren tot intimiteit terwijl andere kinderen daarin moeten worden afgeremd.

Een andere informele afspraak is het ter plekke overleggen over *woorden voor geslachtsdelen* voor kinderen en dan vooral voor meisjes. De indruk ontstaat dat leidsters dit ter plekke te doen wanneer kinderen er zelf mee komen en dat zij hier niet van te voren over nadenken. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar vertelt dat het wel aanleiding is om hierover te praten met het management:

We hebben het er ook op het hoofdkantoor over gehad van: 'Hoe noem je de geslachtsorganen?'. We hebben nu dus 'piemel' en 'vagina' en 'borsten'. Maar over het gebruik van die woorden zijn we niet dwingend. Als de kinderen zelf met iets komen dan gebruik je dat woord natuurlijk.

Sommige leidsters vertellen dat er afspraken zijn over het *omgaan met grensoverschrijdend) seksueel gedrag* van kinderen. Ook hierbij gaat het hoofdzakelijk over het stellen van grenzen als kinderen hun blote billen laten zien.

Beleving van (het ontbreken van) een pedagogisch kader

De vraag naar de *beleving van een pedagogisch kader* over seksualiteit is door leidsters vaak aangegrepen om de nadelen van het ontbreken ervan te beschrijven. Een grote groep leidsters zegt het ontbreken van een pedagogisch kader als een *nadeel* te ervaren. Het lijkt alsof deze leidsters zoekende zijn naar randvoorwaarden en regels voor een seksuele opvoeding. De leidsters vertellen een beleidsplan rond seksualiteit te missen omdat zij eenduidigheid missen en ouders geen beleid kunnen aanbieden. Ook zeggen zij nu ieder voor zich een manier te moeten zoeken om de seksuele ontwikkeling te begeleiden en praten zij minder over seksualiteit binnen de instelling als er geen beleid over is.

Het vaakst vertellen leidsters *eenduidigheid* te missen. Dit zijn hoofdzakelijk leidsters van oudere kinderen. Zij zeggen één lijn van werken met collega's te missen waardoor het zowel voor volwassenen als kinderen onduidelijk is welke grenzen van seksualiteit er zijn. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar bedenkt wat een pedagogisch beleid hierin zou kunnen betekenen:

Wat ik belangrijk zou vinden in een beleid is dat er wordt afgestemd met de ouders; in hoeverre het je taak is als leidster daar iets mee te doen, om seksualiteit te bespreken met kinderen.

Het ontbreken van een pedagogisch kader heeft volgens een kleine groep daarnaast als nadeel dat ook *ouders geen eenduidig beeld hebben* over het pedagogisch handelen rond seksualiteit binnen de opvang. De leidsters van oudere kinderen noemen dit wat vaker dan leidsters van jonge kinderen. Het is goed mogelijk dat hier opnieuw een rol speelt dat jongere kinderen wat meer 'onschuldig' seksueel getint gedrag mogen hebben maar dat oudere kinderen de waarden en normen moeten kennen. De leidsters beschrijven als bijkomend nadeel van het ontbreken van eenduidigheid dat zij het lastig vinden met ouders over seksualiteit te praten. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar vertelt hierover:

Op het moment dat je in je beleid er iets over hebt, kun je daar ook meer mee naar ouders toe. Dan kun je dat ook uitdragen denk ik. Dan kun je zeggen als het aan de orde is dat je merkt dat het op de groep speelt en dat wij er hier zo en zo mee om gaan en de reden daarvoor. Dan kun je kijken of ze dat thuis anders doen. Maar nu is het heel vaag allemaal. Dus ik vind het beleid toch wel belangrijk.

Toch kan eenduidigheid in een beleid volgens enkele leidsters ook lastige kanten met zich meebrengen. De indruk is dat deze leidsters goed beseffen dat er veel individuele verschillen in waarden en normen over seksualiteit zijn. Zo omschrijft een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar wat ook andere leidsters als knelpunt beschrijven:

We hebben weliswaar geen beleid op dit gebied. Maar zelfs al is dat er: een beleid op dit gebied blijft heel erg persoonsgebonden. De een kan het wel en de ander wil dat absoluut niet doen. En dat geldt denk ik ook voor de ouders. Dus ik denk dat het heel moeilijk is om in een beleid daarin een richtlijn te vinden waarbij je iedereen op één lijn krijgt. Maar als je er iets in het beleid over hebt staan kun je daarop in ieder geval teruggrijpen.

Een kleine groep leidsters meent dat het ontbreken van een pedagogisch kader een nadeel is omdat *iedere leidster voor zich moet uitzoeken hoe zij ermee omgaat*. Juist vanwege het ontbreken van een kader wordt er volgens hen ook niet over seksualiteit gesproken. Sommige leidsters vertellen dat het lijkt 'alsof seksualiteit niet bestaat terwijl iedereen ermee te maken krijgt'.

Opvallend is dat een kleine groep leidsters ook *voordelen* noemt van het ontbreken van een pedagogisch kader rond seksualiteit. Dit wordt vaker genoemd door leidsters van jongere kinderen. Ook hier lijken de leidsters zich bewust van individuele verschillen in waarden en normen. Een leidster van kinderen van nul tot vier jaar vertelt hierover:

Ik denk dat er wel voordelen aan zitten dat er geen beleid over is. Want het feit dat de kinderen verschillend zijn leidt ertoe dat ze ook verschillend zijn opvoed. En de één gaat daar anders mee om als een ander. Ik denk dat als je daar echt strikte afspraken over maakt, dan kan dat botsen. Dus is het wel goed dat je die ruimte hebt om er op je eigen manier mee om te gaan.

Communicatie binnen het team over seksualiteit

Het grootste deel van de leidsters vertelt dat er binnen het team *wel gecommuniceerd* wordt over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. Opvallend is wel dat er vooral overleg is over seksueel (getint) gedrag van kinderen dat de leidsters als negatief ervaren. Het lijkt alsof er in positieve zin weinig gesproken wordt over seksuele ontwikkeling en opvoeding. Een grote groep leidsters meent hierbij op *één lijn* te zitten met collega's. Een kleine groep leidsters vertelt juist *niet (altijd) op één lijn* te zitten met collega's. Slechts een kleine groep leidsters zegt *niet of nauwelijks te communiceren* over de seksuele ontwikkeling en opvoeding binnen het team. Een leidster van kinderen van nul tot vier jaar geeft hiervoor de volgende reden:

Nee, ik denk niet dat er veel over gepraat wordt. Het is een sluimerend onderwerp waarvan je denkt dat het niet voorkomt. Er wordt niet over gesproken. Het is toch een gevoelig onderwerp.

Een grote groep leidsters vertelt dat er binnen het team ook *informeel gecommuniceerd* wordt over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. De meeste leidsters doen dit door het *ad hoc* naar aanleiding van een concrete situatie of een incident met collega's te bespreken en te peilen wat de ander zou doen in dezelfde situatie. De indruk ontstaat opnieuw dat dit vooral gaat over grenzen die zij daarbij als opvoeder kunnen stellen. Ook is er een kleine groep leidsters van jonge kinderen die overlegt naar aanleiding van een anekdote of *grapje*. Dit gebeurt tussen het werk door bijvoorbeeld tijdens de pauze of 'in de wandelgangen'. Het lijkt alsof dit het onderwerp seksualiteit een beetje luchtiger moet maken om er zo over te kunnen praten. Een leidster van kinderen van nul tot vier jaar vertelt het volgende hierover:

Zodra er een incident voorkomt, dan hebben we het er inderdaad wel over. Dan is het: 'Wat ik nou weer zie!'. En dan moeten we er ook wel om lachen ja. Dan praten we er tussendoor wel over dat het best wel moeilijk is om daar een weg in te vinden. Van: 'Oh, hoe heb je het

opgelost?'. 'Nou zo.' 'Oh, ja, dat zou ik ook zo gedaan hebben'. Of: 'Nou, ik zou het iets anders gedaan hebben'.

Een wat kleinere groep leidsters vertelt dat er in *formele vorm* gecommuniceerd wordt. Zo geven leidsters het meest aan *tijdens vergaderingen* te praten over de seksuele ontwikkeling en opvoeding van kinderen. Een leidster van kinderen van nul tot vier jaar zegt hierover het volgende:

Je praat er wel over in de zin van als je iets gezien hebt: 'Hoe ga je daar dan mee om en straf je dat af of probeer je kinderen af te leiden?'. En dan merk je toch wel dat iedereen zichzelf meeneemt daarin en dat sommige mensen het echt lastig vinden om het daarover te hebben. En ja, dan proberen we wel in een teamvergadering te bespreken van: 'Joh, waar ben je bang voor?'.

Daarnaast vertelt een klein deel van de leidsters wel eens over de seksuele ontwikkeling en opvoeding te spreken met de *leidinggevende*. Meestal gebeurt dit als een leidster zelf of na overleg met naaste collega's niet weet hoe te handelen in een bepaalde situatie of bij een vermoeden van seksueel misbruik. Ook hier valt op dat dit gebeurt als er in negatieve zin iets over seksualiteit te bespreken is.

Deskundigheid over de seksuele ontwikkeling

De leidsters geven aan dat deskundigheid voor hen betekent dat zij voldoende kennis hebben of genoeg weten over het onderwerp. Een grote groep leidsters denkt *niet over (voldoende) deskundigheid* te beschikken. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar vertelt hierover het volgende:

Ik heb echt niet genoeg kennis hierover, nee. Het verbaast mij dat ze er zoveel mee bezig zijn. Ook al vrij jong. Ja, ik ben ook juist dit werk gaan doen omdat ik zo iets had van: 'Ik wil die doelgroep leren kennen'. Ik dacht het toch wel redelijk te kennen maar daar ben ik mezelf toch wel in tegengekomen.

Een bijna net zo grote groep leidsters denkt *voldoende kennis* te hebben over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. De meeste leidsters hechten overigens wel belang aan kennis over de seksuele ontwikkeling. Zij vinden het *noodzakelijk om kennis te hebben* van het onderwerp. Een leidster van kinderen van nul tot vier jaar vertelt hierover het volgende:

De eerste keer dat ik dat (masturberen) zag was ik heel erg verbaasd: dat dát kon! Dat kinderen dus blijkbaar in staat zijn tot een orgasme! Daar had ik nog nooit iets over gelezen. Ook niet in mijn opleiding. Je krijgt natuurlijk wel het een en ander over hygiëne en luiers verwisselen maar niet over de seksuele kant ervan. Terwijl het toch een belangrijk deel van de ontwikkeling is.

De leidsters rapporteren op *welke manieren* zij aan kennis over seksualiteit zijn gekomen. Zo vertelt een grote groep van alle leidsters *niets* (of heel weinig) over de seksuele ontwikkeling *tijdens de opleiding* te hebben meegekregen. Een wat kleinere groep leidsters heeft juist wel *'iets'* over de seksuele

ontwikkeling *in de opleiding* meegekregen. Zij vertellen erbij dat het vrij summiere informatie was over de seksuele ontwikkeling. Een leidster van kinderen van nul tot vier jaar geeft aan hoe dat ging:

In de opleiding kwam het zeker wel aan bod. Ja, dat was gewoon bij het vak 'Kinderverzorging en Opvoeding', daar kwam een hoofdstuk seksualiteit bij. Nou, ik kan me nog wel herinneren dat de strekking was dat je dus kinderen niet moet afwijzen en het gedrag af en toe wel kan afremmen, maar niet het kind zélf. Ja, dat zat er wel in.

Daarnaast zegt een grote groep leidsters *geen cursus of workshop* te hebben gevolgd over seksualiteit. Dit is vaker genoemd door leidsters van de kinderen uit de jongste leeftijdsgroep. We zien bij de paragraaf over opvoedingsondersteuning dat leidsters hieraan wel behoefte hebben om meer kennis te vergaren. Er is een heel kleine groep leidsters die wel kennis heeft opgedaan door het volgen van een *cursus of workshop* of door *boeken of tijdschriften* over seksualiteit te lezen. Een kleine groep leidsters vertelt gaandeweg *werkervaring* te hebben opgedaan doordat ze op de groep geconfronteerd zijn met seksueel getint gedrag van kinderen. Dit geldt vooral voor leidsters van kinderen van vier tot twaalf jaar. Daarnaast meldt een kleine groep *ervaring* met de seksuele ontwikkeling en opvoeding te hebben opgedaan *doordat zij zelf kinderen hebben*. Ook hier geldt dat dit vaker gezegd is door leidsters van kinderen uit de oudste leeftijdscategorie.

De invloed van ouders op het pedagogisch handelen

De meeste leidsters *maken een inschatting* van de *waarden en normen* van ouders over seksualiteit. Ook merkt een grote groep op dat deze *inschatting van invloed* is op haar pedagogisch handelen bij seksueel (getint) gedrag of vragen van kinderen. Opvallend is dat leidsters van kinderen tot vier jaar dit veel vaker aangeven dan leidsters van oudere kinderen. Een kleinere groep leidsters rapporteert dat hun inschatting van ouders *niet van invloed* is op haar pedagogisch handelen. Sommige leidsters van zowel jonge als oudere kinderen merken op dat zij de waarden en normen van de instelling handhaven. Er is overigens ook een groep leidsters die vertelt dat haar inschatting van ouders óók van invloed is als zij juist *niet* precies weet welke ideeën ouders hebben over seksualiteit. Dit zijn hoofdzakelijk leidsters van kinderen boven de vier jaar. Zij nemen in dat geval het zekere voor het onzekere en reageren behoudend op gedrag of vragen van kinderen. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar vertelt het volgende hierover:

Het vraagt van jou als pedagogisch medewerkster dat je altijd afstemt op wat je inschat of weet van ouders. Daar kun je best fout in zitten. Ik denk dat ik er om die reden wel heel voorzichtig in ben. Dus dat ik er eerder minder over seksualiteit vertel dan teveel aan de kinderen.

Leidsters vertellen dat zij soms weten hoe ouders over seksualiteit denken. Vaak weten zij dit niet omdat er niet over de seksuele ontwikkeling en opvoeding gesproken wordt. Als zij op deze waarden zicht hebben sluiten leidsters zoveel mogelijk hierop aan. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar zegt hierover het volgende:

Dat gesprekje met dat kind kon alleen maar zover gaan, omdat ik weet hoe de ouders van dat kind erover denken. Die zijn ook heel vrij en ik denk dat ze daar zelf ook wel antwoord op zouden geven. Dat houd je altijd in je achterhoofd: wat voor ouders zijn dit en zouden ze het wel prettig vinden als ik iets vertel? Want ik vind wel dat ik de vraag van een kind bij de overdracht moet kunnen melden aan de ouders. En hen dan ook moet vertellen zonder blikken of blozen wat ik heb geantwoord.

De meeste leidsters rapporteren daarnaast dat *ouders inspraak hebben* op het gebied van de seksuele opvoeding. Dit zijn vooral leidsters van de jonge kinderen. Ouders hebben volgens hen inspraak door mondeling overleg maar ook door deel te nemen aan de oudercommissie. De leidsters vinden inspraak van ouders overigens vanzelfsprekend en belangrijk om *samen met ouders* kinderen op te voeden. Ook hier geldt dat dit iets vaker gemeld is door leidsters van kinderen uit de jongste leeftijdsgroep. Overigens is er ook een groep leidsters die meldt dat ouders weliswaar inspraak hebben maar dat zowel zichzelf als de ouders (nog) niet met gedrag of vragen rondom seksualiteit geconfronteerd zijn. Een leidster van kinderen van twee tot vier jaar zegt hierover het volgende:

Ze hebben alle invloed maar het speelt nog niet zo! Dus ja, zoals over dat jongetje wat ik vertelde. Die ouders hebben gezegd van: 'Nou ja, maakt niet uit, laat maar gaan'. Maar als zij zeggen: 'Dat mag hij absoluut niet meer doen', dan mogen wij het ook absoluut niet meer toelaten.

Een kleinere groep leidsters merkt op dat ouders *een zekere mate* van inspraak hebben. Zo beschrijven zij dat niet alles wat ouders vragen kan worden uitgevoerd omdat de leidster ook rekening moet houden met de afspraken binnen het kinderdagverblijf, met collega's én de andere ouders. De indruk ontstaat dat het belang van het kind zelf hierbij nauwelijks genoemd wordt. Het valt daarnaast op dat leidsters die opmerken dat ouders een zekere inspraak hebben het vaak over fictieve situaties in plaats van dat zij concrete voorbeelden geven. Een leidster van kinderen van twee tot vier jaar beschrijft het als volgt:

Als we gaan zwemmen moeten alle kindjes wel wat aan. Omdat je niet weet wie er omheen zitten en het wel leuk vinden om te kijken. Daarvoor nemen we de kindjes in bescherming. Dus ik denk dat als een ouder zegt van: 'Ik wil dat mijn kindje wel bloot zwemt', dan denk ik niet dat de coördinator daarin meegaat. Maar je kunt ook niet zeggen: 'Het ene kind wel en het andere niet'. Dan wordt het veel te ingewikkeld.

Wanneer ouders inspraak hebben komt dit het vaakst tot uiting in de vorm van *afspraken* tussen de ouders en de leidster over de invulling van de seksuele opvoeding. Dit is vaker aangegeven door leidsters van kinderen uit de oudste leeftijdscategorie. De afspraken zijn niet bindend omdat tal van factoren de situatie op de groep en het kind waarover het gaat kunnen beïnvloeden. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar vertelt dan ook dat ze 'haar best doet maar geen garanties kan geven dat bepaald gedrag niet meer voorkomt'.

Opvallende punten in het pedagogisch beleid

Een grote groep professionele opvoeders werkt op de instelling zonder gezamenlijk pedagogisch kader voor de seksuele ontwikkeling en opvoeding. Dit betekent dat zowel in het beleidsplan als in de gezamenlijke werkwijze weinig aandacht is voor seksualiteit, lichamelijkheid en intimiteit. De meeste leidsters vinden dit een gemis. Zij denken dat een pedagogisch kader collega's, henzelf én ouders eenduidigheid kan bieden in de seksuele opvoeding. Daarnaast kan het een plaatsbepaling zijn voor waarden en normen waar leidsters én ouders zich in de instelling aan kunnen houden en die men op de kinderen kan overdragen. De indruk is dat de leidsters vooral behoefte hebben aan een kader voor de omgang met ongewenst seksueel getint gedrag van kinderen waarbij het begrenzen van dit gedrag centraal staat. Overigens lijkt het belang van de seksuele ontwikkeling in positieve zin minder prominent een rol te spelen. Opvallend is dat sommige leidsters juist geen kader over seksualiteit missen. Zij vertellen dat een kader ook juist te veel eenduidigheid kan geven waardoor de marge voor individuele verschillen van leidsters kleiner wordt. Het valt op dat juist deze leidsters vrij open zijn over seksualiteit en kinderen willen begeleiden hierbij en bang zijn hierin te worden beperkt door een beleid.

Bij een kleinere groep leidsters is er een pedagogisch kader in de vorm van een beleidsplan of werkwijze of allebei. De indruk is dat er vaker een kader is voor leidsters van oudere kinderen dan voor leidsters van kinderen tot vier jaar. Het beleidsplan is eerder overkoepelend terwijl de gezamenlijke werkwijze veel meer gericht is op praktische situaties. De afspraken gaan echter bij beide over grenzen herkennen en aangeven bij seksueel gedrag van kinderen. Deze grenzen lijken zeer sterk gekoppeld aan gemiddelde traditionele waarden en normen. Het vermoeden bestaat dat dit kader gekleurd is door angst voor een 'slechte naam' als instelling voor kinderopvang. Dat is niet vreemd omdat er in de media regelmatig negatieve aandacht is voor seksueel gedrag van kinderen in instellingen en scholen.

Daarnaast gaan de afspraken in het beleidsplan of de werkwijze vaak over de bescherming van kinderen tegen negatieve bedoelingen van derden. Zo is er de regel dat jonge kinderen niet bloot buiten spelen en er geen foto's van (half) naakte kinderen op de site van de opvang komen. Het lijkt erop dat bloot vooral functioneel moet zijn. Daarnaast valt op dat oudere kinderen minder bloot mogen zijn dan kinderen onder de vier jaar. Hierbij kan een rol spelen dat leidsters bij oudere kinderen minder toezicht hebben dan bij de kleintjes, dus meer regels hanteren. Daarnaast is de indruk dat leidsters seksueel gedrag van jonge kinderen nog als 'onschuldig' zien terwijl dit bij oudere kinderen gevoelens van gêne oproept.

Hoewel een pedagogisch kader vaak ontbreekt, wordt dit volgens leidsters soms gecompenseerd doordat er overleg is met collega's over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. Het overleg gebeurt zowel informeel als tijdens vergaderingen. De meeste leidsters zitten vaak wel op één lijn met collega's over de begeleiding van de seksuele ontwikkeling. Een flink deel van de leidsters denkt over onvoldoende kennis over de seksuele ontwikkeling en opvoeding te beschikken en beschouwt dit als een gemis. Er is daarnaast een wat kleinere groep leidsters die wel voldoende kennis heeft en dit ook belangrijk vindt voor haar handelen. Een groot deel van de leidsters mist het onderwerp seksuele ontwikkeling in de opleiding. Wel zeggen leidsters vaak gaandeweg kennis op te doen doordat zij moeder zijn en inmiddels langer werken in de kinderopvang.

De ouders van de kinderen in de opvang beïnvloeden het pedagogisch handelen van de leidsters op het gebied van seksualiteit. De leidsters vinden het heel belangrijk om samen met de ouders de seksuele

opvoeding te doen maar praten tegelijkertijd weinig over seksualiteit met hen. De leidsters houden rekening met ouders door hun norm zoveel mogelijk in te schatten en daarnaast de opvoedingsstijl van ouders over te nemen. De indruk is dat het onderwerp seksualiteit door zijn gevoelige karakter hier meer om vraagt dan andere onderwerpen in de opvoeding. De leidsters zijn dan ook vrij behoudend in de seksuele opvoeding. De leidsters maken daarnaast soms afspraken met ouders maar geven aan dat deze nooit bindend kunnen zijn omdat zij met meerdere kinderen én hun ouders te maken hebben.

6. De beleving van de seksuele opvoeding

In deze paragraaf komt aan bod hoe opvoeders de seksuele opvoeding beleven, in welke mate zij vragen of zorgen hebben over de seksuele ontwikkeling en opvoeding en in welke mate zij behoefte hebben aan opvoedingsondersteuning.

De tevredenheid over hun rol als opvoeder

Beide groepen vertellen overwegend tevreden te zijn over hun rol als opvoeder. Vaak maken de geïnterviewden wel een zelfkritische indruk. Als moeders zeggen tevreden te zijn, vertellen zij vaak ook direct waarover zij minder tevreden zijn. Hierbij valt op dat hoe ouder hun kind is, hoe minder vaak moeders zeggen tevreden te zijn over de opvoeding. Wellicht komt dit doordat deze moeders door de tijd heen meer negatieve opvoedingservaringen hebben opgedaan. Een andere mogelijke verklaring is dat het kind naarmate het ouder wordt moeilijker gedrag vertoont, wat meer inzet vraagt van de opvoeder. De opvoeders geven over het algemeen niet veel redenen voor hun *tevredenheid* aan. Zij komen vaak wat bescheiden over. Slechts een kleine groep opvoeders vertelt ontevreden te zijn. De opvoeders omschrijven de mate van hun tevredenheid aan de hand van verschillende kenmerken zoals (opvoedings-)vaardigheden, hun karakter of het contact met het kind.

Moeders geven het vaakst aan dat zij tevreden zijn met *het resultaat*. Zij bedoelen hiermee dat het kind bijvoorbeeld leuk en lief is en het gedrag geen problemen oproept. De opvoeding verloopt in hun ogen hierdoor vrij gemakkelijk en daarom kunnen zij tevreden zijn. De leidsters zeggen in tegenstelling tot de moeders geen enkele keer hun tevredenheid over de opvoeding op deze manier af te meten.

Een kleine groep opvoeders zegt tevreden te zijn omdat het *contact* met het kind of de kinderen goed is. Zij vertellen bijvoorbeeld dat ze een kind goed aanvoelen wat het opvoeden ten goede komt.

Ook zeggen opvoeders tevreden te zijn omdat zij beschikken over de juiste *vaardigheden*. Een kleine groep moeders zegt dit en een wat grotere groep leidsters. Zij geven bijvoorbeeld aan dat de opvoeding 'hen goed af gaat'. Ervaring lijkt hierbij een rol te spelen. Een vaardigheid waar veel opvoeders tevreden over zijn is het stellen van grenzen. Ten slotte zegt een kleine groep opvoeders tevreden te zijn met haar rol als opvoeder omdat zij beschikt over *karaktertrekken* die de opvoeding ten goede komen. Zo geven deze opvoeders bijvoorbeeld aan kalm, geduldig en eerlijk te zijn.

De opvoeders geven verschillende redenen aan voor hun *ontevredenheid*. Een kleine groep opvoeders zegt wel eens ontevreden te zijn over de eigen *opvoedingsvaardigheden*. Deze opvoeders vinden bijvoorbeeld dat zij soms niet consequent genoeg zijn of juist te streng. Een leidster van kinderen tot vier jaar zegt het volgende:

Ik ben niet altijd even consequent, denk ik. Terwijl ik dat juist heel belangrijk vind. Misschien dat daarom juist die momenten waarop ik dat niet ben mij ook extra bijblijven. Dan moeten ze eerst de melk opdrinken voordat ze een broodje met zoetheid krijgen. En dan ja, de kleintjes die drinken vaak wat slechter of die drinken maar een halve beker. En dan vind ik eigenlijk dat ik dat moet volhouden want de oudere kinderen moeten ook die beker leeg. En dan denk ik op een gegeven moment toch van: 'Nou ja, toe maar, je moet ook eten, kind'. Dus dan geef ik het toch maar, weet je wel.

Een kleine groep opvoeders zegt wel eens ontevreden te zijn over bepaalde *karakters trekken*. Zo vertellen zij bijvoorbeeld dat zij zichzelf tekort vinden schieten als opvoeder wanneer zij ongeduldig, onvoldoende aandachtig of juist te lief zijn. Wat opvalt is dat vooral leidsters van de jongste leeftijdsgroep kinderen dit zeggen. Zij vertellen vooral vaak dat zij (soms) wat meer geduld zouden mogen hebben.

Een kleine groep opvoeders geeft aan *nog veel te moeten leren* en daarom (wel eens) ontevreden te zijn. Zo vertelt een moeder van een dochter van drie jaar:

Ik vind het soms best lastig om opvoeder te zijn omdat je het dan fout doet. Vooral bij een eerste kind vind ik het heel zwaar om de opvoeding in praktijk te brengen. Omdat er geen school bestaat voor een ouder. En je moet het daarmee doen en je gaat wat lezen, maar door de ervaring word je er wijzer mee. En dan vind ik het voor mijn dochter, als oudste kind, wel eens veel. Dat weet je dan niet van tevoren. Het is soms echt zoeken en dat vind ik niet altijd leuk, dat vind ik lastig.

6.1 De ervaring van opvoeders met de seksuele opvoeding

Over het algemeen valt op dat opvoeders diverse aspecten van de seksuele opvoeding heel verschillend beleven. Zo zijn er opvoeders die het gemakkelijk vinden om te praten met een kind over seksualiteit, maar het vervolgens moeilijk vinden om te bepalen welke grenzen zij kunnen stellen aan seksueel getint gedrag. Overigens komt ook naar voren dat een deel van de geïnterviewden overwegend positief of juist overwegend negatief is. Opvoeders die de seksuele opvoeding als positief beleven lijken vooral grip te hebben op een situatie doordat zij grenzen kunnen stellen aan het seksueel getinte gedrag van een kind. Een negatieve beleving van de seksuele opvoeding lijkt dan ook gerelateerd te zijn aan een gebrek aan kennis en een gevoel van onzekerheid.

Een vrij grote groep moeders vertelt de seksuele opvoeding als negatief te beleven. Deze moeders lijken graag hun verhaal kwijt te willen. De indruk is dat zij hierbij op zoek zijn naar bevestiging en/of feedback. De leidsters lijken minder dan moeders geneigd te zijn om te spreken over negatieve ervaringen. Wel blijken de leidsters over de seksuele ontwikkeling en opvoeding allerlei vragen te hebben. Een kleine groep moeders zegt de seksuele opvoeding juist leuk te vinden. Een moeder met een dochter van vijf jaar zegt hierover het volgende:

Ik vind het vaak wel leuk juist eigenlijk, ha ha, ja. En als ik haar dan hoor zeggen van: 'Ik heb al m'n eitjes al en jij nog niet je zaadjes', wat ik dan drie weken ervoor heb verteld, dan denk ik van: 'Oh, dat is zo grappig!'. Dat heeft ze heel goed opgevangen. En dat dan helemaal iets beklijft en dat komt dan een keertje terug. Het is meer dat ik het leuk vind om er ook op in te gaan en de dingen uit te leggen dan dat ik het moeilijk vind.

Overigens zegt een redelijk grote groep leidsters de seksuele opvoeding *in de loop der tijd* gemakkelijker te zijn gaan vinden. Vooral leidsters van de jongste groep kinderen merken dit op. De indruk is seksueel getint gedrag in deze fase opvoedingsvaardigheden vraagt die relatief gemakkelijk eigen gemaakt kunnen worden door routine.

Gemakkelijke aspecten van de seksuele opvoeding

Een grote groep moeders zegt de seksuele opvoeding gemakkelijk te vinden omdat seksualiteit 'nog niet zo speelt'. Een moeder met een zoon van één jaar zegt bijvoorbeeld:

We doen er gewoon niet spastisch over. Soms zit mijn zoon aan mijn borsten onder de douche of raakt even de piemel van zijn vader aan. We vinden dat heel gewoon en reageren daar eigenlijk niet echt op. Dat is volgens mij het beste. Ik denk dat je een kind dan ook meegeeft dat het gewoon is. Maar ja, hij is nog zo klein dat het nog niet echt speelt.

De moeders vertellen soms dat zij verwachten dat het pas moeilijk wordt als een kind in de *puberteit* komt. Van de leidsters geeft slechts een kleine groep dit aan. De indruk is dat juist moeders dit zo formuleren omdat zij de eerste opvoeder van hun kind zijn en meer vooruit kijken. De leidsters maken de kinderen boven de vier en boven de twaalf jaar niet meer mee.

Tabel 6.1 De beleving van de seksuele opvoeding

Beleving seksuele opvoeding	Moeders 0-4 n=17		Moeders 4-8 n=17		Moeders 8-12 n=17		Leidsters 0-4 n=27	Leidsters 4-12 n=23
	M	J	M	J	M	J		
Wat vindt de opvoeder gemakkelijk?								
Praten met kinderen over seksualiteit, uitleg geven	1	2	1	3	4	3	14	12
Interesse voor het lichaam van volwassenen	0	1	0	1	0	0	12	2
Wat vindt de opvoeder moeilijk?								
Hoe iets te vertellen	3	5	5	4	1	4	16	4
Wat te vertellen	2	2	4	2	3	4	10	10
Welke grenzen te trekken (gedrag)	1	4	5	3	2	1	15	5
Woordkeuze seksualiteit, geslachtsdelen	1	0	1	1	2	1	6	3
Overig								
Moeite met vertellen privé-zaken, schaamte	2	1	2	3	3	4	-	-
Moeite met voorlichting misbruik	2	2	0	4	3	1	4	3
Moeite met (grote) hoeveelheid kennis kinderen	2	1	1	1	1	1	1	6

Een grote groep opvoeders vertelt de seksuele opvoeding gemakkelijk te vinden *omdat deze vanzelf gaat*. Zij staan er niet zo bij stil en doen gewoon wat zij denken dat goed is. Vooral de leidsters van de jongste groep kinderen merken ook op dat de seksuele opvoeding vanzelf gaat. Deze groep vindt het volgens hen vaak onschuldige seksueel getinte gedrag van kinderen gemakkelijk om op te reageren als opvoeder. Een leidster van kinderen tot vier jaar verwoordt dit als volgt:

Nee, ik vind de seksuele ontwikkeling niet moeilijk. Vooral omdat ik weet dat die kinderen het gewoon zonder verdere bedoelingen doen. En dat ze het gewoon aan het ontdekken zijn. Ik bedoel: net als dat ze als baby zijnde hun handen ontdekken, ontdekken ze dat ook. En dat ontdekken ze dus als ze kunnen zitten en als ik ze verschoond heb en als ik ze bij wijze van spreken omgekleed heb, of uit bad haal of wat dan ook.

De opvoeders geven ook meer specifiek aan wat zij gemakkelijk vinden in de seksuele opvoeding. Een grote groep vertelt het *praten over seksualiteit en uitleg daarover geven* gemakkelijk te vinden. Vooral leidsters zeggen dit. Het vermoeden is dat dit vaak gesprekjes zijn over meer gemakkelijke onderwerpen binnen seksualiteit. Ook lijkt het of de gesprekjes soms bewust gemakkelijk worden gehouden door niet op alles in te gaan. Bij de moeders valt op dat vooral moeders met een kind in de oudste leeftijdsgroep praten over seksualiteit gemakkelijk vinden. De moeders praten met deze kinderen vooral over waarden en normen rond seksualiteit.

De opvoeders vertellen ook dat zij het gemakkelijk vinden als een kind *interesse toont voor het lichaam van de opvoeder*. Vooral leidsters van kinderen tot vier jaar merken dit op. De moeders zeggen dit nauwelijks. Wellicht komt dit doordat het voor leidsters meer een item is dan voor moeders omdat zij niet te maken hebben met hun eigen kind. Zij zullen meer voor zichzelf en tegenover ouders moeten bepalen hoe zij met dergelijke aandacht omgaan. De leidsters voegen er soms wel aan toe dat ze de interesse prima vinden omdat ze er gewend aan zijn geraakt. Wel vertellen zij soms dat zij het bijvoorbeeld gênant vinden als kinderen in hun shirt kijken in het bijzijn van de ouders.

Moeilijke aspecten van de seksuele opvoeding

Een grote groep geïnterviewden vertelt moeite te hebben met *haar rol als opvoeder*. Deze opvoeders twijfelen bijvoorbeeld over de manier waarop zij de seksuele opvoeding aanpakken. De indruk is dat meer opvoeders aan hun rol in de seksuele opvoeding twijfelen dan die in de algemene opvoeding. Dit lijkt gesteund te worden doordat opvoeders in de algemene opvoeding vrij bewust aangeven een breed scala aan opvoedingsvaardigheden in te zetten, terwijl dit bij de seksuele opvoeding vrij beperkt is. Leidsters merken daarnaast overigens vaker dan moeders op moeite te hebben met hun rol als (seksueel) opvoeder. De meerderheid van de leidsters zegt dit. Een leidster van kinderen van nul tot vier jaar beschrijft dit als volgt:

Als je in het begin de luier opendoet en ze grijpen naar de geslachtsorganen dan denk ik: 'Wat is nou wijs om te doen op dat moment?'. Ik weet natuurlijk zelf wel dat ik niet die handen weg moet doen, maar wat nou het beste is om te doen?

Sommige opvoeders geven aan dat zij de seksuele opvoeding op bepaalde momenten moeilijk vinden omdat zij hierover en over de seksuele ontwikkeling een *gebrek aan kennis* ervaren. Zo zeggen moeders wel eens erg te zijn verrast door seksueel getint gedrag of vragen van hun kind. Zij vertellen bijvoorbeeld dat zij niet hadden voorzien dat hun kind op al 'doktertje' speelt of masturbeert. Een moeder vertelt een beetje te zijn overvallen door een vraag van haar zoon van vijf jaar:

Hij heeft daar een paar maanden geleden echt vragen over zitten stellen, van: 'Hoe werkt dat dan en waar komt die baby er dan in?'. Dat was echt een groot vraagstuk. Op dat moment had ik het gevoel dat ik echt totaal onvoorbereid was. Ik dacht echt: 'Oh, oké. Nou ja, goed'. Ja, ik weet niet.'

De opvoeders vinden het lastig in te schatten wat en hóe zij over seksualiteit aan kinderen kunnen vertellen, welke grenzen zij moeten stellen aan seksueel getint gedrag en welke woorden zij rondom seksualiteit kunnen gebruiken. Een grote groep opvoeders vindt het vooral moeilijk om te bepalen *hóe zij iets moet vertellen* over seksualiteit of daaraan gerelateerde onderwerpen. Zij vragen zich bijvoorbeeld af hoe concreet (realistisch) zij iets kunnen uitleggen. Moeders geven daarnaast aan dat zij het lastig vinden om een juiste balans te vinden tussen het geven van informatie over de positieve kanten van seksualiteit en over grenzen en de gevaren ervan. Bij de leidsters zien we dat vooral leidsters van kinderen tot vier jaar weten niet goed hoe ze iets moeten vertellen. Zij zeggen bijvoorbeeld niet goed te weten op welke manier zij goed uitleg kunnen geven over bevruchting en geboorte. Een leidster van kinderen tot vier jaar vertelt het volgende:

Ik wil nooit liegen tegen een kind. Ik ga niet zeggen dat de ooievaar het kindje gebracht heeft. Dus dan zal ik toch een manier moeten vinden om het op een eerlijke manier duidelijk te maken. Maar toch niet dat het kind helemaal in shock is van: 'Oh mijn God, piemels en vagina's en wat?'. Ha ha. Dus dan gaat het meer over: 'Goh, hoe verwoord je dat op een juiste manier? Is het aan mij?'. Maar goed, je kan het kind ook niet altijd maar afschepen met: 'Vraag maar aan papa en mama'.'

Ook vindt een grote groep geïnterviewden het moeilijk om een inschatting te maken *wát te vertellen over seksualiteit* of daaraan gerelateerde onderwerpen. Daarbij vragen zij zich vooral af welke onderwerpen een kind aankan en of hun informatie goed aansluit op de beleavingswereld van een kind. De opvoeders vragen zich af wat een kind in elke leeftijdsfase zou moeten weten over seksualiteit. Zij lijken vrij snel te denken dat de informatie voor kinderen te veel is. De indruk is dat de hoeveelheid informatie die kinderen krijgen vrij klein is. Het vermoeden is dat de gevoelens van schaamte van de opvoeders hierbij een grotere rol spelen dan de leeftijd van het kind.

Een grote groep opvoeders vindt het moeilijk om te *bepalen welke grenzen zij moet stellen aan seksueel getint gedrag*. Vooral moeders van een kind jonger dan acht jaar en leidsters van de jongste groep kinderen geven dit aan. We zagen eerder dat juist deze groep ook het vaakst wordt geconfronteerd met seksueel getint gedrag als het onderzoeken van het (eigen) lichaam en masturbatie. Bij dit seksueel getinte gedrag geven de opvoeders regelmatig aan niet goed te weten hoe zij hierop kunnen reageren. Een moeder van een zoon van vier jaar vertelt het volgende:

Ja, ik weet niet. Soms denk ik: 'Zijn we daar soms iets te laconiek in?'. Dat is het enige. Dat ik dat wel eens zou willen toetsen hoe andere mensen dat doen. (...) Moeten we er meer grenzen aan stellen? Dat is het enige dat ik mij soms wel eens afvraag: 'Moet ik onze zoon gewoon ongegeneerd bij onze dochter naar binnen laten kijken?'. Kan dat op deze leeftijd? Of is dat eigenlijk 'not done'?'. Dat weet ik niet.

Een kleine groep geïnterviewden zegt moeite te hebben met de *woordkeuze rond seksualiteit*. Vooral voor de vrouwelijke geslachtsdelen zijn opvoeders zoekende naar een geschikt woord. Sommige leidsters van de jongste groep kinderen vertellen moeite te hebben met de benamingen van de

geslachtsdelen die sommige kinderen van huis uit meekrijgen. Een moeder van een dochter van twaalf jaar vertelt over haar moeite met de benaming het volgende:

Het is heel gek maar ik heb absoluut geen moeite met het woord piemel. Het is echt jammer dat het er niet een soortgelijk woord is voor vrouwen. Sommige mensen noemen het 'doos' bijvoorbeeld. En dat vind ik ook geen prettig woord. Dus, dan hebben we het toch meestal hier over vagina. Dan weet iedereen toch wat dat betekent. Ja, soms noem ik het misschien toch ook wel eens een keer plassertje.

Er zijn nog wat overige zaken waar opvoeders moeite mee hebben. De moeders zeggen het vaakst dat zij aanlopen tegen *persoonlijke grenzen bij wat zij kunnen en willen vertellen*. Bij bepaalde onderwerpen vertellen zij schaamtegevoelens te ervaren. Ook geven zij aan dat zij een kind van alles over seksualiteit willen uitleggen maar dat hun eigen seksleven privé is. De leidsters zeggen dit niet. Vermoedelijk is de grens tussen werk en privé al veel vanzelfsprekender. Een groep opvoeders vertelt moeite te hebben met *voorlichting over seksueel misbruik*. De moeders willen het kind wel voorlichten maar niet bang maken. De leidsters weten niet goed hoe ze met signalen van misbruik om moeten gaan. Zij vinden het moeilijk om hierover te spreken met de ouders of weten niet goed wat zij tegen een kind kunnen zeggen. Een kleine groep opvoeders vertelt moeite te hebben met de *hoeveelheid kennis van kinderen* over seksualiteit. Zij vermoeden dat kinderen in hun ogen veel te vroeg informatie opdoen waarvoor zij nog te jong zijn, bijvoorbeeld door televisie te kijken.

De leidsters brengen nog een aantal lastige punten naar voren over de werkwijze rond de seksuele opvoeding. Een grote groep leidsters vindt het moeilijk om in te schatten *wat zij een kind kunnen vertellen en welk gedrag zij kunnen tolereren* als leidster. Zij vragen zich daarbij vooral af wat de grenzen zijn binnen de kinderopvang. De meeste leidsters zien de seksuele opvoeding ook in eerste instantie als de verantwoordelijkheid van de ouders. De indruk is dat het door deze zaken moeilijk kan zijn voor leidsters om dergelijke inschattingen te maken. Een leidster van kinderen vanaf vier jaar geeft dit als volgt aan:

Maar ik vind het ook heel moeilijk. Het is een moeilijk onderwerp. Want: hoeveel vertel je en wat vertel je niet? Wat mag je bijvoorbeeld vertellen van de instelling? En wat doe je als ouders komen zeggen: 'Ik wil niet dat mijn dochter weet hoe kinderen geboren worden'. Wat doe je dan? Dat is mij niet overkomen, maar dat kan natuurlijk wel gebeuren. Dat is een dilemma: wat wel en wat niet.

Een kleine groep leidsters zegt zich ongemakkelijk te voelen *wanneer een kind interesse toont voor het lichaam van de leidster*. Sommige leidsters vinden dit altijd onprettig, terwijl anderen dit op specifieke momenten vervelend vinden, bijvoorbeeld wanneer ouders binnenlopen.

6.2 Vragen en zorgen over de seksuele ontwikkeling en opvoeding

Opvoeders hebben in meerdere mate vragen en in mindere mate zorgen over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. De indruk is dat de meeste vragen gerelateerd zijn aan de behoefte aan een kader voor gemiddeld seksueel getint gedrag en vragen van kinderen. De opvoeders vragen zich daarbij vooral af

wat 'normaal' is in die ontwikkeling en hoe zij daar adequaat op kunnen reageren. Een moeder van een zoon van vijf jaar vertelt het volgende:

Ik weet nog dat toen ik het gevoel had dat hij nogal veel aan zijn piemeltje zat, ik me afvroeg: 'Is dat normaal of bovenmatig?'. Als ik dat echt extreem zou vinden had ik er wel wat over gezocht, maar zo lang duurde het nu ook weer niet. Dus was het kennelijk normaal voor me.

Opvallend is dat de vraag naar wat gemiddeld is bij de algemene ontwikkeling van het kind nauwelijks een thema lijkt. De indruk is dat de opvoeders minder kennis hebben over de seksuele ontwikkeling dan over de algemene ontwikkeling. Ook lijkt de angst voor afwijkend seksueel getint gedrag hierbij een rol te spelen. Zorgen hangen vooral samen met de angst dat een kind een negatieve seksuele ervaring opdoet.

Soort vragen

Een grote groep opvoeders heeft *geen vragen* over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. Een deel van deze groep vertelt dat seksualiteit volgens hen nog niet speelt. Een wat minder grote groep opvoeders heeft *wel vragen*. Als we de groepen vergelijken valt op dat de moeders dit vaker aangeven dan de leidsters. De vraag die hier het vaakst naar voren komt gaat over wat gemiddeld seksueel getint gedrag is en welke vragen kinderen kunnen stellen op welke leeftijd. Een leidster van kinderen van één tot vier jaar vraagt zich bijvoorbeeld het volgende af:

Nou, ik heb inderdaad meegemaakt dat het kindje dan ging rijden op een kussen. Ik heb daarna nooit meer meegemaakt dat het zo'n heftige vorm kon hebben. Dus ik ben wel benieuwd of dat nou normaal is. Want het grappige is, dat het kindje dat mijn collega toen 'betrapte' om het maar zo te noemen, daar gingen de ouders toen van scheiden. Dus het was daar thuis ook best wel spannend. Dus ik vraag me toch af: 'Hoe zit dat? Wanneer doen kinderen dat? Is het heel jong dat ze die gevoelens ontdekken?'. Ja, daar ben ik ook wel benieuwd naar.

Een grote groep opvoeders zegt *geen vragen* te hebben over de *seksuele opvoeding*. De minderheid van de opvoeders zegt *wel vragen* te hebben over de seksuele opvoeding. Opvallend is dat alle opvoeders toch veel en vaak meerdere voorbeelden geven van vragen die zij hebben, óók opvoeders die in eerste instantie zeggen geen vragen te hebben. Het vermoeden is dat de opvoeders zich niet altijd bewust zijn van de vragen maar tijdens het interview toch tegen vragen aanlopen.

Een grote groep opvoeders vraagt zich af *wat zij kinderen kan vertellen* over seksualiteit én *hoe en wanneer*. Deze vraag lijkt voor de opvoeders een lastig item te zijn. Ook bij de paragraaf over de beleving van de seksuele opvoeding komt naar voren dat opvoeders het lastig vinden om in te schatten wat zij kunnen vertellen aan een kind. De moeders vragen zich dit vaker af dan de leidsters. Dit komt wellicht doordat de moeders de seksuele opvoeding zien als hun primaire verantwoordelijkheid, zoals we zien in de paragraaf over de taak van de seksuele opvoeding. Het is te verwachten dat moeders daardoor meer dan leidsters bezig zullen zijn met de invulling van de seksuele opvoeding. Bij de moeders valt op dat naarmate het kind ouder wordt, zij zich minder vaak lijken af te vragen welke

informatie over seksualiteit zij op welke wijze kunnen geven. Wellicht dat naarmate een kind ouder is de moeders beter kunnen voorzien welke informatie een kind aankan. Een moeder van een zoon van acht maanden vraagt zich af wanneer ze meer kan vertellen over seksualiteit:

Ja, ik denk toch dat ik meer kan vertellen als hij een jaar of acht is? Ik weet het eigenlijk niet. Seksualiteit zit natuurlijk overal in dus het speelt nu ook al, maar toch. Ik denk dat hij er dan misschien meer mee bezig is? Het is wel lastig te weten wanneer je met iets moet beginnen vind ik. Wat op welke leeftijd? Hoe je het simpel kan houden en toch eerlijk?

De vraag die voor moeders op de tweede plaats komt is *hoe zij hun kind weerbaar kunnen maken* tegen het risico dat een kind loopt wanneer het buiten het zicht van de opvoeder verkeert. Daarbij speelt vooral de vraag op welke leeftijd zij dit kunnen doen. De leidsters zeggen niet dat zij dit zich afvragen. Dit kan komen door het verschil tussen een situatie thuis en in de opvang. De leidsters op de opvang zijn bijvoorbeeld verplicht om (zoveel mogelijk) toezicht te houden op de kinderen. De moeders laten hun kind soms echter zonder toezicht buiten spelen. Dit maakt dat zij zich eerder zorgen moeten maken over risico's op straat en daarmee ook over de weerbaarheid van hun kind hiertegen. Vooral moeders met een kind onder de acht jaar vragen zich dit af. Dit ligt voor de hand omdat moeders met een kind in deze leeftijdsgroep voor het eerst zullen meemaken dat het kind alleen buiten gaat spelen. Ook kan het een rol spelen dat de moeders bij een ouder kind meer informatie geven, zonder de angst te hebben het kind bang te maken. Een moeder van een dochter van bijna vier jaar vertelt het volgende:

Nou ja, ik vraag me wel af hoe je kinderen weerbaar maakt. Weerbaar dat er niet iets met je gebeurt wat je niet zou willen. Je moet ze ook niet een angst voor de hele mensheid aanjagen, dus meer algemeen ook hoor: hoe ga je om met vreemden en waar trek je grenzen?

Een redelijk grote groep opvoeders vraagt zich af *welke grenzen ze moet trekken* bij seksueel getint gedrag. Daarbij vragen de opvoeders zich ook af *wanneer* die grens getrokken kan worden. Deze vraag lijkt voort te komen uit de voornaamste vraag van opvoeders over wat 'gemiddeld' is in de seksuele ontwikkeling. De indruk is dat opvoeders niet goed weten welk gedrag zij op welke leeftijd kunnen verwachten. Zij kunnen daardoor wellicht ook minder goed anticiperen op het moment dat zij grenzen aan seksueel getint gedrag kunnen stellen. Een leidster van kinderen van twee tot vier jaar vraagt zich het volgende af:

Er was een jongetje dat steeds aan zijn piemel zat. Hij deed dat tussen zijn derde en vierde jaar. Echt een jaar lang eraan zitten en ik weet niet wat hij ermee deed, maar het was af en toe echt knalrood, dus het was niet helemaal goed. Maar het is wel moeilijk, want moet je dan zeggen van: 'Het mag of het mag niet?' of: 'Laat je broek nou maar aan'.

Een wat kleinere groep opvoeders wil graag weten hoe zij een kind *waarden en normen* mee kunnen geven zonder dat de eigenheid van een kind aangetast wordt. Dit is een vraag die vooral bij moeders van een kind in de jongste leeftijdscategorie speelt. We zagen al eerder dat de overdracht van waarden

en normen binnen de seksuele opvoeding een belangrijke plaats inneemt. De indruk ontstaat nu dat moeders het kind wel de ruimte willen geven om ontdekkingen te doen maar ook druk van buitenaf voelen om waarden en normen mee te geven.

Een kleine groep opvoeders heeft een vraag over *hygiënische aspecten* van de seksuele opvoeding. Een moeder van een zoon van twee jaar verwoordt dit als volgt:

Ik vroeg me wel laatst af of dat voorhuidje niet te nauw is. Of we dat nu al moeten oefenen. Ik weet gewoon niet hoe het eruit kan zien en of dat zo hoort. Je krijgt daar niet vanzelf informatie over bij het consultatiebureau.

De meeste opvoeders geven aan (nog) *geen zorgen* te hebben. Een redelijk grote groep moeders zegt *nog geen zorgen* te hebben maar deze *in de toekomst* wel te verwachten. Een deel van deze moeders geeft ook expliciet aan op welk vlak deze zorgen te verwachten. Een kleine groep opvoeders zegt wel zorgen te hebben. Wanneer opvoeders bezorgd zijn maken zij zich bijvoorbeeld ongerust over eventuele negatieve (seksuele) ervaringen van een kind. De opvoeders geven aan waarover zij zich zorgen maken of waarover zij verwachten zorgen te zullen hebben: seksueel misbruik, de weerbaarheid van een kind, specifiek seksueel getint gedrag van een kind en wat er kan gebeuren wanneer een kind buiten hun toezicht is. Er zijn verschillen te zien tussen moeders en leidsters. Zo geven leidsters vaker aan zorgen te hebben over seksueel misbruik dan moeders.

Soort zorgen

Een kleine groep opvoeders zegt zich (wel eens) zorgen te maken over *seksueel misbruik* van een kind. Vooral leidsters van kinderen in de jongste leeftijdscategorie zeggen dit. De zorgen van de leidsters zijn van een andere aard dan die van de moeders. Als leidsters zich zorgen maken over seksueel misbruik is dit meestal wanneer zij signalen van misbruik waarnemen of denken waar te nemen. Een leidster van kinderen tot vier zegt hierover het volgende:

Ja, ik maak me wel eens zorgen. Als een kind heel erg gepreoccupeerd is op zijn eigen lichaamsdeel. Dat kan zijn van: 'Als ik op de aankleedtafel lig dan doet papa mij altijd pijn.' Dan gaat er wel gelijk even een klein alarmbelletje rinkelen. Dat bespreek je dan wel met elkaar zo van: 'Joh, houd die eens even wat meer in de gaten want hij zei vanmorgen nou zoiets raars tegen mij.'

De moeders die wat zorgen hebben over seksueel misbruik, geven aan bang te zijn dat hun kind iets naars overkomt. Soms vinden zij het lastig in te schatten welke mensen in de omgeving van hun kind ze kunnen vertrouwen.

Daarnaast zegt alleen een kleine groep moeders zich wel eens zorgen te maken over de *weerbaarheid van een kind*. De zorgen hierover gaan wat verder dan de vraag hoe zij een kind weerbaar kunnen maken. Deze moeders vinden hun kind niet weerbaar genoeg en zijn bang dat het kind hierdoor sneller negatieve ervaringen op zou kunnen doen, bijvoorbeeld bij seksueel getint spel. Zij vragen zich ook af wat zij kunnen doen om hun kind meer weerbaar te maken. Een moeder van een zoon van vijf jaar vertelt hierover het volgende:

Hij is niet zo heel assertief en dat mag hij wel wat meer zijn. (...) Ik maak me er nog niet echt zorgen om, maar ik vind wel dat het iets is wat op een gegeven moment wel een beetje mag veranderen, dat hij wel wat sterker daarin wordt. Hij heeft dan nu net dat ze in de klas 'Stop, ho!' moeten zeggen als er iets gebeurt wat ze niet willen. En dat weet hij dan wel goed en hij gaat ook rustig naar de juf als hij iets echt niet leuk vindt. Toch is hij in spel met andere kinderen niet zo dominant zeg maar, het zou hem wel kunnen overkomen.

Een kleine groep opvoeders maakt zich zorgen over *seksueel getint gedrag* van een kind. Vooral leidsters geven dit aan. Het vaakst maken zij zich zorgen wanneer een kind naar hun idee erg vaak of langdurig masturbeert of de eigen geslachtsdelen aanraakt. Zij vragen zich af of het gedrag 'normaal' is. Een leidster van kinderen tot vier jaar vertelt het volgende:

Ik heb me een half jaartje geleden weleens zorgen gemaakt over een jongetje dat altijd masturbeerde. Dat kind ging de hele dag door met zichzelf en op de groep. Hij ging gewoon door terwijl de kinderen speelden op de groep. Dat vind ik niet prettig. Ik kon hem wel voor eventjes afleiden, maar dan ging hij gewoon weer verder.

Een kleine groep moeders zegt zich zorgen te maken wanneer een *kind alleen op straat* speelt of over straat 'gaat' (of zorgen hierover te verwachten in de toekomst). Moeders van een kind tussen de vier en acht jaar zeggen dit het vaakst. De indruk is dat dit komt doordat deze kinderen in een fase zijn dat zij wat zelfstandiger worden. Een moeder van een dochter van vijf jaar vertelt over haar zorgen:

Ja, ik maak me dus wel zorgen om de maatschappij: dat ze niet eens alleen over straat kan fietsen. Met verkrachters, aanranders. (...) Ja, je moet haar toch op een gegeven moment een beetje loslaten. Dat is meer iets voor de toekomst, dan dat ik me nu zorgen maak over de seksuele opvoeding of zo. Ja, met vriendjes denk ik wel dat we haar zo goed kunnen opvoeden dat het in goede banen geleid wordt, zeg maar. Maar het element dat je niet onder controle hebt, dat vind ik dan wat enger.

Voor de leidsters lijken zorgen over het alleen over straat gaan van kinderen geen issue te zijn. Dit is goed te verklaren doordat deze zorg minder op hun opvoedsituatie van toepassing is.

Opvallende punten in de beleving van de opvoeding

De opvoeders vinden het belangrijk de seksuele ontwikkeling goed te begeleiden maar voelen zich tegelijkertijd in enige mate onzeker hierover. Zij proberen een balans te vinden tussen het meegeven van de plezierige kanten van seksualiteit en de mogelijke gevaren ervan. De meerderheid van de opvoeders is tevreden over haar rol als opvoeder in de algemene opvoeding. We hebben echter te maken met een vrij kritische groep opvoeders. Ook als zij tevreden zijn over hun rol in de opvoeding noemen zij punten van ontevredenheid. De geïnterviewden zijn daarnaast kritisch over hun rol in de seksuele opvoeding. Zij vragen zich bijvoorbeeld af of zij de seksuele opvoeding op de juiste manier aanpakken en lijken zoekende hiernaar.

De seksuele opvoeding heeft voor opvoeders vanzelfsprekend gemakkelijke en moeilijke kanten. Het ervaren van voldoende kennis over de seksuele ontwikkeling lijkt van invloed op een positieve beleving. Gevoelens van schaamte over seksualiteit en onzekerheid spelen een rol spelen bij een negatieve beleving van de seksuele opvoeding. Deze beleving lijkt vervolgens een zekere onzekerheid teweeg te brengen. Onzekerheid kan leiden tot voorzichtige reacties op gedrag of vragen van kinderen of angst voor het geven van een verkeerde reactie of informatie. We vermoeden op grond hiervan dat opvoeders een grote impact toedichten aan hun begeleiding van de seksuele ontwikkeling. Zij lijken meer dan bij andere ontwikkelingsgebieden overtuigd dat die invloed bovendien negatief kan uitwerken op de seksuele ontwikkeling van een kind. Dit komt wellicht doordat zij de ondersteuning bij de seksuele ontwikkeling vooral opvatten als de overdracht van waarden en normen en kennis. In de algemene opvoeding is de ondersteuning veel breder gericht op het stimuleren van de ontwikkeling van een kind. Als gevolg van hun voorzichtige benadering in de seksuele opvoeding lijken opvoeders vaker te aarzelen over de 'juiste' benadering. Dit heeft een aantal gevolgen. Zo willen opvoeders wel praten over seksualiteit met een kind, maar weten niet altijd goed op welke manier en wat zij precies kunnen vertellen. Ook vinden zij het moeilijk om grenzen van seksueel getint gedrag te bepalen. Dit lijkt overigens ook gerelateerd aan het gebrek aan kennis over de seksuele ontwikkeling. Daarnaast vermoeden we dat de seksuele opvoeding bemoeilijkt wordt door het belang dat opvoeders hechten aan het overdragen van waarden. Het is bijvoorbeeld lastig voor opvoeders om een kind uit te leggen waarom op de ene plek seksueel getint gedrag wel geoorloofd is en op de andere niet. De opvoeders lijken hierin een wat dubbele houding te hebben en schroom te voelen seksualiteit op deze momenten überhaupt zo expliciet te benoemen. We vermoeden dat een kind deze ambivalente houding zeker op zal merken.

De seksuele ontwikkeling en opvoeding roepen net als de algemene opvoeding wat vragen en zorgen op. Opvoeders vragen zich daarbij vooral af op welke leeftijd zij bepaald seksueel getint gedrag kunnen verwachten. We vermoeden dat de moeders nogal angstig zijn dat hun kind afwijkend gedrag vertoont of dat anderen dit van hun kind vinden. Een kleine groep opvoeders heeft weleens zorgen. Een deel van deze zorgen zou voort kunnen komen uit een tekort aan kennis over de seksuele ontwikkeling en opvoeding.

6.3 De behoefte aan opvoedingsondersteuning

In deze paragraaf beschrijven we of en op welke wijze opvoeders behoefte hebben aan ondersteuning bij de seksuele opvoeding. Zo geven we aan in welke mate opvoeders materiaal hebben dat hen steunt bij de seksuele opvoeding en in welke mate zij het jaar voorafgaand aan het interview informatie over de seksuele ontwikkeling en opvoeding hebben gezocht. Vervolgens beschrijven we in welke mate en in welke vorm opvoeders behoefte hebben aan opvoedingsondersteuning bij de seksuele ontwikkeling en opvoeding.

Aanwezig materiaal ter ondersteuning van de seksuele opvoeding

De meeste moeders zeggen *geen materiaal ter ondersteuning* van de seksuele opvoeding te hebben voor zichzelf of de kinderen. Dit geldt ook voor een grote groep leidsters. Opvallend is dat dit vaker genoemd is door moeders met een kind in de leeftijdsgroep van vier tot acht jaar. Daarnaast valt op dat

moeders met een zoon in de leeftijdsgroep tot vier jaar dit vaker zeggen dan moeders van een dochter. Bij de leidsters speelt het bij kinderen van alle leeftijdsgroepen. Een leidster van kinderen van vier tot twaalf jaar beschrijft het als volgt:

Nee. We hebben geen boekjes, althans niet dat ik weet. Als we die hadden dan durf ik die hier dan ook nog niet zo neer te leggen, nu er niets in het beleid over staat. Maar het zou wel leuk zijn als we ze hebben ja. Voor de kinderen. Maar daar geldt ook dat je natuurlijk eerst moet weten of ouders dat goed vinden.

Daar staat tegenover dat een grote groep leidsters en een wat minder grote groep moeders *wel ondersteunend materiaal* heeft. Bij beide groepen valt op dat dit vaker gemeld wordt door opvoeders van kinderen tot vier jaar.

Het materiaal dat opvoeders in huis hebben ter ondersteuning van de seksuele opvoeding, heeft zowel thuis als op de opvang meestal het karakter van *informatievoorziening*. Dit materiaal is overwegend positief van aard. Slechts een kleine groep leidsters vertelt dat de informatie in de vorm van boeken op de opvang soms gericht is op het signaleren van seksueel misbruik. Het vaakst zijn (prenten-) boeken voor de kinderen genoemd en in mindere mate boeken voor volwassenen. De moeders en leidsters beschrijven de (prenten-) boeken als basisinformatie als zij kinderen voorlezen en vullen de informatie nauwelijks aan. De moeders zeggen daarnaast allemaal deze boeken zelf in huis te hebben of te lenen bij de bibliotheek. Een moeder van een dochter van zes jaar vertelt het volgende:

We hebben wel van die prentenboeken voor de kinderen hoor. Over kindjes die een zusje of broertje krijgen. Die heb ik wel gebruikt voor mijn dochter toen ik zwanger was. Maar die zijn zo onschuldig! Daar kan je je echt geen buil aan vallen hoor. Die gaan ook vooral in op het emotionele aspect van een nieuw kindje in het gezin en wat dat dan betekent voor de eerste. Daar heb ik zelf dus stapje voor stapje het hele verhaal bij verteld. Volgens mij wist ze al een heleboel. Maar boekjes gaan er altijd in als koek, dus het was leuke extra informatie.

Een deel van de leidsters en sommige moeders hebben *boeken voor volwassenen over de seksuele ontwikkeling* in huis of op de opvang. Dit is iets vaker genoemd door de geïnterviewden van kinderen in de leeftijdsgroep van tot vier jaar.

Overigens geeft een relatief groot deel van de opvoeders aan het materiaal *nooit* te gebruiken. De leidsters zeggen dit wat vaker dan de moeders en lijken hierin ook een bewustere keuze te maken: zij willen ouders niet voor 'het hoofd stoten'. De leidsters vertellen dat de boeken voor kinderen op plekken staan waar ze niet opvallen of waar kinderen ze niet zelf kunnen pakken. Ook sommige moeders geven aan dat een boek niet altijd op een plek in de kast staat waar kinderen bij kunnen. De moeders doen dit echter niet zozeer bewust of met een reden maar realiseren zich dit pas op het moment van het interview. Daarnaast zegt een kleine groep opvoeders het aanwezige informatieve materiaal *regelmatig tot soms tot regelmatig* te gebruiken. Beide onderzoeksgroepen nemen hierin vaak zélf het initiatief. Een leidster van kinderen uit de jongste leeftijdsgroep vertelt:

Ja, we hebben boekjes over een baby in de buik en dan kijk je in de buik op het plaatje, zeg maar. Dan zie hoe de baby er bij ligt. Dat is wel een leuk voorleesboekje met name door de plaatjes die er in zitten. De laatste tijd hebben we het er wel wat vaker bij gepakt omdat we drie mama's met dikke buiken hadden. Dus als het speelt dan pakken we het er bij.

Eerder gezochte informatie ter ondersteuning van de seksuele opvoeding

Een zeer kleine groep moeders en een wat grotere groep leidsters heeft *nog nooit informatie* gezocht over de seksuele ontwikkeling en opvoeding van kinderen. Daarbij valt op dat de leidsters van kinderen tot vier jaar dit vaker rapporteren dan leidsters van de oudste kinderen. Het valt op dat de moeders van een kind in de leeftijd vanaf vier jaar dit juist vaker melden. Vermoedelijk gaat de seksuele opvoeding voor deze moeders rond het vierde jaar een rol spelen. De leidsters die niet eerder informatie hebben gezocht over seksualiteit vertellen zelf al voldoende kennis hierover te hebben. Bij sommige moeders lijkt de behoefte aan het zoeken naar informatie te ontstaan op momenten dat een kind bijvoorbeeld seksueel getint gedrag vertoont. Deze behoefte wordt niet omgezet in daadwerkelijk zoeken. Een mogelijke reden hiervoor kan zijn dat de moeder gewoon tevreden is over haar opvoedgedrag op dat moment. Een andere mogelijkheid is dat in de drukte van alledag de behoefte aan informatie over de seksuele ontwikkeling weer 'verwatert'. Ook is er een kans dat het gedrag van het kind afneemt en de moeder opgelucht is niet op dit gedrag te hoeven reageren.

Slechts een zeer kleine groep moeders en leidsters vertelt in het jaar voorafgaand aan het interview *ondersteunende informatie* gezocht te hebben. De moeders hebben wat vaker dan de leidsters informatie gezocht in de vorm van voorlichtingsboekjes over seksualiteit voor de kinderen. De leidsters zochten iets vaker dan de moeders naar boeken voor zichzelf over de seksuele ontwikkeling. Dit zijn wat vaker leidsters van kinderen van de jongste leeftijdsgroep. De indruk bestaat dat vooral deze leidsters een kader zochten voor gemiddeld seksueel gedrag op de groep. Een leidster van kinderen van nul tot vier jaar zegt hierover het volgende:

Dat kind had bepaald seksueel getint gedrag. Ik wilde weten of het wel normaal was wat dat kind deed. Dat was meer mijn gevoel en toen ben ik wel inderdaad verder gaan zoeken. Ook weer in de bibliotheek. Daar haalde ik eigenlijk dingen uit die ik eigenlijk al wist door wat ik aan ervaring al had. Dat gaf wel wat zekerheid.

Zowel moeders als leidsters hebben dergelijke boeken wel eens gekocht of zijn hiervoor naar de bibliotheek geweest. Sommige geïnterviewden zochten daarnaast ook wel eens informatie bij anderen. Een enkele keer zochten moeders en leidsters informatie op internet en sommige leidsters volgden een workshop.

Ondersteuning

Een groot deel van de moeders en de leidsters heeft *behoefte aan opvoedingsondersteuning* bij de seksuele ontwikkeling en opvoeding. De opvoeders omschrijven de behoefte aan opvoedingsondersteuning unaniem als een behoefte aan (meer) informatie over de seksuele

ontwikkeling en de begeleiding daarvan. Een groepsleidster van kinderen van vier tot twaalf jaar beschrijft het als volgt:

Ik heb daaraan wel behoefte ja. Omdat ik hoop dat ik een beetje meer te weten kom over hoe ik kinderen moet aanspreken op seksueel gedrag. Ik wil kinderen niet beledigen, voor het hoofd stoten of dat het kind zich dan gaat schamen voor zijn lichaam. Ik wil gewoon wel dat een kind ook begrijpt dat het ook weer niet acceptabel is om aan elkaar te gaan zitten of om continu je billen te laten zien. Ik ben wel benieuwd hoe je zoiets aanpakt.

Opvallend is dat de leeftijd van de kinderen van invloed is op de behoefte aan ondersteuning van de opvoeders. De opvoeders van kinderen tot acht jaar hebben het vaakst behoefte aan ondersteuning. Bij moeders is de behoefte aan ondersteuning het meest gemeld door moeders van een kind in de leeftijdscategorie van vier tot acht jaar en is er daarna een sterke afname. De leidsters rapporteren het vaakst een behoefte aan ondersteuning bij kinderen van tot vier jaar en in iets mindere mate bij kinderen van vier tot acht jaar. De indruk is dat de behoefte aan ondersteuning mogelijk gerelateerd is aan bepaald seksueel getint gedrag van kinderen in deze leeftijdsgroepen. In de paragraaf over de seksuele ontwikkeling zien we dat kinderen tot vier jaar en soms ook op latere leeftijd nog onderzoekend gedrag en seksueel getint spel vertonen en soms openlijk masturberen. Het is mogelijk dat juist dit specifieke gedrag bij opvoeders tot een behoefte aan ondersteuning leidt. Daarnaast valt op dat de sekse van het kind invloed heeft op de behoefte aan ondersteuning bij moeders. Bij kinderen in de jongste leeftijdsgroep geven vaker moeders van een dochter de behoefte aan ondersteuning aan terwijl dit in de middelste leeftijdsgroep vaker door moeders van een zoon wordt gemeld.

Een klein deel van de moeders en een nog wat kleiner deel van de leidsters heeft *geen behoefte aan opvoedingsondersteuning* bij de seksuele ontwikkeling en opvoeding. Zij geven hiervoor meerdere redenen. Opvallend is dat deze overeenkomen met de hierboven genoemde argumenten om juist wél behoefte aan opvoedingsondersteuning te hebben. Juist deze relatief kleine groep opvoeders meldt namelijk op dat moment niet geconfronteerd te worden met seksueel getint gedrag van kinderen. Daarnaast melden zij voldoende kennis te hebben over de seksuele ontwikkeling. Een moeder van een zoon van twaalf zegt hierover het volgende:

Nee, ik heb daaraan op dit moment geen behoefte. We hebben wel al wat boeken in huis, zoals een medische encyclopedie en boeken over het lichaam voor de kinderen. Maar ik heb geen behoefte aan méér. Ik denk dat we (met partner) er samen wel uitkomen.

De moeders die geen behoefte aan opvoedingsondersteuning hebben melden dat de leeftijd van het kind hierop van invloed is. Dit lijken vooral moeders van kinderen die tot dan toe weinig seksueel getint gedrag van hun kind opmerken. Zo zegt een kleine groep moeders van een kind in de jongste leeftijdsgroep dat de behoefte aan ondersteuning wellicht groeit naarmate het kind ouder wordt en zij met seksueel getint gedrag of vragen van kinderen geconfronteerd wordt. We zien dit gegeven inderdaad bevestigd in de hiervoor beschreven resultaten: juist moeders met een kind in de leeftijd van vier tot acht jaar hebben vaker behoefte aan ondersteuning. Een moeder van een zoon van bijna drie

jaar beschrijft het zo:

Daar zou ik op termijn wel behoefte aan hebben. Over een jaar of vier á vijf. Dan zou ik er wel wat over gaan lezen. Ja. Dan wil ik wel weten wat voor vragen je kunt verwachten. En wat past bij welke leeftijd. Dat je een beetje bent voorbereid.

De seksuele ontwikkeling van een zoon roept bij moeders vaker behoefte aan ondersteuning op dan die van een dochter. Overigens zien de leidsters net als de moeders een relatie tussen de behoefte aan ondersteuning en de leeftijd van de kinderen. Zo verwachten leidsters van kinderen tot twee jaar meer behoefte aan opvoedingsondersteuning te hebben als zij met oudere kinderen zouden werken. Het lijkt erop dat deze leidsters weinig seksueel gedrag opmerken: zij geven aan dat seksualiteit nog geen rol speelt bij de kinderen op hun groep.

Vorm van opvoedingsondersteuning

De opvoeders wensen opvoedingsondersteuning die informatie biedt over de seksuele ontwikkeling en de begeleiding hiervan. Soms gaat het hierbij om aanvullende informatie die aansluit op de kennis die de opvoeder al heeft. De behoefte aan opvoedingsondersteuning lijkt dan ook eerder bedoeld om de kennis van de opvoeder zélf te verrijken dan om de kinderen voor te lichten. Ook bij de behoefte aan specifieke vormen van ondersteuning komt dit gegeven naar voren. De opvoeders vertellen daarbij behoefte te hebben aan verschillende vormen van ondersteuning tegelijk. De geïnterviewden vertellen dat de verschillende vormen van ondersteuning ieder voor zich voordelen hebben. Een moeder van een dochter van zes jaar omschrijft dit als volgt:

Als ik vragen zou hebben zou ik wel gericht zoeken, bijvoorbeeld in de bibliotheek of het internet. Vooral dat laatste is echt geweldig. Maar ik zou ook vooral veel mensen vragen. Ik vind het ook heel prettig om van mensen te horen 'Hoe heb jij dat gedaan?'. En dat neem ik niet klakkeloos over want daar zit ook nog wel een stuk in van jezelf en je kind. Maar als je dat neemt en iets van jezelf en je husselt dat lekker door elkaar heb je een heel leuk kader.

Personen

De moeders en de leidsters raadplegen het liefst *personen in hun directe omgeving* als bron van ondersteuning. Beide groepen geven daarbij de voorkeur aan het uitwisselen van ervaringen en het stellen van vragen over de seksuele ontwikkeling en opvoeding in een informeel circuit. Moeders noemen daarbij voor de hand liggende personen als: de eigen partner, andere ouders, de (schoon-) moeder of de leerkracht. De moeders met een kind in de leeftijdscategorie tot acht jaar rapporteren dit wat vaker dan moeders van een ouder kind. Een moeder van een dochter van acht jaar zegt hierover het volgende:

Nou ja, ik vraag me dan wel af wanneer je voorlichting geeft en hoe. Daar heb ik het ook wel eens met andere ouders over. En ik kijk naar wat andere mensen doen. Via school en andere ouders kijk je toch hoe zij het doen. Ook mijn zus heeft kinderen van dezelfde leeftijd dus daar

vraag ik wel eens aan hoe zij dat doet.

De leidsters wisselen ervaringen uit met collega's. Een groot deel van beide onderzoeksgroepen zou daarnaast ook *professionele deskundigen* willen raadplegen. Zowel leidsters als moeders zouden graag een cursus of workshop volgen. Bij beide groepen is dit het meest genoemd door opvoeders van kinderen in de leeftijdsgroep tot vier jaar. Zij zeggen via een workshop goed informatie op te kunnen nemen en op dat moment ook vragen te kunnen stellen. Moeders rapporteren daarnaast de huisarts of het consultatiebureau als plek voor professionele ondersteuning bij de seksuele ontwikkeling en opvoeding. Het valt op dat dit hoofdzakelijk moeders van een zoon in de leeftijdsgroep van 0 tot 4 jaar zijn. De vragen hebben dan een wat medisch karakter en gaan bijvoorbeeld over mogelijke infecties aan de voorhuid van de zoon. Het lijkt erop dat moeders minder weten van het lichaam van een zoon dan van een dochter en om die reden daarover informatie zoeken. Daarnaast zegt een wat kleinere groep moeders en leidsters ook bij problemen zoals seksueel misbruik ondersteuning te wensen van een daarin gespecialiseerde professional.

Tabel 6.1 Vorm van opvoedingsondersteuning

Vorm opvoedingsondersteuning	Moeders 0-4 n=17		Moeders 4-8 n=17		Moeders 8-12 n=17		Leidsters 0-4 n=27		Leidsters 4-12 n=23	
	M	J	M	J	M	J				
In de vorm van personen										
Ervaringen uitwisselen met anderen	7	5	5	7	5	5	7		10	
Ondersteuning (thema avond / cursus)	2	2	1	3	1	1	12		8	
Huisarts / consultatiebureau	2	5	0	1	0	2	0		1	
Professional (bij problemen zoals misbruik)	3	1	1	1	1	0	4		3	
In de vorm van Materiaal										
Boeken volwassenen	7	5	8	5	7	2	9		12	
Voorlichtende boekjes voor kind	7	3	4	4	3	2	4		4	
In de vorm van Media										
Internet	7	10	4	11	7	4	10		10	

Materiaal

Zowel moeders als leidsters van kinderen van alle leeftijdsgroepen hebben vooral behoefte aan *boeken voor volwassenen* ter ondersteuning van de opvoeding. De moeders vertellen in deze boeken informatie te verwachten over het verloop van de seksuele ontwikkeling. Ook willen zij weten hoe zij daarmee om kunnen gaan. Een moeder van een dochter van zeven jaar vertelt het volgende:

Ik zou het leuk vinden als er een boek was met een soort lijst met tips. Of antwoorden op veelgestelde vragen. Want ook al speelt het hier niet heel erg uitgebreid in dit gezin; het is denk ik toch iets waar de meeste mensen wel vragen over hebben. Een boek met antwoorden op hoe je dat doet. Volgens mij is daar wel behoefte aan.

Beide groepen geven veel minder vaak aan *boeken voor kinderen* te wensen als vorm van ondersteuning. Dit is niet zo verwonderlijk omdat we in de volgende paragraaf lezen dat er soms al

materiaal aanwezig is op dit gebied. Een kleine groep moeders wil de kinderboeken als ondersteuning gebruiken bij de voorlichting van hun kind. Dit wordt vaker aangegeven door moeders van een kind in de leeftijdsgroep tot acht jaar. Sommige moeders ervaren daarnaast het vinden van 'leuke boekjes' voor kinderen als lastig. De leidsters hebben nog minder dan de moeders behoefte aan boeken voor kinderen.

Media

Hoewel een grote groep de *media* noemt als vorm van opvoedingsondersteuning valt op dat dit zeker niet de eerste vorm van ondersteuning is die opvoeders wensen. Toch denkt een groot deel van de moeders en een wat kleiner deel van de leidsters internetsites als informatiebron te gebruiken bij vragen over de seksuele ontwikkeling. Zij vermoeden dat wat *googlen* op *internet* via diverse sites en fora over opvoeding tot een antwoord op eenvoudige vragen kan leiden. Een leidster van kinderen van twee tot vier jaar merkt het volgende op:

Ik weet niet of dat al bestaat, maar je hebt heel veel van die opvoedkundige dingen, waar je vragen kan stellen, bijvoorbeeld op internet. Ik kan me wel voorstellen dat zoiets prettig is, waar je heel laagdrempelig vragen kan stellen en snel antwoord krijgt.

De wens gebruik te maken van internetsites lijkt wat groter bij moeders en leidsters van kinderen onder de vier jaar. Daarnaast valt op dat moeders van een zoon dit wat vaker zeggen dan moeders van een dochter. We zagen eerder dat uiteindelijk slechts enkele opvoeders internet ook daadwerkelijk gebruiken om informatie op te zoeken over de seksuele ontwikkeling en opvoeding.

Opvallende punten in de opvoedingsondersteuning

De opvoeders lijken over het algemeen weinig materiaal ter ondersteuning van de seksuele opvoeding voor de kinderen of zichzelf te hebben. Daarnaast heeft slechts een kleine groep opvoeders eerder ondersteunende informatie over de seksuele ontwikkeling en opvoeding gezocht. Onder een grote groep moeders en leidsters is in zekere mate een behoefte aan opvoedingsondersteuning bij de seksuele opvoeding.

Het *materiaal* dat een kleine groep opvoeders heeft bestaat in eerste plaats uit boeken voor kinderen en in mindere mate uit boeken voor volwassenen. Beide groepen opvoeders vertellen de boeken te kopen of bij de bibliotheek te lenen. De informatie in de boeken is overwegend positief. Het gebruik van de boeken varieert van nauwelijks tot regelmatig. Daarnaast is het opvallend dat een groot deel van de opvoeders zegt de boeken helemaal niet te gebruiken. De opvoeders die boeken 'in huis' hebben, nemen zelf het initiatief om samen met een kind een boek te bekijken. Zij lezen voor uit het boek maar vullen de informatie in het boek daarbij nauwelijks aan. De moeders zeggen weliswaar vaker dan de leidsters de informatie minimaal aan te vullen maar zijn er ook voorzichtig mee. Bij de leidsters zien we de schroom bij het geven van voorlichting aan de kinderen steeds terugkeren. Bij opvoedgedrag en de beleving van de seksuele opvoeding zien we dat deze professionele opvoeders steeds opnieuw rekening houden met de ouders. Overigens kunnen kinderen de boeken vaak niet zelf pakken, dus nemen hierin ook nauwelijks zelf het initiatief. De leidsters lijken dit bewust te doen om ook weer met

ouders rekening te houden. We vermoeden dat moeders zich hiervan minder bewust zijn maar ook niet actief willen voorlichten. In dat laatste geval zouden de boeken op een toegankelijke plek voor kinderen kunnen staan.

Een kleine groep moeders en leidsters zocht het jaar voorafgaand aan het onderzoek *informatie*. De informatie lijkt vooral bedoeld om de bestaande kennis uit te breiden en in mindere mate om de opvoeders te voorzien van antwoorden op vragen. De informatie die zij eerder zochten is vaker bedoeld ter ondersteuning van henzelf dan van de kinderen. De leidsters zochten daarbij in verhouding tot de moeders wat vaker boeken over de seksuele ontwikkeling voor zichzelf. De leeftijd en de sekse van het kind hebben zowel invloed op het materiaal dat aanwezig is als op de eerder gezochte informatie. Beide thema's zijn het minst vaak gemeld door opvoeders van een kind vanaf acht jaar. Bij leidsters is dit zelfs het vaakst genoemd bij kinderen tot vier jaar. Het zoeken naar informatie lijkt bovendien aan de sekse van het kind gerelateerd: moeders van een zoon in de leeftijdsgroep tot vier jaar en van acht jaar en ouder zeggen dit vaker te doen.

Een grote groep opvoeders zegt vervolgens *behoefte aan ondersteuning* te hebben bij de seksuele opvoeding. Toch geeft slechts een kleine groep moeders en leidsters aan boeken hierover te hebben of eerder naar informatie te hebben gezocht. Daarnaast lijkt de behoefte van moeders en leidsters niet heel dringend maar is wel vrij constant aanwezig. De opvoeders beschrijven de behoefte aan ondersteuning als het uitbreiden van hun eigen kennis en in mindere mate die van het kind. De behoefte aan ondersteuning is daarnaast niet direct het gevolg van expliciete vragen over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. De opvoeders zijn eerder, zoals we al vaker in dit hoofdstuk zagen op zoek naar een kader voor de seksuele ontwikkeling en de begeleiding daarvan. Het vermoeden is dat opvoeders tamelijk alleen staan in de begeleiding van de seksuele ontwikkeling en ieder voor zich daarin een weg probeert te vinden. Opvallend is dat de opvoeders het vaak daarbij laten en weinig doen om dit te veranderen.

Net als bij de hiervoor genoemde thema's wordt de behoefte aan ondersteuning vaker gerapporteerd door opvoeders van een kind tot acht jaar en nog vaker door leidsters van kinderen tot vier jaar. De behoefte aan ondersteuning lijkt gerelateerd aan de leeftijd van het kind en daarmee aan bepaald seksueel getint gedrag van kinderen in deze leeftijdsgroepen. We zien bij de seksuele ontwikkeling dat kinderen tot vier jaar en wat ouder vooral onderzoekend gedrag en seksueel getint spel vertonen en (nog) openlijk masturberen. Het kan zijn dat juist dit specifieke gedrag bij opvoeders tot een behoefte aan meer kennis leidt, wellicht omdat er onwetendheid is over de seksuele ontwikkeling in deze leeftijdsfasen.

Er ontstaat een beeld dat opvoeders wat onzeker zijn over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. We zien dit ook bij de beleving van de seksuele opvoeding. Het wordt bovendien ondersteund doordat opvoeders die geen behoefte hebben aan opvoedingsondersteuning expliciet zeggen voldoende kennis te hebben over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. Deze moeders en leidsters denken bovendien dat hun behoefte aan opvoedingsondersteuning zal toenemen naarmate het kind ouder wordt. Dat is opvallend omdat de groep die het vaakst rapporteert wél behoefte aan ondersteuning te hebben vooral opvoeders van kinderen tot acht jaar zijn. Deze opvoeders zeggen overigens ook het vaakst eerder informatie gezocht te hebben.

De moeders zoeken het liefst opvoedingsondersteuning in de vorm van personen. Zo willen moeders ervaringen uitwisselen met de partner, familie en andere ouders terwijl leidsters willen overleggen met naaste collega's. De gesprekken kunnen bijvoorbeeld gaan over seksueel getint gedrag van kinderen en de begeleiding daarvan. Daarnaast zegt een grote groep professionele deskundigen te raadplegen, zoals de huisarts, een verpleegkundige op een consultatiebureau of een pedagoog of psycholoog. De moeders die een huisarts raadplegen komen daar overigens met wat meer medische vragen over de seksuele ontwikkeling. Beide groepen opvoeders noemen ook internetsites als bron van informatie. Zij geven echter in verhouding vaker de voorkeur aan personen. Wellicht geeft internet minder concrete informatie dan opvoeders willen over specifieke situaties. Minder vanzelfsprekende vormen van opvoedingsondersteuning lijken het volgen van een cursus of workshop en het raadplegen van boeken of televisie.

7. Discussie

In dit hoofdstuk zullen we aan de hand van de onderzoeksresultaten antwoord geven op de verschillende onderzoeksvragen. De centrale vraag is: hoe verloopt de seksuele opvoeding door ouders en leidsters in de kinderopvang en in welke mate ervaren opvoeders hierbij knelpunten en hebben zij behoefte aan ondersteuning? Deze hoofdvraag is verdeeld in subvragen die aan de hand van de volgende thema's worden beantwoord: de seksuele ontwikkeling, de seksuele opvoeding, de beleving van de seksuele opvoeding en de behoefte aan opvoedingsondersteuning.

7.1 De seksuele ontwikkeling

We geven in deze paragraaf antwoord op de volgende subvragen: in welke mate en wanneer merken opvoeders seksueel getint gedrag op, krijgen zij vragen over seksualiteit en merken zij sekseverschillen op bij kinderen in de seksuele ontwikkeling?

De beide groepen opvoeders spreken zich in grote mate in positieve zin uit over de seksuele ontwikkeling en lijken zich bewust van het belang ervan. Zo ervaren de opvoeders het als iets wat 'erbij' hoort, deel uitmaakt van de bredere algemene ontwikkeling en prettig kan zijn voor het kind. De indruk is dat een groot deel van de opvoeders nauwelijks problemen heeft met de koppeling tussen kinderen en seksualiteit. Dat is opmerkelijk omdat uit literatuuronderzoek blijkt dat volwassenen hiermee vaak moeite hebben en seksualiteit van kinderen al gauw in het kader van seksueel misbruik zien (De Graaf & Rademakers, 2007). Over het algemeen vatten opvoeders de seksuele ontwikkeling op als het ontdekken en bewust worden van het lichaam en de daarbij behorende gevoelens. Zij herkennen fasen in de seksuele ontwikkeling van kinderen, maar weten niet precies welk specifiek seksueel getint gedrag of welke vragen specifiek zijn voor een bepaalde leeftijdscategorie.

De opvoeders merken veel en gevarieerd seksueel getint gedrag op en krijgen daarnaast vragen over seksualiteit. Zij lijken hiervan soms op te kijken maar over het algemeen zijn ze hierover niet verbaasd. Beide groepen opvoeders vatten het begrip seksualiteit ook ruim op. Uit verschillend ander onderzoek blijkt dat seksueel getint gedrag onder jonge kinderen wel vaker in allerlei variaties is opgemerkt (zie o.a. Schurhke, 2000; De Graaf & Rademakers, 2003). Als we dit gegeven vergelijken met ouders buiten Europa, blijkt dat bijvoorbeeld Amerikaanse ouders veel minder seksuele exploraties bij hun kinderen waarnemen (De Graaf & Rademakers, 2003). Dit zegt vermoedelijk vooral iets over de Amerikaanse ouder, die wellicht minder openstaat voor de waarneming van seksueel getint gedrag van kinderen. Tegelijkertijd zullen kinderen zich aanpassen aan de sociale omgeving en minder openlijk seksueel getint gedrag vertonen. In ons onderzoek valt op dat zowel de moeders als leidsters al vanaf zeer jonge leeftijd seksueel getint gedrag bij een kind waarnemen en hiermee ook dagelijks tot regelmatig te maken krijgen. Opvallend is dat meer moeders dan leidsters seksueel getint gedrag opmerken en vragen krijgen. We vermoeden dat dit komt doordat kinderen zich thuis wat meer op hun gemak voelen en weten dat er andere regels gelden dan in de kinderopvang. Het is daarnaast mogelijk dat leidsters het zichzelf soms gemakkelijk maken door al dan niet bewust minder aandacht voor de seksuele ontwikkeling te hebben. Het kan zijn dat de leidsters zo een reactie willen vermijden. Overigens vermoeden de opvoeders dat kinderen geen *stiekem* seksueel getint gedrag hebben. Volgens de opvoeders is de sfeer in het gezin en de instelling zo open dat er überhaupt geen reden is voor

'geheimen'. Overigens vinden sommige moeders het 'heel gezond' als kinderen buiten hun zicht zouden experimenteren.

De moeders en leidsters verschillen slechts op enkele punten in wat zij waarnemen van de seksuele ontwikkeling. Zo zien sommige moeders wat vaker dan leidsters dat een kind masturbeert en dit vaak jarenlang met een vaste regelmaat blijft doen. Beide groepen merken daarnaast ook verschillende vormen van masturbatie op bij kinderen. De moeders vertellen dat vooral meisjes hierbij een duidelijk waarneembaar hoogtepunt hebben, terwijl leidsters vaker opmerken dat kinderen masturberen zonder hoogtepunt of 'gewoon' met hun geslachtsorganen spelen. De opvoeders in dit onderzoek definiëren masturbatie vrij specifiek als verschillende vormen van 'lustvol spel'. In ander onderzoek komt dit minder duidelijk naar voren (zie literatuuroverzicht De Graaf & Rademakers, 2007). Voor beide groepen opvoeders is het bovendien geen 'probleem' dat de kinderen masturberen.

Verschillende aspecten zijn daarnaast van invloed op de seksuele ontwikkeling. Seksueel getint gedrag is in grote lijnen gerelateerd aan de leeftijd van kinderen. De opvoeders merken vooral seksueel getint gedrag op bij kinderen tot acht jaar. Ook in ander onderzoek komt dit gegeven terug (Schurhke, 2000). De leidsters merken het meeste seksueel getint gedrag op bij kinderen tot vier jaar. Ook dit zien we terug in een onderzoek bij leidsters (Colegem, 2008). De aard van het seksueel getinte gedrag verschilt. Bij jongere kinderen bestaat seksueel getint gedrag vaak uit het benoemen en ontdekken van (de meer intieme delen van) het lichaam. Opvoeders zien dit gedrag binnen de context van een bredere ontdekking van het eigen lichaam en dat van anderen. Daarnaast spelen jonge kinderen volgens de opvoeders vaak lustgericht met hun geslachtsorganen en is er een begin van seksueel getint (rollen-)spel met leeftijdgenootjes. Oudere kinderen vertonen meer seksueel getint gedrag waarbij de accenten liggen op seksueel getint spel, het verkennen van grenzen, uitdagen en het experimenteren met gevoelens rond seksualiteit. We zien bovendien een duidelijke afname van de mate waarin seksueel getint gedrag opgemerkt wordt en opvoeders vragen krijgen. Dit kan komen doordat oudere kinderen steeds meer een leven (gaan) leiden dat buiten het zicht van volwassenen plaatsvindt. De invloed van leeftijdgenootjes op seksueel getint gedrag is bij alle leeftijdsgroepen groot. Deze invloed kan zowel positief als negatief zijn.

Ook de vragen van kinderen zijn aan de leeftijd van het kind gerelateerd. Zo komen vragen over zwangerschap vooral voor in de leeftijdsgroep van vier tot acht jaar. Deze vragen zijn vaak vrij eenvoudig van aard en hebben betrekking op basale informatie over seksualiteit. Jongere kinderen stellen volgens de opvoeders bovendien vragen over seksualiteit vanuit een algemene verwondering over en interesse voor de wereld om zich heen. De vragen kunnen bij wijze van spreken ook gaan over het ontstaan van de aarde of het heelal. Vanuit een breder ontwikkelingsperspectief gezien is het stellen van vragen kenmerkend voor deze leeftijdsfase (Kohnstamm, 2002). Daarnaast zijn seksueel getint gedrag en vragen van kinderen over seksualiteit gerelateerd aan fasen. Dit zijn niet zozeer ontwikkelingsfasen maar eerder *periodes* waarin een zekere interesse voor seksualiteit ontstaat. Kinderen worden daarbij vaak geprikkeld door invloeden vanuit de omgeving en imiteren gedrag van elkaar. Zo zorgt in de kinderopvang het seksueel getinte gedrag van één kind vaak voor een periode of golf van seksueel getint spel doordat andere kinderen dit 'overnemen'. Ook krijgen opvoeders vaak vragen over seksualiteit als een bekende volwassene zwanger is. Het ligt voor de hand dat dit gegeven op de opvang vaker speelt dan in een gezin.

Veel opvoeders nemen *sekseverschillen* waar in de seksuele ontwikkeling van meisjes en jongens. Zij merken verschillen op die overeenkomen met ander onderzoek hiernaar (De Graaf & Rademakers, 2003). Zo merken de opvoeders op dat meisjes zich in hun sociale relaties meer richten op de verbale communicatie, terwijl jongens meer fysiek zijn met elkaar, zich stoerder gedragen en vaker spelen met hun geslachtsdeel. Opmerkelijk is dat een deel van de groep opvoeders het verschil in sekse in de ontwikkeling tussen meisjes en jongens toeschrijft aan verschillen in karakter tussen kinderen. We zien verderop in dit hoofdstuk dat het verschil in sekse tussen kinderen wel van invloed kan zijn op de seksuele opvoeding.

7.2 De seksuele opvoeding

In de vorige paragraaf kwam naar voren dat de opvoeders weliswaar soms verrast zijn door seksueel getint gedrag en vragen van kinderen, maar die tegelijkertijd ook in grote mate tolereren. Hierna geven we antwoord op de vraag hoe opvoeders de seksuele ontwikkeling begeleiden. Dat gebeurt aan de hand van de volgende subvragen: welke ideeën over de seksuele opvoeding hebben opvoeders en hoe reageren zij concreet op seksueel getint gedrag en vragen van kinderen en, in welke mate beïnvloedt het sekseverschil tussen kinderen de ideeën over opvoeding en het opvoedgedrag?

De opvoeders definiëren de *algemene opvoeding* als een interactief proces en gaan daarbij uit van de verschillende ontwikkelingsfasen van kinderen. De beide groepen opvoeders streven zowel individuele zelfontplooiing als socialisatie van het kind na. De opvoeders denken hierbij diverse gangbare opvoedingsstrategieën in te zetten. Zij willen kinderen een grote mate van ondersteuning bieden door te luisteren, te overleggen en te onderhandelen maar ook door een duidelijke structuur en vaste regels te bieden en te handhaven. De opvoeders lijken op te voeden volgens een autoritatieve stijl. Deze opvoedingsstijl wordt de laatste decennia gezien als ‘voorspellend’ voor een gezonde ontwikkeling van kinderen (Baumrind, 1991; Darling, 1999). De autoritatieve opvoedingsstijl is in Nederland vooral populair onder hoger opgeleide ‘witte’ ouders (Gerrits, Decović & Groenendaal, 1996; Van Zeijl, Crone, Wiefferink, Keuzenkamp & Reijneveld, 2005; Van Egten, Zeijl, De Hoog, Nankoe & Petronia, 2008). De onderzoeksgroep lijkt goed op de hoogte van deze opvoedingsstijl en praat opvallend vaak in ‘vakjargon’.

Het *opvoedgedrag* in de algemene opvoeding komt in grote lijnen overeen met de intenties van opvoeders. Opvoeders begeleiden het kind door het aan te moedigen en zoveel mogelijk ervaringen op te laten doen en over eventuele oplossingen te overleggen. Ook zien we dat opvoeders tal van gangbare opvoedtechnieken inzetten die overeenkomen met kenmerken van de gangbare opvoedingsstijl die we hiervoor beschreven. Opvallend is dat leidsters daarbij vaker dan moeders in vaste opeenvolgende stappen aangeven hoe zij een kind corrigeren. Het is voorstelbaar dat dit komt doordat zij opvoeden in een groep waar regels essentieel zijn. De indruk is ook dat dit inherent is aan professioneel opvoeden.

De opvoeders omschrijven de *seksuele opvoeding* als de ondersteuning en begeleiding van kinderen bij de verschillende fasen in de seksuele ontwikkeling. Zij lijken zich bewust van het belang hiervan maar anticiperen hierop nauwelijks. Overwegend hebben beide groepen opvoeders een afwachtende houding in de seksuele opvoeding: zij reageren als het niet anders kan. De beide groepen opvoeders buigen zich pas meer serieus over de invulling van de seksuele opvoeding bij oudere kinderen. Hermanns (2007)

stelt dat opvoeden echter al veel vroeger begint. We trekken die lijn door naar de seksuele opvoeding. De indruk is dat de beide groepen opvoeders seksueel getint gedrag van kinderen tot ongeveer vier jaar tamelijk permissief willen benaderen en dit niet zozeer als opvoeden opvatten. In de algemene opvoeding lijken opvoeders juist meer na te denken over de opvoeding van kinderen tot acht jaar en richten zich vooral op het bijsturen van gedrag van kinderen. Opvallend is dat de opvoeders gebruik willen maken van een autoritatieve opvoedingsstijl die ook gangbaar is in de algemene opvoeding. Opvoeders leggen in hun *intenties over de seksuele opvoeding* de nadruk op socialisatie. De opvoeders willen de kinderen ruimte geven voor het opdoen van ervaringen binnen bepaalde grenzen. Deze grenzen zijn gerelateerd aan traditionele waarden en normen over seksualiteit. Zo vinden de opvoeders het belangrijk dat seksualiteit aan liefde gekoppeld is. De opvoeders willen grenzen stellen aan seksueel getint gedrag, door bijvoorbeeld aan te leren welk gedrag geoorloofd is in het privé-leven en in het openbaar. Een ander regelmatig terugkerend thema is het aanleren van respect voor zichzelf en anderen. Jongere kinderen mogen daarbij wat meer dan oudere. De moeders stellen minder grenzen dan de leidsters. De beide groepen opvoeders hebben daarnaast de intentie kennis over seksualiteit over te dragen door veel en openlijk en op ontspannen wijze te praten over seksualiteit. De beide groepen opvoeders hebben daarnaast de intentie dat de kennis over seksualiteit moet aansluiten op de belevingswereld van het kind. Bovendien geven de meeste opvoeders aan liever te wachten tot het kind 'eraan' toe is en zelf het initiatief neemt door bijvoorbeeld vragen te stellen.

Het *seksuele opvoedgedrag* komt in grote lijnen overeen met de intenties van opvoeders. Zo stellen de opvoeders grenzen aan seksueel getint gedrag van kinderen en geven hierbij waarden en normen aan. Er is enige consistentie te zien in de stijl van opvoeden, die kenmerken vertoont van een autoritatieve opvoedingsstijl. Uit de literatuur blijkt dat deze stijl van opvoeden ook voor een seksuele ontwikkeling het meest bevorderlijk is (Klai, 2005). Het opvoedgedrag wordt voor een deel bepaald door de situatie. Zo reageren de opvoeders eerder op seksueel getint gedrag van een kind als het is blootgesteld aan het oordeel van andere opvoeders. Dit is bijvoorbeeld het geval als er meerdere kinderen betrokken zijn bij seksueel getint spel. Beide groepen opvoeders lijken daarbij vooral bang dat anderen van mening zijn dat het seksueel getinte gedrag van een bepaald kind 'opvalt' of 'afwijkt'. De indruk is dat dit komt doordat moeders minder 'vergelijkingsmateriaal' om zich heen, terwijl leidsters bang zijn voor het oordeel van ouders en de 'goede naam' van de opvang.

Er zijn daarnaast verschillen tussen seksueel opvoedgedrag en de intenties hierover. Er komt naar voren dat de opvoeders zich bewust zijn van seksueel getint gedrag en ook ideeën hebben over de begeleiding hiervan. Opmerkelijk is dat zij in de praktijk van het opvoeden echter hoofdzakelijk *reactief* en minder open blijken te reageren dan zij van plan zijn. Zo geven zij minder open voorlichting dan zij zeggen te willen. Ook valt op dat de opvoeders een minder breed scala aan strategieën inzetten dan in de algemene opvoeding. In de seksuele opvoeding ligt het accent bovendien op de socialisatie, door de overdracht van waarden en normen. Het seksueel opvoedgedrag lijkt daardoor minder gedifferentieerd en gestructureerd, terwijl het algemeen opvoedgedrag, vooral van leidsters, vaak bestaat uit 'vaste stappen'. De indruk is dat opvoeders niet vaak anticiperen maar veelal *ad hoc* reageren op seksueel getint gedrag van kinderen. Ook lijken zij voor zichzelf niet zo duidelijk te weten wanneer grenzen worden overschreden. Daarnaast valt op dat enkele opvoeders corrigeren door seksueel getint gedrag van kinderen te verbieden of af te keuren, terwijl dit bij algemeen opvoedgedrag niet voorkomt.

Waarschijnlijk spelen de emoties van opvoeders bij seksueel opvoedgedrag een grotere rol bij ideeën over de seksuele opvoeding en bij de algemene opvoeding.

Hoewel de opvoeders een kind wel willen voorlichten over seksualiteit is hun opvoedgedrag niet altijd in overeenstemming met die intentie. Zij zijn vrij passief in het geven van informatie en wachten tot er vragen van kinderen komen. Ook in ander onderzoek is dit een bekend verschijnsel (zie o.a. Koblinsky & Atkinson, 1982; Klai, 2005; Strengers, 2006). Daarnaast zijn de moeders en in meerdere mate de leidsters over het algemeen voorzichtig met het geven van informatie en beantwoorden zij vragen niet serieus of gaan ze geheel uit de weg. We hebben ook hierbij de indruk dat dit komt doordat seksualiteit voor opvoeders in de praktijk van het opvoeden meer beladen is dan zij zich van te voren hadden gerealiseerd. De opvoeders menen dat kinderen 'nog te jong' voor informatie zijn. Opvoeders geven het vaakst voorbeelden van een concrete uitleg in antwoord op vragen van kinderen tussen vier en acht jaar. In de paragraaf over de seksuele ontwikkeling zien we dat juist deze groep kinderen ook de meeste vragen stelt. In hun reactie op vragen reageren de moeders meer vanuit hun persoonlijke visie op seksualiteit, terwijl leidsters hun reactie op vragen aanpassen aan de ideeën van ouders. Ook de verschillen in leeftijd tussen kinderen zijn bij leidsters van invloed op hun reactie op vragen. Soms reageren zij bewust minimaal op vragen omdat er kinderen van verschillende leeftijden in de groep zijn. Tussen moeders en leidsters zien we een aantal verschillen. Zo lijken de leidsters wat vaker dan de moeders kinderen actief te begeleiden bij de seksuele ontwikkeling. Zij vertonen ook wat vaker praktisch en professioneel opvoedgedrag. Ook in de algemene opvoeding zijn zij meer bewust bezig met de praktijk van het opvoeden. We vermoeden dat groepsleidsters door hun opleiding en werkervaring een professionele visie en werkwijze hebben ontwikkeld en bovendien heel praktisch gericht zijn. Ouders hebben slechts één of enkele keren de kans om het wiel uit te vinden op dit gebied. Daarnaast hebben zij een emotionele binding met hun kind die het opvoeden kan beïnvloeden. We hebben bovendien de indruk dat vooral moeders actiever zijn in de voorlichting over risico's dan over de plezierige kanten van seksualiteit.

De opvoeders denken dat het *verschil in sekse* tussen kinderen hun intenties over opvoeding beïnvloedt, terwijl dit bij seksueel opvoedgedrag volgens hen geen rol speelt. Moeders geven overigens vaker dan leidsters aan dat het verschil in sekse hun intenties beïnvloedt. Leidsters van jonge kinderen geven aan dat juist het karakter en de leeftijd van een kind meer dan sekse van invloed zijn op opvoedintenties. Dit komt vermoedelijk doordat leidsters veel kinderen (tegelijk) meemaken. De opvoeders voelen zich daarnaast *meer* verwant met meisjes omdat zij zelf vrouw zijn. We zien in ander onderzoek dat dit vaak een reden is dat moeders bijvoorbeeld meer informatie over seksualiteit uitwisselen met een dochter dan met een zoon (Dilorio et al., 1999; De Graaf & Rademakers, 2003; Klai, 2005). De opvoeders denken daarnaast dat meisjes kwetsbaarder zijn. Vooral moeders zijn hierover vervolgens bezorgd. Terwijl zij hun dochter een vrije en lustvolle omgang met seksualiteit toewensen, maken zij zich tegelijkertijd zorgen over gevaren als *Breezerseks* en groepsverkrachtingen die in een huidige samenleving vanzelfsprekend lijken. De moeders in ons onderzoek willen meisjes daarom weerbaar maken en zelfrespect bijbrengen, terwijl zij een zoon meegeven respect te hebben voor meisjes.

De opvoeders lijken kinderen in de seksuele opvoeding overwegend een positieve boodschap over seksualiteit mee te (willen) geven. Die boodschap heeft echter tegelijkertijd een normatieve en

waarschuwendende ondertoon. De indruk is dat dit komt doordat opvoeders zich ongemakkelijk voelen met seksualiteit en daarnaast bang zijn voor de risico's hiervan. Seksualiteit lijkt bij uitstek een onderwerp dat gekleurd wordt door emoties, die een rationele benadering in de weg staan.

7.3 Het klimaat van de seksuele opvoeding

In de voorgaande paragraaf zagen we dat de seksuele opvoeding een aparte plek inneemt bij opvoeders. In de huidige paragraaf gaan we in op het emotionele klimaat van de seksuele opvoeding in het gezin en in de instelling en op de factoren die hierop van invloed kunnen zijn zoals: de communicatie met de opvoedpartner, de eigen opvoeding van de opvoeders, de taak van de seksuele opvoeding en de invloed van derden volgens opvoeders op de seksuele ontwikkeling. Hiermee geven we een antwoord op de subvraag hoe moeders en leidsters bijdragen aan de seksuele ontwikkeling en de vorming van een seksueel script.

Van het emotionele klimaat en de factoren die hierbij een rol spelen krijgen we een overwegend positieve indruk. De opvoeders kenmerken de *algemene sfeer* als vrij open. De moeders beschrijven de sfeer vooral aan de hand van relationele kenmerken, terwijl leidsters de algemene sfeer beschrijven als 'gezellig'. Ook de *sfeer rond seksualiteit* lijkt zowel thuis als in de kinderopvang open. De opvoeders vinden lichamelijkheid, affectie en verbale openheid belangrijk. Deze elementen zijn kenmerkend voor een autoritatieve opvoedingssfeer (Baumrind, 1991; Darling, 1999). Deze kenmerken dragen bovendien in belangrijke mate bij aan de ontwikkeling van een seksuele 'gezondheid' en seksueel script (Van Zessen, 1995; Klai, 2005). Het is niet verwonderlijk dat moeders en leidsters in de praktijk soms een andere invulling geven aan deze begrippen. De moeders hebben een meer persoonlijke en intieme relatie met hun kind, terwijl leidsters over het algemeen wat meer emotionele afstand hebben. Beiden groepen denken daarnaast als opvoeder een voorbeeld voor de kinderen te zijn. Om die reden nemen zowel moeders als leidsters bijvoorbeeld het initiatief om een kind te knuffelen, knuffelen moeders met de partner in het bijzin van de kinderen en gaan vrij gemakkelijk met bloot en lichamelijkheid om. Opmerkelijk is dat de opvoeders hier aangeven een voorbeeldfunctie te hebben, terwijl zij over het algemeen nauwelijks de indruk wekken zich hiervan bewust te zijn. We zien in de literatuur dat kinderen een aangeboren neiging hebben zich in wisselwerking met de omgeving aan te passen. Zo leren zij omgaan met zichzelf, relaties en intimiteit in overeenstemming met de wensen van de sociale omgeving (Schaffer, 2003). Kinderen maken zich bijvoorbeeld sociale regels en gedrag eigen door ze te imiteren van anderen (Bandura, 1971; Kohnstamm, 2002; Sameroff & MacKenzie, 2003). De opvoeders in het onderzoek lijken zich hiervan in beperkte mate bewust.

Er is in de gezinnen en op de groepen sprake van een echte *praatcultuur*. Er wordt over algemene onderwerpen en in iets mindere mate over seksualiteit veel gepraat en overlegd met kinderen. Deze praatcultuur past in de autoritatieve opvoedingsstijl en in het huidige tijdsbeeld. Daarnaast past zij wellicht bij de groep opvoeders die vrijwillig aan dit onderzoek hebben meegewerkt. De moeders zijn bij het praten met een kind wat meer open dan de leidsters. Vooral moeders met een oudere dochter praten veel. De leeftijd van het kind is van invloed op de inhoud van het gesprek. Zo vergroten opvoeders bij jongere kinderen vooral de woordenschat rond seksualiteit, terwijl zij met oudere kinderen een meer 'volwaardig' gesprek over seksualiteit voeren, waarbij het ook gaat over seksueel gedrag en gevoelens. De leidsters praten vaak naar aanleiding van vragen van kinderen en maken keuzes in de informatie die zij kinderen geven. Hierbij houden zij rekening met de opvattingen van ouders.

Over de sfeer van de gesprekken over seksualiteit kunnen we het volgende zeggen. Inhoudelijk zijn de gesprekken die opvoeders met een kind over seksualiteit voeren vaak informatief. Tegelijkertijd bevatten zij vaak een normatieve toon. De opvoeders lijken die toon bij het onderwerp seksualiteit sterker uit te dragen dan tijdens gesprekken over andere, meer neutralere, onderwerpen. De opvoeders hebben daarnaast een 'sturende' en corrigerende rol in de gesprekken. Zij voeren de gesprekken bijvoorbeeld op momenten dat zij seksueel getint gedrag van een kind willen berispen. De indruk is daarnaast dat een kleine groep opvoeders initiatieven neemt tot een gesprek, maar dat een vrij grote groep passief 'wacht' tot het kind zelf het initiatief neemt. We vermoeden dat opvoeders die de seksuele opvoeding als gemakkelijk ervaren, wellicht ook een meer actieve rol hebben. Overigens *praten* moeders ook regelmatig met de *opvoedpartner* over de seksuele opvoeding. Dit gaat bijvoorbeeld over hoe zij zullen reageren op seksueel gedrag van een kind. De moeders hebben daarbij vaak dezelfde ideeën over de seksuele opvoeding als de opvoedpartner. Slechts een klein deel van de opvoeders praat weinig over seksualiteit met de opvoedpartner of vermijdt dergelijke gesprekken. De reden hiervoor is dat zij zich hierbij ongemakkelijk voelen.

De eigen seksuele opvoeding die opvoeders genoten hebben lijkt van invloed op de manier waarop ze de huidige seksuele opvoeding willen invullen. Zo zeggen de meeste opvoeders die *zelf een open seksuele opvoeding* hebben genoten, dit een kind ook te willen bieden. Een klein deel van de opvoeders is behoudend opgevoed en zegt zelf nu ook behoudend op te voeden of ziet dit juist als reden om zelf open te zijn in de seksuele opvoeding. De beide groepen opvoeders zien de seksuele opvoeding *primair als de taak* van ouders. Ook in ander onderzoek valt op dat ouders dit als hun opdracht zien maar hieraan tegelijkertijd minimaal vormgeven (De Graaf & Rademakers, 2003). De leidsters zien ook een rol voor zichzelf weggelegd in de seksuele opvoeding. Deze bevinding komt ook in ander onderzoek naar voren (Colegem, 2008). Het is opmerkelijk dat moeders nauwelijks zeggen dat leidsters een rol in de seksuele opvoeding zouden kunnen hebben. De moeders vinden het wel belangrijk dat leidsters kennis hebben van de seksuele ontwikkeling en niet bestraffend reageren op seksueel getint gedrag van hun kind. Alle opvoeders zien meer negatieve dan positieve *invloeden van derden* op de seksuele ontwikkeling van een kind. Zij maken zich, zoals we al eerder zagen, vooral bezorgd om een onrealistisch beeld van seksualiteit dat kinderen via de media zouden krijgen, waardoor kinderen te vroeg of om verkeerde redenen beginnen aan seksualiteit. Volgens ander onderzoek is dit al langer een punt van zorg voor ouders (Nikken, 2002; Strengers, 2006). Opvallend is dat de opvoeders zich in beperkte mate bezighouden met de begeleiding van kinderen op dit gebied.

Op basis van de bevindingen ontstaat een overwegend optimistisch beeld van de sfeer rond seksualiteit in het gezin en de instelling voor kinderopvang. Hoewel het kind geen passieve 'ontvanger' is, weten we uit onderzoek dat de seksuele opvoeding, het emotionele klimaat en de factoren die hierop van invloed zijn, bijdragen aan de seksuele ontwikkeling en aan de ontwikkeling van een seksueel script (Van Zessen, 1995; Straver & Rademakers, 1996; Larsson & Svedin, 2002).

We vermoeden dat de sfeer in het gezin en de instelling voor kinderopvang in dit onderzoek vooral in positieve zin bijdraagt aan de seksuele ontwikkeling en de ontwikkeling van een seksueel script. Dit uit zich vooral in het open karakter waarmee de opvoeders met seksualiteit en lichamelijke om (willen) gaan. De indruk is dat kinderen van de opvoeders meekrijgen dat er een zekere mate van vrijheid en permissiviteit is rond seksualiteit. Tegelijkertijd geven de opvoeders echter bewust en onbewust een

dubbele boodschap mee over seksualiteit. Seksualiteit is enerzijds min of meer toegestaan en bespreekbaar. De kinderen hebben bovendien een zekere ruimte voor het opdoen van ervaringen via seksueel getint gedrag en het stellen van vragen in een omgeving die daarvoor vrij open staat. Anderzijds is er een tendens dat opvoeders een kleuring geven aan het begrip seksualiteit. Hoewel opvoeden voor een groot deel een normatieve activiteit is, hebben we de indruk dat dit op het gebied van de seksuele opvoeding wat sterker tot uitdrukking komt. De kinderen leren van zowel moeders als leidsters dat seksueel getint gedrag geoorloofd is, mits het niet teveel 'afwijkt' van de gemiddelde norm, het de vrijheid van anderen niet beperkt en de kinderen bovenal goed oppassen voor gevaren van seksualiteit. Door de dubbele boodschap zullen de kinderen in grote mate meekrijgen dat seksualiteit iets positiefs is maar ook opvallend 'anders' is dan andere onderwerpen. De indruk is dat deze beide boodschappen in het emotionele klimaat en de seksuele opvoeding in zekere zin zullen bijdragen aan de seksuele ontwikkeling en de vorming van een seksueel script.

7.4 Het pedagogisch beleid in de kinderopvang

In de voorgaande paragraaf zagen we dat de sfeer in de instelling permissief is en gericht op het aanleren van sociale waarden en regels die voor een groep van belang zijn. We beschrijven hierna in welke mate er in de kinderopvang sprake is van een pedagogisch kader voor seksualiteit. Hoewel leidsters zich bewust zijn van de seksuele ontwikkeling en die ook willen begeleiden, is er in de instellingen waar zij werken hiervoor nauwelijks een kader. De seksuele ontwikkeling is geen verplicht onderdeel van een pedagogisch beleid in de Wet Kinderopvang (Ministerie SZW, 2005). Een groot deel van de instellingen heeft dan ook *geen pedagogisch beleidsplan* of een gestructureerde *gezamenlijke werkwijze* op het gebied van seksualiteit. Dit leidt er meestal toe dat er geen eenduidigheid is over de begeleiding van de seksuele ontwikkeling. Er is wel aandacht voor seksualiteit in negatieve zin in de vorm van een *protocol seksueel misbruik*. Hoewel een dergelijk protocol belangrijk is, zien we het in dit onderzoek niet als een pedagogisch kader voor een gemiddelde seksuele ontwikkeling. De meeste leidsters ervaren het ontbreken van een pedagogisch kader op de instelling als een gemis. We hebben gezien dat leidsters veel opmerken van de seksuele ontwikkeling. Zij vinden het belangrijk maar ingewikkeld om kinderen te begeleiden bij hun seksuele ontwikkeling. De leidsters zoeken nu ieder voor zich naar een manier om dit te doen. Zij hebben daarbij vooral behoefte aan informatie over een gemiddelde seksuele ontwikkeling. Een algemeen pedagogisch kader kan leidsters ondersteunen bij hun pedagogisch handelen (Riksen-Walraven, 2002). De leidsters laten zich bij de seksuele opvoeding beïnvloeden door hun inschatting van de opvattingen van ouders. De leidsters streven een gezamenlijke (seksuele) opvoeding na, maar praten weinig met ouders over seksualiteit en weten vaak niet of hun inschatting klopt. Toch stemmen zij hun pedagogisch handelen in grote mate op hun inschatting af. Het is duidelijk dat het onderwerp seksualiteit door haar gevoelige karakter meer om afstemming vraagt dan andere onderwerpen in de opvoeding.

Als instellingen wel een pedagogisch kader hebben voor seksualiteit, gaat dit vaak over de begeleiding van kinderen vanaf vier jaar. De seksuele opvoeding door leidsters heeft overwegend een wat behoudend karakter. Zij lijkt gericht op het begrenzen van seksueel getint gedrag vanuit de gedachte aan mogelijke risico's hierbij. Het beleid en de werkwijze bevatten minimale afspraken over het stellen van grenzen aan seksueel getint gedrag van kinderen. Daarbij valt op dat het beleidsplan vrij globaal is,

terwijl de gezamenlijke werkwijze veel meer gericht is op specifieke praktische situaties. Daarbij lijkt de tendens dat bloot vooral functioneel moet zijn en in mindere mate gerelateerd is aan plezier. Jongere kinderen mogen daarbij wat meer dan oudere kinderen. Waarschijnlijk komt dit doordat leidsters seksueel gedrag van jonge kinderen nog als 'onschuldig' zien. Daarnaast zijn de afspraken vaak bedoeld om kinderen te beschermen uit angst voor negatieve bedoelingen van derden.

Op alle instellingen is regelmatig *informeel en formeel overleg* met collega's over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. Dit gebeurt echter alleen naar aanleiding van specifieke vragen over de begeleiding van opvallend seksueel getint gedrag. Het overleg levert de leidsters doorgaans veel op. Zij zitten daarbij meestal met collega's op één lijn. Veel leidsters zeggen over *onvoldoende kennis* over de seksuele ontwikkeling en opvoeding te beschikken. Zij beschouwen dit als een gemis. De indruk is dat meer kennis over het onderwerp twijfel over seksueel opvoedgedrag kan wegnemen. Een groot deel van de leidsters mist achteraf het onderwerp seksuele ontwikkeling in de opleiding. De leidsters doen niettemin vaak gaandeweg ervaring op met de seksuele ontwikkeling. Allereerst doordat zij enige tijd werken in de kinderopvang en te maken krijgen met seksueel getint gedrag en vragen van kinderen en daarnaast door hun ervaring als moeder.

7.5 De beleving van de opvoeding en de behoefte aan opvoedingsondersteuning

In deze paragraaf beantwoorden we de vragen hoe moeders en groepsopvoeders de seksuele ontwikkeling en opvoeding beleven en in welke mate zij vragen of zorgen hebben over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. Daarnaast gaan we in op de vraag in welke mate en in welke vorm opvoeders behoefte hebben aan ondersteuning.

De opvoeders in dit onderzoek zijn tevreden maar kritisch over hun rol als opvoeder in de seksuele opvoeding. Ook al hebben zij soms twijfels; zij voelen zich competent als opvoeder. Deze bevindingen komen overeen met ander onderzoek naar de seksuele opvoeding onder ouders (Strengers, 2006). De moeders in dit onderzoek zijn daarnaast te vergelijken met andere opvoeders in Nederland, die hoog opgeleid zijn en de opvoeding combineren met een baan. Ook die opvoeders stellen hoge eisen aan zichzelf en zijn tevreden over de opvoeding, ook al maken zij soms fouten (Paulussen-Hoogeboom, 2006; Van Zeijl et al., 2005). Onze onderzoeksgroep bestaat hoofdzakelijk uit autochtone opvoeders. Uit ander onderzoek is bekend dat etniciteit, opleiding en de gezinssamenstelling van invloed kunnen zijn op de tevredenheid van de opvoeder. Zo blijkt dat hoger opgeleiden meer tevreden zijn over hun rol dan bijvoorbeeld lager opgeleiden. Ook blijkt daaruit dat Turkse en Marokkaanse ouders vaker minder tevreden zijn over hun rol als opvoeder (Van Zeijl et al., 2005).

De moeders en leidsters in dit onderzoek hebben soms vragen en maken zich een enkele keer zorgen over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. De vragen gaan hoofdzakelijk over wat gemiddeld seksueel getint gedrag is bij kinderen. Ook twijfelen de moeders en leidsters in het onderzoek soms over de juiste 'aanpak' van de seksuele opvoeding. De zorgen gaan vooral over signalen van seksueel misbruik. De opvoeders ervaren het hebben van vragen over de seksuele opvoeding niet als storend en lijken ook niet dringend op zoek naar 'oplossingen'. Ook deze bevindingen komen overeen met ander onderzoek waaruit blijkt dat ouders wel eens vragen hebben zonder dat er sprake is van een probleem (Rispen et al., 1996; Bertrand, Hermanns & Leseman, 1998; Van Zeijl et al., 2005). We vatten dit dan ook op als een gegeven dat hoort bij opvoeden en daarmee ook bij de seksuele opvoeding. Anderen

spreekt hierbij van een 'balansmodel' in de opvoeding, waarin opvoeders soms twijfelen maar het verder goed 'doen' (Bakker et al., 1998). De indruk is dat kennis over de seksuele ontwikkeling bijdraagt aan een positieve beleving van de seksuele opvoeding. We vermoeden dat de beleving van de opvoeding vervolgens ook weer van invloed is op opvoedgedrag. Schaamte over seksualiteit en gebrek aan kennis lijken een negatieve invloed te hebben op de beleving van de seksuele opvoeding. De beide groepen opvoeders vinden het belangrijk met kinderen te praten over seksualiteit maar weten niet altijd hoe. Dit komt ook in ander onderzoek vaak naar voren (Ravesloot, 1994). Ook vinden de opvoeders het lastig grenzen te bepalen bij seksueel getint gedrag omdat zij een kader hiervoor missen.

Opvoeders hebben behoefte aan informatie over de seksuele ontwikkeling en opvoeding maar zoeken die niet actief op. Zo heeft slechts een klein deel van de opvoeders boeken 'in huis' voor zichzelf of de kinderen. Van deze groep gebruikt een deel van hen de boeken niet (meer) of nauwelijks. Een klein deel van de opvoeders heeft in het jaar voorafgaand aan het interview geen informatie opgezocht over de seksuele ontwikkeling of opvoeding. Dit gegeven lijkt een wat passieve houding te karakteriseren, omdat de opvoeders aangeven hieraan wel behoefte te hebben. De leeftijd en de sekse van het kind hebben zowel invloed op het materiaal dat aanwezig is als op de eerder gezochte informatie. Vooral bij jongere kinderen is de behoefte aan informatie groot. Ook de sekse van het kind is van invloed: moeders van een zoon lijken meer behoefte aan informatie te hebben dan moeders van een dochter.

De beide groepen opvoeders lijken kinderen te begeleiden in de seksuele ontwikkeling en hebben hierbij *behoefte aan opvoedingsondersteuning*. Uit ander onderzoek blijkt dat het niet opmerkelijk is dat opvoeders die de opvoeding goed aankunnen en tevreden zijn, tegelijkertijd behoefte hebben aan ondersteuning (Rispen et al., 1996; Snijders, 2006). De behoefte aan ondersteuning lijkt vrij constant en lijkt te bestaan uit een behoefte aan informatie over de seksuele ontwikkeling en opvoeding.

Opvoeders missen hierbij vooral een kader. Het lijkt erop dat opvoeders tamelijk alleen staan in de begeleiding van de seksuele ontwikkeling en dat ieder voor zich daarin een weg probeert te vinden. De leeftijd van het kind of beter: de vorm van seksueel getint gedrag van kinderen per leeftijdsgroep is van invloed op deze behoefte. De opvoeders hebben vaker behoefte aan ondersteuning bij de seksuele opvoeding van kinderen tot acht jaar. Leidsters hebben de grootste behoefte aan ondersteuning bij kinderen tot vier jaar. Dit is opvallend omdat zij eerder zeggen dat de seksuele opvoeding pas begint vanaf een jaar of acht. We zien dat kinderen tot een jaar of zes vooral onderzoekend gedrag en seksueel getint spel vertonen en soms openlijk masturberen. De behoefte aan ondersteuning is gerelateerd aan de vraag naar het juiste opvoedgedrag. We zagen eerder dat opvoeders vooral moeite hebben met het stellen van grenzen aan dit specifieke seksueel getinte gedrag.

Opvoeders hebben behoefte aan *verschillende vormen van ondersteuning*. Hun voorkeur gaat uit naar ondersteuning via het eigen netwerk zoals de partner, familie en vrienden bij moeders en collega's bij leidsters. Dit komt overeen met gegevens uit ander onderzoek waarbij opvoeders terugvallen op sociale steun van hun eigen netwerk (Peeters & Hermanns, 1993; Rispen, et al., 1996; Van Zeijl et al., 2005). Toch is het opmerkelijk dat ook moeders in dit onderzoek dit aangeven, omdat zij de indruk wekken buiten hun partner niet veel te praten over seksualiteit. De opvoeders raadplegen daarnaast liefst personen in de professionele sfeer zoals de huisarts of het consultatiebureau voor meer medische onderwerpen. De opvoeders zeggen gebruik te willen maken van internetsites als bron van steun. Als daadwerkelijke bron van informatie zijn die echter niet opvallend vaak genoemd. Uit ander onderzoek

blijkt internet vaak de eerste bron van informatie van opvoeders (Van Zeijl et al., 2005). Dit komt wellicht doordat opvoeders in dit onderzoek niet zozeer zoeken naar een antwoord op vragen over specifieke situaties. Zij zijn veelal op zoek naar bevestiging van hun opvoedingsvaardigheden en kennis over de seksuele ontwikkeling en opvoeding. Daarnaast is het mogelijk dat ze niet goed weten op welke sites zij moeten zoeken. Over het algemeen is de indruk dat de beide groepen opvoeders baat zouden hebben bij opvoedingsondersteuning die gericht is op het vergroten van kennis over zowel de seksuele ontwikkeling als de seksuele opvoeding.

7.6. Nabeschuiving

De opvoeders in dit onderzoek zien gevarieerd seksueel getint gedrag bij kinderen en krijgen vragen van kinderen over seksualiteit. In vergelijking met ander onderzoek valt op dat de opvoeders dit vanaf zeer jonge leeftijd bij kinderen waarnemen. Zij zijn hierover soms verrast maar tegelijkertijd ook tamelijk tolerant. De moeders en leidsters zijn zich ervan bewust dat de seksuele ontwikkeling een onderdeel is van de algemene ontwikkeling van kinderen. De moeders en leidsters in het onderzoek zijn moderne opvoeders. Zij staan zeker niet onverschillig ten opzichte van de seksuele opvoeding. Bovendien zien zij het als een belangrijke taak de seksuele ontwikkeling van kinderen te begeleiden. De opvoeders hebben intenties en opvoedgedrag die overeenkomen met kenmerken van een moderne opvoedingsstijl. Er is echter een kloof tussen wat opvoeders zouden willen en wat zij in de dagelijkse praktijk van het seksueel opvoedgedrag daadwerkelijk doen. De opvoeders lijken overwegend permissieve opvoeders te willen zijn, maar in hun concrete reactie op gedrag of vragen van een kind zijn zij tamelijk restrictief. De seksuele opvoeding lijkt veelal te worden opgevat als het corrigeren van kinderen en het overdragen van waarden en normen. Dit geldt vooral bij seksueel getint gedrag van jonge kinderen. Het lijkt alsof de opvoeders met de seksuele opvoeding van jonge kinderen minder goed raad weten en hiervan ook minder de noodzaak inzien dan bij oudere kinderen. Bij oudere kinderen, die ook niet meer zo openlijk seksueel gedrag vertonen, lijken de opvoeders weer meer vaste grond onder de voeten te voelen. Bij moeders speelt de druk van de omgeving een rol in de seksuele opvoeding, terwijl de leidsters rekening houden met opvattingen van ouders.

De opvoeders zijn over het algemeen tevreden over hun rol in de seksuele opvoeding maar voelen zich ook onzeker over de seksuele opvoeding. Als gevolg daarvan lopen ze tegen seksueel getint gedrag en vragen aan waarop ze niet goed weten hoe te reageren. Op zich is twijfel in de opvoeding iets wat deels bij het opvoeden hoort. Toch lijkt seksualiteit voor veel opvoeders wat ingewikkelder te liggen dan andere aspecten van de opvoeding. De moeders en leidsters zijn moderne opvoeders die zich, zo lijkt het, goed voorbereiden op de algemene opvoeding, waardoor die hen tamelijk vanzelfsprekend afgaat. De indruk is dat de seksuele opvoeding een aparte plaats inneemt in de opvoeding. De beide groepen opvoeders hebben bovendien relatief gezien weinig kennis over de seksuele ontwikkeling en opvoeding en anticiperen zij ook nauwelijks op seksueel getint gedrag of vragen van kinderen. De opvoeders kunnen wel een steuntje in de rug gebruiken en hebben dan ook behoefte aan opvoedingsondersteuning. Die kan geboden worden door hen informatie te bieden over de seksuele ontwikkeling en opvoeding en hen te leren anticiperen en te reageren hierop. Ook kunnen zij strategieën die zij in de algemene opvoeding inzetten gebruiken in de seksuele opvoeding. Zodat zij kinderen een stapje voor zijn in hun seksuele ontwikkeling.

Dit onderzoek is verricht onder een relatief kleine groep opvoeders. De opvoeders die aan het onderzoek mee deden zijn moeders en leidsters die gemakkelijk en open praten over seksualiteit en vrij tolerant zijn. De beide onderzoeksgroepen zijn op een aantal punten goed te vergelijken met andere opvoeders in Nederland. Zo is de groep moeders redelijk representatief voor de groep hoogopgeleide ouders in ander onderzoek die gebruik maken van kinderopvang (Gevers Deynoot-Schaub, 2006). Ook zijn er wat betreft de moeders overeenkomsten met andere gezinnen, zoals de vertegenwoordiging van gehuwde en gescheiden moeders, de gemiddelde leeftijd waarop zij aan een kind beginnen en het aantal kinderen per gezin (Boekhoorn et al., 2008). De leidsters zijn daarnaast een groep professionele opvoeders die de gemiddelde leidster in de kinderopvang redelijk vertegenwoordigt. De beide groepen opvoeders verschillen wellicht op een belangrijk punt. De moeders en leidsters die aan het onderzoek meewerkten zijn opvoeders die openstaan voor het onderwerp seksualiteit in de ontwikkeling en opvoeding van jonge kinderen. Het is een groep die zichzelf heeft geselecteerd. We kunnen de onderzoeksgroepen wellicht zien als een 'pedagogische voorhoede' op het gebied van seksualiteit. Het is natuurlijk de vraag of het onderwerp seksualiteit ook bij andere opvoeders zo gemakkelijk zal liggen. Het is daarom interessant om hiernaar meer onderzoek te doen en onder een grotere groep opvoeders om hierover iets te kunnen zeggen. Daarmee kunnen de richtlijnen voor de seksuele opvoeding beter onderbouwd en aangescherpt worden. Bij de samenstelling van de steekproef zal daarbij aandacht moet zijn voor een gelijke vertegenwoordiging van diverse groepen opvoeders, zoals vaders of ouders van diverse etnische of religieuze achtergronden. Het onderhavige onderzoek biedt daarnaast informatie over een breed spectrum van de seksuele opvoeding. Juist door deze veelheid aan onderwerpen is het ook weer globaal van karakter. In vervolgonderzoek zouden deelgebieden van de seksuele opvoeding kunnen worden onderzocht. Zo is het boeiend om diepgaander te onderzoeken welke aspecten van het emotionele klimaat de seksuele opvoeding beïnvloeden en wat de invloed is van de seksuele opvoeding die opvoeders zelf hebben genoten op de seksuele opvoeding van de kinderen. Er zijn daarnaast opvallende bevindingen in dit onderzoek die vragen om verheldering. Interessant is bijvoorbeeld te onderzoeken hoe het komt dat veel opvoeders angstig zijn voor de invloed van internetsites, maar tegelijkertijd hun kind hierbij nauwelijks begeleiden. Ook kunnen wij in dit onderzoek geen antwoord geven op de vraag welk specifiek seksueel getint gedrag van kinderen nu tot een negatieve beleving van opvoeders leidt of een behoefte aan ondersteuning bij de seksuele opvoeding oproept. Meer kennis hierover kan gebruikt worden voor een betere aansluiting van het aanbod van opvoedingsondersteuning bij de behoefte en vragen van opvoeders.

8. Aanbevelingen

Hoe kunnen we op basis van de bevindingen in dit onderzoek opvoeders helpen kinderen te begeleiden bij hun seksuele ontwikkeling? We willen in dit hoofdstuk opvoeders handvatten bieden die de seksuele opvoeding vergemakkelijken en sluiten daarbij aan op de onderzoeksresultaten. De aanbevelingen zijn hierna puntsgewijs genoemd op het niveau van: de individuele opvoeder, de kinderopvang en de relatie tussen beiden.

- Voor de individuele opvoeder is het van belang dat deze meer kennis opdoet over de seksuele ontwikkeling. Ook is het van belang dat de opvoeder daarnaast leert anticiperen op seksueel getint gedrag en vragen van kinderen. De uitbreiding van kennis van een gemiddelde seksuele ontwikkeling kan er bovendien voor zorgen dat opvoeders minder angstig zijn dat een kind 'afwijkend' seksueel getint gedrag vertoont dat niet bij de leeftijd of de ontwikkeling 'hoort'.
- Vervolgens is het van belang dat de opvoeder informatie krijgt over de seksuele opvoeding. Daarin kan het accent liggen op het belang van een positieve begeleiding van de seksuele ontwikkeling. Het uitgangspunt kan dan steeds zijn dat de opvoeder een kind zo optimaal mogelijk kan begeleiden op weg naar seksuele groei en volwassenheid, waarbij de opvoeder zich bewust is van een bijdrage aan de ontwikkeling van een seksuele gezondheid.
- Een punt van aandacht is het bieden van veiligheid die kinderen nodig hebben in hun seksuele ontwikkeling, die nauw verwant is aan het respectvol (leren) omgaan met elkaar. Opvoeders kunnen dat grotendeels waarborgen door na te denken over randvoorwaarden voor een seksuele opvoeding en die vervolgens te creëren. Daarnaast kunnen zij duidelijke afspraken met kinderen maken over sociale regels op dit gebied, die overigens ook gelden voor de algemene omgang in een sociale context.
- Daarnaast is het van belang dat opvoeders met andere opvoeders praten over de seksuele opvoeding en hierdoor ervaringen uitwisselen. Zo vervullen zij hun behoefte aan ondersteuning bij de opvoeding via het (eigen) sociale netwerk. Daarnaast kan ondersteuning worden aangeboden op laagdrempelige plekken waar bijvoorbeeld veel ouders komen, zoals op de instelling voor kinderopvang, de school of het consultatiebureau. De opvoedingsondersteuning kan in eerste instantie gericht zijn op het geven van informatie over de seksuele ontwikkeling en opvoeding.
- In de kinderopvang is een pedagogisch kader nodig om leidsters een houvast te bieden in de seksuele ontwikkeling en opvoeding. In een beleidsplan kunnen uitgangspunten voor een seksuele opvoeding positief geformuleerd worden en gericht zijn op de ondersteuning van de seksuele ontwikkeling van kinderen. Het ontwikkelen van een pedagogisch beleid rond seksualiteit zou ook goed passen in het kader van de kwaliteitsontwikkeling in de kinderopvang.
- Een pedagogisch kader kan globaal worden omschreven in een overkoepelend beleidsplan en per locatie uitgewerkt worden in een specifieke pedagogische werkwijze. Per locatie kan het beleidsplan

waar nodig worden aangepast. Zo kan er gekeken worden naar de invulling van dit beleid, door bijvoorbeeld praktisch te omschrijven welke woorden leidsters kunnen gebruiken voor het benoemen van intiemere delen van het lichaam, welke informatie zij kinderen kunnen geven en hoe zij kunnen reageren op seksueel getint gedrag van kinderen.

- Het is bij de ontwikkeling van een beleidsplan en een werkwijze belangrijk dat zowel leidsters als ouders hierbij betrokken worden omdat seksualiteit een gevoelig onderwerp is. Seksualiteit is daarnaast een dynamisch onderwerp. Juist daarom zou de ontwikkeling van een beleid op dit gebied in samenspraak moeten verlopen met het team en de ouders. Daarbij staat het belang van het kind en haar of zijn seksuele ontwikkeling voorop.

- De dynamiek van een pedagogisch beleid over seksualiteit maakt ook communicatie op de werkvloer noodzakelijk. Het onderwerp seksuele opvoeding kan regelmatig op de agenda van het teamoverleg staan zodat er geen directe aanleiding op de groep hoeft te zijn om hierover te praten met elkaar.

- Een pedagogisch beleid is tegelijkertijd voor ouders een plaatsbepaling van de instelling voor kinderopvang ten opzichte van het onderwerp seksualiteit. Dit biedt hen inzicht in de seksuele opvoeding op de groep, maar kan ook een opening zijn om hierover ervaringen uit te wisselen met de leidster. De leidster kan zo gemakkelijker de stap maken ouders informatie te geven over de seksuele ontwikkeling en opvoeding als ouders hierom vragen.

- Een beleid kan natuurlijk niet worden uitgevoerd als de kennis bij individuele leidsters ontbreekt. De leidsters hebben daarom kennis nodig van de seksuele ontwikkeling, zodat zij seksueel getint gedrag en vragen van kinderen herkennen en hierop kunnen reageren. Leidinggevenden kunnen hiervoor cursussen en literatuur aanbieden. Ook kunnen grotere organisaties hiervoor een deskundige aanstellen, waar leidsters maar ook ouders met specifieke vragen terecht kunnen.

- Helaas zijn voor de seksuele opvoeding geen pasklare antwoorden. Wel kun je als opvoeder erover leren praten met elkaar. Kennis over seksualiteit kan daarbij helpen. Om de kennis van leidsters op dit gebied te vergroten is het van belang dat er structureel in de opleiding aandacht is voor de seksuele ontwikkeling en opvoeding. Dit kan bereikt worden door het onderwerp seksuele ontwikkeling onder te brengen binnen de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkelingscompetenties die kinderen moeten ontwikkelen volgens de vier basisdoelen in de Wet Kinderopvang.

- Ter vergroting van de kennis en vaardigheden van leidsters op het gebied van de seksuele ontwikkeling en opvoeding kunnen ook opvoedingsondersteunende programma's worden ontwikkeld. Deze ondersteuning kan geboden worden in groepsverband. De meerwaarde hierbij is dat leidsters behalve het opdoen van kennis en vaardigheden ook met collega's ervaringen kunnen uitwisselen.

- We kunnen de kinderopvang zien als een plek waar een grote groep opvoeders samen komt. Zowel leidsters en ouders kunnen dan ook in de kinderopvang praten over de seksuele opvoeding. De

kinderopvang kan ouders daarnaast materiaal en ouderavonden aanbieden, of het onderwerp seksualiteit bijvoorbeeld via een nieuwsbrief onder de aandacht brengen. De kinderopvang zou zich op dit gebied kunnen profileren en de seksuele opvoeding als kans kunnen zien.

Literatuur

- Baarda, D.B., De Goede, M.P.M. & Meer-Middelburg, A.G.E. van der (1996). *Open interviewen. Praktische handleiding voor het voorbereiden en afnemen van open interviews*. Groningen: Stenfert Kroese.
- Baarda, D.B., Goede, M.P.M. de & Teunissen, J. (2005). *Basisboek kwalitatief onderzoek. Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Groningen, Stenfert Kroese.
- Bancroft, J. (1994, herziene editie). *Human sexuality and it's problems*. Edinburgh, Churchill Livingstone.
- Bandura, A., Ross, D. & Ross, S.A. (1963). *Imitation of film-mediated aggressive models*. In: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 3-11.
- Bandura, A. (1965). Influence of models' of reinforcement contingencies on the acquisition of imitative responses. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 1, 589-595.
- Bandura, A. (1971). *The social learning theory*. Morristown: General learning press.
- Bakker, I., Bakker, K., Van Dijke, A. & Terpstra, L. (1998). *O & O in perspectief*. Utrecht: NJI.
- Baumrind, D. (1971). Current patterns of parental authority. In: *Developmental Psychology Monograph*, 4, 1-103.
- Baumrind, D. (1996). Parenting. The discipline controversy revisited. In: *Family Relations*, 45, 405-414.
- Bertrand, R., Hermanns, J. & Leseman, P. (1998). Behoeftte aan opvoedingsondersteuning in Nederlandse, Marokkaanse en Turkse gezinnen met kinderen van 0-6 jaar. In: *Nederlands tijdschrift voor Opvoeding, vorming en Onderwijs*, 14(1/2), 50-71.
- Bijl, M. van der (2005). Seksualiteit in de kinderopvang. Afstudeerscriptie. Diemen: Hogeschool Inholland.
- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen*. Meppel: Boom.
- Boekhoorn, P. & De Jong, T. de (2008). *Gezinnen van de toekomst. Cijfers en trends*. Den Haag: E-quality.
- Brilleslijper-Kater, S.N. (2005). *Beyond words: Between-group differences in the ways sexually abused and nonabused preschool children reveal sexual knowledge*. Proefschrift. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Brink, G. van den (1997). *Hoge eisen, ware liefde*. Utrecht: NJI.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design* (1979). Cambridge: Harvard University Press.
- Bronfenbrenner, U. & Ceci, S.J. (1995). Nieuwe theorievorming over 'nature' en 'nurture' vanuit het oogpunt van ontwikkeling: een bio-ecologisch model. In: *Literatuurselectie Kinderen en Adolescenten*, 2, 4, 412-446.
- Cole, M., Cole, S.R. (2001). *The development of children*. New York: Worth Publishers.
- Colegem, G. (2008). *Seksualiteit in de kinderopvang. De invloed van pedagogisch medewerkers op de seksuele scripts van kinderen tot vier jaar*. Doctoraalcriptie. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Delfos, M.F. (2002). *Ontwikkeling in vogelvlucht. De ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Deković, M., Groenendaal, J.H.A., Noom, M.J. & Gerrits, L.A.W. (1996) Theoretisch kader en opzet van het onderzoek. In: *Opvoeden in Nederland*. J. Rispen, J.M.A. Hermanns & Meeus, W. (Red.). Van Gorcum: Assen.

- Doef, van der, S. (2004). *Kinderen en seksualiteit, de seksuele opvoeding van kinderen van 0-17 jaar*, Utrecht/ Antwerpen, Kosmos-Z&K
- Dilorio, C., Kelly, M., & Hockenberry-Eaton, M. (1999). Communication about sexual issues: Mothers, fathers, and friends. In: *Journal of Adolescent Health*, 24, 181-189.
- Egten, C., Zeijl, E., Nankoe, C. & Petronia, E. (2008). *Gezinnen van de toekomst. Opvoeding en opvoedingsondersteuning*. Den Haag: E-quality.
- Emans, B. (1986). *Interviewen. Theorie, techniek en training*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Fagot, B.I. (1995). Psychosocial and cognitive determinants of early gender-role development. *Annual Review of Sex Research*, 6, 1-31.
- Frenken, J. (2001). *Seksueel misbruik van kinderen - aard, omvang, signalen, aanpak*. Utrecht: NISSO.
- Gagnon, J. H. & Simon, W. (1973). *Sexual Conduct: The Social Origins of Human Sexuality*. Chicago: Aldine.
- Gagnon, J. H. & Simon, W. (1977). *Human sexualities*. Glenview: Scott Foresman.
- Gagnon, J. H. & Simon, W. (1986). Sexual scripts: Permanence and change. *Archives of Sexual Behavior*, 15, 97-120.
- Gagnon, J. H. & Simon, W. (1999). Sexual scripts. In: R. Parker & P. Aggleton (Eds.), *Culture, society and sexuality: A Reader*, pp. 29-38. London: UCL Press.
- Gerris, J.R.M. (Red.) (1991). *Gezinsonderzoek nr 4: Ouderschap en ouderlijk functioneren*. Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Gerrits, L.A.W., Decović, M., Groenendaal, J.H.A. & Nooms, M.J. (1996). Opvoedingsgedrag. In: Rispens, J., Hermanns, J., & Meeus, W. (Red.) (1996). *Opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Gevers Deynoot-Schaub, M.J.J.M. (2006). *Young Children's Behavior and Experiences in Child Care Centers: A Longitudinal Study*. Proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Glaser, R. & Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine.
- Graaf, H. de & Rademakers, J. (2007). Seksueel gedrag en seksuele gevoelens van prepuberale kinderen. In: *Tijdschrift voor Seksuologie*, 31, 184-194.
- Graaf, H. de & Rademakers, J. (2006). Sexual behaviour of pre-pubertal children. In: *Journal of Psychology & Human Sexuality*, 18, 1-21.
- Graaf, H. de & Rademakers, J. (2003). *Seks in de groei. Een verkennend onderzoek naar de (pre-) seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen*. RNG-studies. Delft: Eburon.
- Graaf, H. de, Meijer, S., Poelman, J. & Vanwesenbeeck, I. (2005). *Seks onder je 25^e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. RNG-studies. Delft: Eburon.
- Groen, M. (2005). *De seksuele opvoeding van kinderen tussen 2 tot 12 jaar*. Doctoraalscriptie. Universiteit van Amsterdam.
- Hermanns, J.M.A. (1992). *Het sociale kapitaal van jonge kinderen. Jonge kinderen, opvoeders en opvoedingsondersteuning*. Rede bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de algemene opvoedkunde. Utrecht: SWP.
- Hermanns, J.M.A. (2007). Opvoeden in de wieg. In: Opvoeden en opgroeien: een visie achter het beleid. In: Lieshout, van P., Van der Meij & Pree, J. de (Red). *Bouwstenen voor betrokken jeugdbeleid*, 21-49. Wetenschappelijke raad voor het jeugdbeleid. Amsterdam: University Press.

Kerkhof, M. van (1999). Seksuele ervaring maakt jongeren liberaler. Interview met Jany Rademakers. In: *0-25, tijdschrift voor jeugdhulpverlening*, jrg. 4, 18-20.

Klai, T. (2005). *Intergenerationele communicatie over seksualiteit in gezinnen*. Proefschrift. Brussel: Katholieke Universiteit.

Koblinsky, S. & Atkinson, J. (1982). Parental Plans for children's Sex education. In: *Family Relations*, 31, 29-35.

Kohstamm, R. (2002, herziene editie). *Kleine ontwikkelingspsychologie. Deel 1: Het Jonge Kind*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

Larner, M. & Philips, D. (1994). Defining and valuing quality as a parent. In: Peter Moss en Alan Pence (eds.). *Valuing Quality in Early Childhood Services. New approaches to defining quality*, 43-60. London: Paul Chapman Publishing LTD. '.

Larsson, I., & Svedin, C.G. (2002). Sexual experiences in childhood: young adults' recollections. In: *Archives of Sexual Behaviour*, 31, 263-273.

Leeuw, E. de (1992). *Data quality in mail, telephone and face to face surveys*. Amsterdam, proefschrift. Vrije Universiteit van Amsterdam.

Maccoby, E.E. & Martin, J.A. (1983). Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. In: Hetherington, E.M. *Socialization, personality and social development*. Handbook of Child Psychology, 4, 1-101.

Marneth, A. (1994). *Seksuele vorming: raamwerk voor opvoeders, leerkrachten en voorlichters*. Den Haag: Rutgers Stichting.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2005). *Handboek Wet Kinderopvang*. Den Haag.

Nikken, P. (2002). *Seks in de media en kinderen*. Utrecht: NJI.

Paulussen-Hoogeboom, M. (2006). *Negative emotionality and parenting in early childhood*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Pels, T., & Nijsten, C. (2006). Eenheid en diversiteit in opvoeding. In T. Pels & Vollebergh, W. (red.), *Diversiteit in opvoeding en ontwikkeling: Een overzicht van recent onderzoek in Nederland*, 47-76. Amsterdam: Aksant.

Piaget, J. & Inhelder, B. (1969). *The psychology of the child*. New York: Basis books.

Poel, J. te & Ravesloot, J. (1994). Over seks gesproken. Moeders, dochters en zonen over hun communicatie over seksualiteit. In: C.Bouw, J. de Bruin, & D. van der Heijden (red.). *Van alle markten thuis*. Amsterdam: Babylon, De Geus.

Rademakers, J. & Straver, C. (1986). *Van fascinatie tot relatie. Het leren omgaan met relaties en seksualiteit in de jeugdperiode*. Zeist: Nisso.

Rademakers, J. (1995). Seksualiteit en lichamelijkheid bij kinderen. In: *Tijdschrift voor Kinder- en jeugdpsychotherapie*, 22, 69-77.

Rademakers, J. Laan, E. & Straver, C. (2000). Studying Children's Sexuality from the Child's Perspective. In: *Journal of Psychology & Human Sexuality*, 12, 1, 49-60.

Ravesloot, J. (1994). *Seksualiteit in de jeugdfase vroeger en nu. Ouders en jongeren aan het woord*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Riksen-Walraven, M. (2002). *Tijd voor kwaliteit in de kinderopvang*. Rede bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar. Amsterdam: Vossiuspers.

- Rispens, J., Hermanns, J. & Meeus, W. (Red.). (1996). *Opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Rispens, J., Meeus, W. & Hermanns, J. (Red.). (1996). Opvoeden in Nederland: samenvatting en conclusies. In: *Opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Ross-van Dorp, C. (2003). *Preventie van ongewenste zwangerschap en abortus*. Brief aan de Tweede Kamer. Interne publicatie. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid en Sport.
- Sameroff, A.J. & Chandler, M. J. (1975). Reproductive risk and the continuum of caretaker casualty. In F. D. Horowitz (Ed.), *Review of child development research* (Vol. 4). Chicago: University of Chicago Press.
- Sameroff, A.J. & MacKenzie, M.J. (2003). *A Quarter-century of the transactional model: how have things changed*. (Internet-download).
- Sandelowsk, M. (2001). Real qualitative researchers do not count: the use of numbers in qualitative research. In: *Research in Nursing & Health*, 24(3), 230-240.
- Schaffer, R.H. (2003, herdruk). *Social development*. Oxford: Blackwell publishing.
- Schank, R.C. & Abelson, R.P. (1977). *Scripts, Plans, Goals and Understanding: an inquiry into Human Knowledge Structures*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Schreuder-Hoekstra, A., Meulenbelt, A. & Cohen-Kettenis, P. (1994). Socialisatie. Hoe leren we seksueel te zijn? In: Slob, K., Frenken, J. & Moors-Mommers, M. (Red.). *Facetten van seksualiteit*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Schurhke, B. (2000) Young children's curiosity about other peoples genitals. In: *Journal of psychology & human Sexuality*, 12, 27-48.
- Simon, G. & Gagnon, J.H. (1996). Sexual scripts: permanence and change. In: *Archives of sexual behaviour*, 15, 97-120.
- Simon, G. & Gagnon, J.H. (1999). Sexual scripts. In: R. Parker & P. Aggleton (eds.): *Culture, society and sexuality: a reader*, 29-38. London: UCL Press.
- Slob, A.K., Vink, C.W., Moors, J.P.C. & Everaerd, W.(Red.) (1998). *Leerboek seksuologie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Snijders, J. (2006). *Ouders en hun behoeften aan opvoedingsondersteuning*. Utrecht: NJI.
- Straver, C.J. & Rademakers, J. (1996). De seksuele ontwikkeling van jongeren in de huidige samenleving. Een overzicht van gegevens en consequenties voor de voorlichting. In: *Nederlands tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 12, 2, 76-99.
- Strengers, G. (2006). *De invloed van de media op de seksuele ontwikkeling*. Doctoraalscriptie. Universiteit van Amsterdam.
- Tavecchio, L. (2002). *Kinderopvang: de emancipatie van een uniek en relevant opvoedingsmilieu*. Rede bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar. Amsterdam: Vossiuspers.
- Vandemeulebroecke, L., Crombrugge, H. van, Janssens, J. & Colpin, H. (2002). *Gezinspedagogiek, deel 2: opvoedingsondersteuning*. Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen.
- Verhofstadt-Denève, L., Geert, P.van & Vuyt, A. (2003). *Handboek ontwikkelingspsychologie. Grondslagen en theorieën*. Houten: Bohn, Stafleu, Van Loghum.
- Vermeire, K. (2005). *Kwalitatief onderzoek bij ouders naar de ondersteuningsbehoeften bij de relationele en seksuele vorming van hun kinderen*. Antwerpen: Sensoa.

- Vroom, M. (2005). De vier pedagogische basisdoelen: de leidster heeft sleutelrol. In: *Kinderopvang*, 7/8, 30-33.
- Wester, F. & Peters, V. (2004). *Kwalitatieve analyse. Uitgangspunten en procedures*. Bussum: Coutinho.
- Wilcox, B. & Vernberg, E. (1985). Conceptual and theoretical dilemma's facing social support. In: Sarason, I. & Sarason, B. (eds.). *Social support: theory, research and applications*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
- Zeijl, E., Crone, M., Wiefferink, K., Keuzenkamp, S. & Reijneveld, M. (2005). *Kinderen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Zessen, G. van (1995). *Wisselend contact. Seksuele levensverhalen van mensen met veel partners*. Proefschrift. Universiteit van Utrecht.
- Zwiep, C.S. (2004). Kinderen en seksualiteit. Seksualiteit moet voor kinderen geen negatieve lading krijgen. In: *KIDDO, tijdschrift voor de kinderopvang*, jrg. 5, nr 7, 4-8.
- Zwiep, C.S. (2005). *Kinderen en seksualiteit. Pedagogische begeleiding in de kinderopvang*. Amsterdam: SWP.
- Zwiep, C.S. (2007). Seksualiteit in de kinderopvang: Pedagogische begeleiding. In: *Tijdschrift voor Seksuologie*, 31, 141-145.

Bijlagen

Bijlage A.

Interviewtopics en vragenlijst

Topics:

- De seksuele ontwikkeling en seksuele opvoeding
- Het klimaat in het gezin en de instelling rond seksualiteit
- De beleving van de seksuele opvoeding
- Beleid en werkwijze (leidsters)

Persoonsgegevens: (aangepast aan de leidster waar nodig)

- a. Nummer geïnterviewde:
- b. Postcode of woonplaats:
- c. Leeftijd geïnterviewde:
- d. Leeftijd kind waarover opvoeder geïnterviewd wordt:
- e. Hoogst genoten opleiding:
- f. Beroep:
- g. Geloofsovertuiging (belijdend):
- h. Nationaliteit:
- i. Geboorteland van (één van) de ouders van zichzelf:
- j. Geboorteland van (één van) de ouders van partner:
- k. Wat is uw gezinssituatie:
- l. Hoeveel overige kinderen en leeftijden:

Interviewvragen:

1. Wat was voor u een reden om aan dit onderzoek mee te doen?
2. Wat verstaat u onder de seksuele ontwikkeling van kinderen tussen 0-12 jaar?
3. Bemerkt u dat uw kind op de één of andere manier bezig is met seksualiteit?
4. Bemerkt u belangstelling van het kind voor seksualiteit in de vorm van vragen die het stelt?
5. Vermoedt u dat uw kind misschien eventueel 'stiekem' bezig is met seksualiteit?
6. Kunt u vertellen wat u gemakkelijk en moeilijk vindt aan de seksuele ontwikkeling van uw kind?
7. Komt uw kind volgens u (ook) via andere wegen aan informatie over seksualiteit?
8. Wat verstaat u onder opvoeding?
9. Welke manier van opvoeden spreekt u aan?
10. Kunt u een alledaagse situatie in de (algemene) opvoeding beschrijven? (slaapritueel?)
11. In welke mate gaat de algemene opvoeding u goed af?
12. Wat verstaat u onder seksuele opvoeding?
13. In hoeverre vindt u dat de begeleiding bij de seksuele ontwikkeling uw taak is?
14. Welke boodschap wilt u uw kind over seksualiteit, lichamelijkheid en intimiteit mee geven?
15. Kunt u een situatie in de seksuele opvoeding beschrijven?
16. Hoe zou u de algemene sfeer noemen in uw gezin?
17. Hoe zou u de sfeer noemen rond lichamelijkheid en intimiteit (en seksualiteit) in uw gezin?
18. In hoeverre bent u lichamelijk (knuffelen, op schoot, aanraken) met uw kinderen?
19. In welke mate wordt er in uw gezin over het algemeen gepraat met de kinderen?
20. Praat u met uw kind over seksualiteit, lichamelijkheid, relaties of intimiteit?
21. Hoe vindt u het om over seksualiteit (etc) te praten met uw kind?
22. Kunt u vertellen wat u gemakkelijk en moeilijk vindt aan de seksuele opvoeding?
23. Maakt u zich wel eens zorgen over de seksuele ontwikkeling van uw kind?
24. Heeft u als opvoeder vragen over bepaalde onderwerpen rond de seksuele ontwikkeling?
25. Heeft u behoefte aan informatie over de seksuele ontwikkeling en begeleiding?
26. Heeft u op enige wijze behoefte aan professionele ondersteuning bij de seksuele opvoeding?

Toegevoegde interviewvragen voor leidsters over pedagogisch beleid:

1. Praat je wel eens met ouders over de seksuele ontwikkeling?
2. Is er op een of andere manier aandacht voor de seksuele ontwikkeling in jullie instelling?
3. In hoeverre vind je dat de begeleiding bij de seksuele ontwikkeling uw taak is?
4. Heb je het gevoel genoeg over de seksuele ontwikkeling te weten?
5. In welke mate heb je in de opleiding iets geleerd over seksuele ontwikkeling?

Bijlage B.

Schriftelijke vragen seksuele ontwikkeling (ter aanvulling van interview)

A = Nooit

B = Soms / af en toe

C = Regelmatig / vaak

1. Wat bemerkt u concreet van de seksuele ontwikkeling van het kind?

- Doktertje spelen
- Onderzoekt graag leeftijdgenootjes (bijvoorbeeld in bad of op het toilet)
- Onderzoekt zijn/haar eigen lichaam
- Kind zegt verliefd te zijn of toont tekenen van verliefdheid
- Stelt vragen over seksualiteit aan volwassenen
- Masturberen (met zichzelf vrijen)
- De kinderen douchen onderling samen
- Kind is nieuwsgierig naar het lichaam van volwassenen
- Kind is geïnteresseerd in de andere sekse van de eigen leeftijd
- Loopt rond in (verkleed-)kleden van de andere sekse
- Kind speelt seksueel getint fantasiespel met poppen of knuffels
- Kind doet de badkamer en/of het toilet op slot
- Kind kleedt zich uit in bijzijn van anderen (als spel)
- Kijkt seksueel getint materiaal (boekjes, films, websites)
- Kind zit met de hand in de broek (bijvoorbeeld bij televisie kijken)
- Kind wil andere kinderen uitkleden
- Kind speelt of loopt graag bloot
- Schaamtegevoelens van het kind rond seksualiteit, intimiteit en lichamelijkheid
- Anders, namelijk:

2. Wilt u hieronder aankruisen over welke onderwerpen het kind wel eens vragen stelt?

- Zwangerschap en geboorte
- Lichamelijke verschillen tussen mannen en vrouwen
- Woordgebruik rond seksualiteit en uitleg hierover
- Seksuele waarden en normen
- Verliefdheid
- Seksueel misbruik: risico en weerbaarheid
- Geslachtsziekten
- Seksuele rolpatronen tussen mannen en vrouwen
- Zoenen, vrijen, knuffelen
- Masturbatie
- Middelen om zwangerschap te voorkomen
- Lichamelijke ontwikkeling van uw kind (puberteit)
- Schuttingtaal
- Geslachtsgemeenschap
- Seksueel gedrag en behoeftes
- Relaties en intimiteit (omgaan met elkaar)
- Homoseksualiteit,
- Ander seksueel gedrag: exhibitionisme of pedoseksualiteit
- Menstruatie (tampons, maandverband)
- Anders, namelijk:

Bijlage C.

Codeboom onderzoek seksuele opvoeding

Seksuele ontwikkeling

- Definitie Seksuele ontwikkeling van de kinderen volgens geïnterviewden algemeen
Seksuele ontwikkeling voorbeelden (die niet onder concreet gedrag of vragen vallen!)
- Seksueel getint gedrag van de kinderen (lijstje, rolpatronen, etc)
  - Stiekem gedrag
  - Verschil j/m (*ziet opvoeder verschil in gedrag tussen j/m*)
- Seksueel getinte vragen van de kinderen
  - Verschil j/m (*ziet opvoeder verschil in gedrag tussen j/m*)

Opvoedgedrag

- Algemeen opvoedgedrag van de opvoeder (onderhandelen)
  - Verschil j/m
- Seksueel opvoedgedrag
  - Concrete reactie op seksueel gedrag kind
  - Concrete reactie op seksuele vragen kind
  - Invloed verschil j/m op opvoedgedrag

Intenties

- Algemene opvoeding (definitie, stijl, doelen, middelen, waarden etc)
  - Invloed van sekseverschil j/m
  - Opvoedpartner: invloed en communicatie
- Seksuele opvoeding (verzameling alles rond seksuele opvoeding)
  - Opvoedingsdoelen/Thema's/Waarden (*Wat wil je bereiken?*)
  - Opvoedingsmiddelen/Voorwaarden (*Hoe bereik je dat/Regels*)
  - Waarden en normen, grenzen opvoeder (*wat tolereer je/ wat vind je belangrijk?*)
  - Opvoedpartner: invloed en communicatie
  - Taak seksuele opvoeding (*Wiens taak vind je het? Waarom wel/niet?*)
  - Invloed verschil j/m

Seksuele opvoeding volgens geïnterviewden (definitie van seksuele opvoeding)

Eigen seksuele opvoeding (*Wat kreeg opvoeder thuis mee over seksualiteit*)

Gezinsklimaat/Klimaat instelling:

- Algemene sfeer
  - Praten algemeen
- Sfeer lichamelijke/intimiteit en seksualiteit
  - Praten/gesprekjes over seks

Leidsters

- Beleid instelling
  - Werkwijze (*algemene uitspraken over leidster en team niet in PB vermeld*)
  - Inschatting ouders door leidster
  - Waardering beleid (*Wat vindt leidster van beleid kindercentrum?*)
  - Inspraak ouders (*kunnen ouders bepalen of kind wel/niet zwembroek aan heeft*)
  - Communicatie binnen team en met ouders
  - Deskundigheid (*weet leidster genoeg/ kennis aanwezig*)

Beleving

- Tevredenheid als opvoeder over opvoeding
- Invloed derden (*bv kinderopvang, oma / opa, peers, televisie, school...internet*)
- Beleving algemene opvoeding (*makkelijk/moeilijk/tijdsverloop*)
- Beleving seksuele opvoeding (*makkelijk/moeilijk/tijdsverloop*)
- Vragen van opvoeder over de seks. ontwikkeling/opvoeding kind (*Is het gewoon dat mijn kind...?*)
- Zorgen opvoeder over de seksuele ontwikkeling en opvoeding kind (*Ik maak mij zorgen over...*)

Opvoedingsondersteuning

- Reeds gezochte informatie en materiaal (via *internet, boek, vriendinnen*)
- Reeds aanwezige informatie en materiaal seks (*folder, boek, spiegel, tampons, condooms*)
- Behoeftte aan steun en/of informatie
- De vorm waarin steun/informatie gewenst is (deskundige, workshop, internet etc)

Colofon

De seksuele opvoeding. Ervaringen van moeders en leidsters.

© Auteur: C.S. Zwiep / Kind&Zo, Amsterdam, 2008. www.kind-enzo.nl

© Illustratie omslag: Isabelle Zwiep (2006)

Omslagontwerp: Astrid Onderwater en Channah Zwiep

Drukkerij: Teunissen, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.